

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

МАТЕРІАЛИ З АНТРОПОЛОГІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ-1960

А К А Д Е М І Я Н А У К У К Р А І Н С Ь К О Ї Р С Р
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРУ ТА ЕТНОГРАФІЇ

МАТЕРІАЛИ З АНТРОПОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Випуск I

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

КИЇВ— 1960

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

*С. М. БІБІКОВ, К. Г. ГУСЛИСТИЙ,
І. Г. ПІДОПЛІЧКО (відповідальний редактор)*

Матеріали по антропології України, в. I
(На українском языке)

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редактор видавництва *З. Т. Братко*

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*

Коректор *М. Ф. Іконникова*

БФ 02809. Зам. № 252. Вид. № 23. Тираж 500. Формат паперу $84 \times 108^{1/16}$. Друк. фізичн. аркушів 8. Друк. умовн. аркушів 13,12. Обл.-видавн. арк. 13,22. Підписано до друку 13.1 1960 р.
Ціна 10 крб. 40 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 2.

ПЕРЕДМОВА

Антропологія стоїть на межі між біологічними і суспільними науками. Це підкреслював Ф. Енгельс, визначаючи антропологію як науку, «що опосереднює перехід від морфології і фізіології людини та її рас до історії»¹.

Антропологія включає антропогенез (походження людини), етнічну антропологію (расознавство) та морфологію. Антропогенез вивчає найстародавнішу історію людини і її предків, закономірності і обставини, що призвели до виділення людей з тваринного світу, територію, на якій проходив цей процес, і є базою для спростування релігійних та ідеалістичних уявлень про походження людини.

Радянська етнічна антропологія вивчає походження народів, їх розселення та ступінь спорідненості, показуючи на основі наукових даних рівноцінність всіх рас людства. Антропологічні матеріали допомагають спростуванню реакційних теорій в етнографії, історії, археології, лінгвістиці і сприяють боротьбі з расизмом.

В своїй роботі радянським антропологам доводиться боротися з ворожими науці тенденціями: по-перше, з спробами ідеологів імперіалістичної буржуазії довести «расову чистоту» того чи іншого народу, тимчасом як марксистська наука встановила, що сучасні нації склалися, як правило, з людей різних рас і племен; по-друге, з намаганням апологетів імперіалізму принизити «малі» і «відсталі», з їх точки зору, народи, приписуючи їм «особливі расові властивості», що виявляються нібито у нездатності до самостійного культурного розвитку.

Відкидаючи антинаукові твердження про «расову душу», про будь-яку розумову нерівноцінність окремих рас, про так звані «чисті» або «вищі» раси, радянські антропологи роз-

глядають «расову географію» як наслідок історичного розвитку людства. Тим самим вивчення антропологічного складу того чи іншого народу допомагає в розв'язанні деяких проблем, недостатньо або зовсім не висвітлених в історичній науці. Важливе значення має зв'язок антропології з історією, археологією, етнографією, діалектологією. Етнічна антропологія дає відповідь на питання, з яких антропологічних типів склалися українці, як поширені ці типи у росіян та білорусів, а також у інших слов'янських та неслов'янських народів, наскільки близька подібність і спорідненість цих народів з українцями за комплексом морфологічних рис.

Третя частина антропології — морфологія — вивчає динаміку розвитку і варіації фізичного складу людського організму в цілому, а також окремих його органів і частин; вона включає такі розділи, як фізичний розвиток, конструкція, пропорції тіла, кров'яні угруповання та інші, тісно пов'язані з біологією і медициною. Сюди відноситься і прикладна антропологія, яка на основі вивчення найбільш поширених морфологічних типів і закономірностей їх будови встановлює наукові стандарти для одягу, взуття, меблів.

Антропологічні дослідження проводяться в багатьох союзних республіках, як в історичних, так і в біологічних закладах. Наприклад, в Естонії, Азербайджані, Вірменії. Таджикистані, Північній Осетії антропологічні центри існують при науково-дослідних інститутах історії відповідних академій наук, в Узбекистані — на біологічному факультеті Середньоазійського університету, в Грузії — в Інституті експериментальної морфології АН ГРСР. Найбільші антропологічні центри Радянського Союзу знаходяться в Москві і Ленінграді. В Ленінграді таким центром є Музей антропології та етнографії з величезними фондами і

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1953, стор. 135.

численними краніологічними колекціями, в яких містяться експонати з усього світу. В Москві є Музей антропології, що веде велику наукову і атеїстичну роботу, Науково-дослідний інститут антропології з відділами і лабораторіями морфології, антропогенезу, расознавства, вивчення мозку, варіаційного обчислювання і на біолого-грунтознавчому факультеті МДУ—кафедра антропології, яка готує наукові кадри спеціалістів-антропологів. У 1955 р. вийшов в світ новий підручник Я. Я. Рогінського і М. Г. Левіна «Основи антропології», а з 1958 р. видається журнал «Советская антропология».

Другим важливим антропологічним центром Москви є сектор антропології Інституту етнографії Академії наук СРСР. Видатний радянський вчений проф. В. В. Бунак очолює Російську антропологічну експедицію. Вчені сектора антропології опублікували за останні роки ряд важливих монографій. Особливо відомими серед антропологів та представників суміжних дисциплін всього світу є «Палеоантропология СРСР» проф. Г. Ф. Дебеца та колективний збірник «Походження людини і найстародавніше розселення людства». Ці праці, поряд з розробкою важливих теоретичних питань, містять дослідження первісної історії і заселення людиною території Європи, Азії, Африки, Америки, Австралії та Океанії. Взагалі, дослідження вчених московського антропологічного центра з деяких галузей користуються загальним визнанням антропологів Америки, Англії та інших країн.

Численні антропологічні проблеми вирішуються і в країнах народної демократії. Антропологічні осередки є в Чехословаччині, Румунії, Угорщині, Болгарії. В Польщі антропологічні кафедри існують при семи університетах та всіх фізкультурних вузах.

Розвиток антропології на Україні, порівняно з РРФСР, слід визнати недостатнім. До воєнні антропологічні осередки в Києві (при Академії наук УРСР) і в Харкові припинили своє існування. Масові антропологічні дослідження українського народу на всій території його розселення не провадилися з початку ХХ ст., палеоантропологічний матеріал на Україні не опрацьовувався, лише окремі знахідки досліджувались вченими Москви і Ленінграда. Питаннями стандартизації і вивченням фізичного розвитку населення УРСР антропологи не займалися близько 20 років, в той час як в 20—30-х роках українські антропологи харківської школи проф. Л. П. Ніколаєва опублікували ряд важливих досліджень в цих галузях, які відомі далеко за межами Радянського Союзу. Таке становище не тільки за-

тримує розробку багатьох важливих проблем—про етногенез і формування українського народу, фізичний розвиток населення України та наукову стандартизацію,—а й негативно відбивається на науках, тісно пов'язаних з антропологією: етнографії, археології та ін.

Зважаючи на це, Президія Академії наук УРСР в 1955 р. вжила організаційних заходів для відновлення антропологічних досліджень на Україні, при відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

У квітні 1956 р. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР скликав у Києві антропологічну нараду, в якій взяло участь близько 100 чоловік. На нараді були присутні представники не тільки від Інститутів Академії наук—ІМФЕ, археології, зоології, геології,—а й від інших інститутів та наукових організацій Києва (Медичного інституту, Інституту охорони материнства і дитинства, Інституту комунальної гігієни, Технологічного інституту легкої промисловості, Шкіряно-взуттєвого інституту, Інституту фізичної культури та ін.).

Відкриваючи антропологічну нараду, заступник директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР К. Г. Гуслистий підкреслив значення антропологічних досліджень для історії, етнографії, археології, у викритті реакційних, расистських теорій. Антропологічна нарада, сказав К. Г. Гуслистий, повинна послужити поштовхом у справі розгортання антропологічних досліджень на Україні, що сприятиме виконанню тих великих завдань по дальшому розвитку радянської науки, які поставила перед вченими нашої країни Комуністична партія.

На нараді були заслухані такі доповіді: «Стан і завдання палеоантропологічних досліджень на Україні»—проф. Г. Ф. Дебєц (сектор антропології Інституту етнографії АН СРСР), «Сучасний стан і чергові завдання антропологічного вивчення Української РСР»—проф. В. В. Бунак (сектор антропології Інституту етнографії АН СРСР), «Розкопки стародавніх могильників на території УРСР за останнє десятиріччя»—Д. Я. Телегін і М. Ю. Брайчевський (Інститут археології АН УРСР), «До питання про ландшафтно-географічні умови формування сучасних людей»—проф. І. Г. Підоплічко (зав. відділом палеозоології Інституту зоології АН УРСР). Всі ці доповіді друкуються нижче. Крім того, з повідомленнями виступили проф. С. М. Бібіков (Інститут археології АН УРСР), проф. М. А. Воїнственський (Інститут зоології АН

УРСР), В. Д. Дяченко (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР).

В резолюції наради підкреслювалась необхідність відновлення антропологічних досліджень на Україні, підготовки антропологічних кадрів і висловлювалось прохання до Президії Академії наук УРСР створити на Україні антропологічний центр.

Українська антропологічна експедиція, організована відділом етнографії ІМФЕ незабаром після антропологічної наради (червень—вересень 1956 р.), обстежила близько 30 районів на основній території розселення українського народу, за винятком степової України та Донбасу. Велику допомогу експедиції особистою участю в ній подали московські антропологи професор Г. Ф. Дебед (Інститут етнографії АН СРСР, науковий консультант експедиції) та асистент кафедри антропології біологічного факультету МДУ Н. М. Міклашевська. В експедиції взяли участь наукові співробітники ІМФЕ АН УРСР В. Д. Дяченко (керівник експедиції) і Г. П. Зіневич, а також студенти кафедри антропології МДУ Л. Парамонова та Г. Банківська і студент Київського державного педагогічного інституту Д. Чередниченко (фотограф експедиції). Дирекція Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР висловлює щиру подяку обласним і районним Радам депутатів трудящих, партійним комітетам та керівникам різноманітних обласних і районних організацій, велика допомога з боку яких сприяла успішному завершенню експедиції. Про результати роботи експедиції повідомляється нижче, у статті В. Д. Дяченка.

9 листопада 1956 р. Президія АН УРСР прийняла спеціальну постанову «Про посилення антропологічних досліджень на території Української РСР», де, по-перше, схвалювалась ініціатива ІМФЕ в проведенні антропологічної наради та організації антропологічної експедиції; по-друге, зазначалась необхідність розширити штати антропологів у найближчі два роки і створити при відділі ет-

нографії ІМФЕ АН УРСР групу антропологів; по-третє, підкреслювалась потреба у всебічному розгортанні досліджень з етнічної антропології, морфології, потреба у науковій стандартизації. Президія АН УРСР утворила редакційну колегію для опублікування матеріалів антропологічних досліджень та антропологічної наради. Інституту МФЕ було запропоновано розробити п'ятирічний план антропологічних досліджень УРСР.

Влітку 1957 р. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР разом з історичним факультетом Київського державного університету та Інститутом антропології МДУ взяв участь у проведенні прикладної антропологічної експедиції по встановленню, згідно з постановами Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР, нових наукових стандартів одягу і взуття для населення. На Україні, в Молдавії та Білорусії були обстежені близько 15 000 людей віком від 1 до 60 років, причому вивчалось і міське, і сільське населення. В 1957—1959 рр. Українська антропологічна експедиція продовжувала свою роботу. За цей період проведено також ряд палеоантропологічних експедицій (науковий співробітник Г. П. Зіневич, аспірант В. Д. Дяченко)¹.

Для розвитку антропологічної науки на Україні слід насамперед звернути увагу на підготовку висококваліфікованих кадрів антропологів, які всебічно розвивали б усі галузі антропології і вивели б її на належне їй місце.

Перед радянськими вченими стоїть важливе завдання—дати науково об'єктивну антропологічну характеристику українського народу, дослідити його глибокі зв'язки з російським і білоруським народами, остаточно спростувати буржуазно-націоналістичні расистські «теорії».

Немає сумніву в тому, що українські радянські антропологи докладуть всіх зусиль для піднесення антропологічної науки на Україні.

¹ Результати роботи цих експедицій будуть опубліковані у зб. «Матеріали з антропології України», в. II.

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ, В ЯКИХ ВИНИКЛА І РОЗСЕЛЯЛАСЬ ЛЮДИНА

І. Г. Підоплічко

Антропологія є наука біологічна і соціальна,— біологічна, оскільки вона досліджує людину як організм, і соціальна, оскільки вивчає расові, племенні та етнічні особливості людей і питання становлення людського суспільства. Це визначає широту і багатогранність охоплених нею проблем, не кажучи вже про їх важливість і надзвичайну актуальність.

В наш час в зарубіжній антропологічній літературі висловлюється багато різних думок з питань етнічної антропології, палеоантропології, антропогенезу, етногенезу і цілого ряду інших важливих питань, частина яких уже підтверджена фактичними даними, але знову порушується і дебатуються, нерідко далеко не з науковою метою.

Ми ще мало виступаємо проти численних антинаукових тверджень і ще недостатньо висвітлюємо ту стовпову дорогу в антропології, якою нам треба йти. Свідченням цього є хоч би й те, що в системі Академії наук Української РСР навіть немає антропологічного осередку— хоча б у розмірах відділу в одному з інститутів.

Такий стан позначається на вивченні цілого ряду важливих антропологічних проблем, які потребують комплексного вирішення, тобто участі в їх розв'язанні фахівців багатьох спеціальностей,— як природничого, так і соціологічного напрямів.

Однією з них є питання про географічні умови місцевостей, в яких виникла людина і з яких вона потім розселялася по земній кулі.

Якщо проглянути вступні статті до першого тома «Всемирной истории», відповідні розділи «Основ археології» А. В. Арциховського¹ і ці-

лий ряд інших загальних і спеціальних праць, то слід відзначити, що географічні питання, а в зв'язку з ними і спеціальні антропологічні питання подаються, висловлюючись фігурально, в кривому дзеркалі, що зумовлено недостатнім і недосить критичним використанням даних сучасної фізичної географії і палеогеографії.

Ми не збираємося тут дискутувати питання про так званий льодовиковий період, вчення про який стало для багатьох антропологів і археологів непереборним шаблоном і негативно відбивається на їх висновках, але побіжно згадаємо і його, розглядаючи деякі питання палеогеографії і антропогенезу.

Перше питання, на яке ще немає обґрунтованої хоча б теоретичної відповіді, полягає у з'ясуванні того, в якій ландшафтній і кліматичній обстановці відбулося перетворення безпосередніх предків людини— двоногих людиноподібних мавп— в людей.

Звичайно на це питання відповідають так: люди виникли в умовах тропічних і екваторіальних лісів. Є й інша, ближча до істини думка, згідно з якою люди виникли в умовах тропіків, але не в суцільних лісах.

У відомому творі Ф. Енгельса про роль праці в процесі перетворення мавпи в людину говориться, що в кінці третинного періоду (тобто в неогені) десь у жаркому поясі існувала порода надзвичайно високорозвинених людиноподібних мавп, які жили на деревах. «Під впливом у першу чергу, треба думати, свого способу життя, який вимагав, щоб при лазінні руки виконували інші функції, ніж ноги, ці мавпи почали відвикати від допомоги рук при ходінні по землі і стали засвоювати чимраз

¹ А. В. Арциховский, Основы археологии, М., 1954

прямішу ходу. Цим був зроблений вирішальний крок для переходу від мавп до людини»¹. Далі в цьому ж творі Ф. Енгельс говорить про вирішальну роль праці в процесі перетворення безпосередніх предків людей — мавп, які ходили вертикально, тобто двоногих, на людей.

Трудова теорія Ф. Енгельса про походження людини є єдино вірною, міцною науковою основою, яку застосовують радянські і передові зарубіжні вчені в своїх дослідженнях з питань антропогенезу. Про ландшафтно-географічні умови, в яких жили безпосередні предки людини — двоногі мавпи і де саме виникла людина, Ф. Енгельс, в силу ступеня розвитку геологічної і археологічної науки ХІХ ст., детально не говорив, а ряд положень з цього приводу висловлював дуже обережно, наприклад: «...десь у жаркому поясі, найімовірніше, на обширному материк, тепер зануреному на дно Індійського океану»². Сучасний розвиток науки дає можливість детальніше висвітлити питання про ландшафтно-географічні умови, в яких виникла і розселялась людина, проте в цьому відношенні робляться поки що лише перші кроки і то не завжди вдалі. Так, В. І. Громов пов'язує особливості ландшафтів тих часів з льодовиковою епохою. Він вважає, що «льодовикова епоха була критичною епохою і для людини: вона не була причиною, але стимулом, який прискорив процес розвитку продуктивних сил і виробничих відносин»³. Ще раніше від В. І. Громова С. П. Толстов вважав, що провідним фактором перетворення людиноподібних мавп у людину був перехід від рослинної їжі до м'ясної, «викликаний погіршенням умов життя в льодовикову епоху»⁴.

Детальний аналіз ландшафтно-кліматичної і біоценотичної обстановки в різних зонах земної кулі в неогені і в гоміценову епоху антропогену показує, що екваторіальні і суцільнолісові тропічні зони треба виключити з числа зон, де мало відбутися становлення стародавніх людей, про що мова йтиме далі.

Зонами становлення стародавніх людей — археоантропів могли бути зони субтропічного поясу і крайні південні зони бореального поясу — і то тільки в межах Великого Середземномор'я. До цього висновку схиляється багато

дослідників, хоч далеко не всі, але підтверджують його, на нашу думку, недостатньо, без врахування всього наявного арсеналу теоретичних і фактичних даних, або ж дуже переоцінюють значення так званого льодовикового періоду, навіть не намагаючись критично осмислити його.

Згадані вище висловлювання В. Г. Громова і С. П. Толстова не відповідають дійсності; бо ці дослідники та їх послідовники зовсім не враховують розвитку природних зон та їх особливостей. Незалежно від «погіршення клімату в льодовикову епоху» особливості природних зон (в яких жили антропоїди) повинні були впливати і впливали на еволюцію в бік людини тих антропоїдів, які в порядку закономірного природного розселення освоювали відкриті і напіввідкриті простори, що виникли поряд з залісеними площами в неогеновому періоді внаслідок регресії великих морських басейнів.

Аналізуючи розташування сніжних і безсніжних областей земної поверхні (рис. 1), а також географічне поширення сучасних і вимерлих антропоїдних мавп та розміщення знахідок кісток і місць проживання стародавніх людей (археоантропів), можна з великою часткою ймовірності визначити загальні межі прабатьківщини людей на основі ландшафтно-географічних і біоценотичних закономірностей, які існують не тільки тепер, а й існували в минулому, зокрема в неогені і на початку антропогену.

Є тільки дві, різні за розміром, області земної поверхні, де могло відбутись виникнення двоногих людиноподібних мавп та їх олюдження, — це Велике Середземномор'я, що охоплює широкі простори півдня Європи, північної Африки і півдня материкової Азії, і велика смуга на крайньому півдні Африки (рис. 2).

Щоб довести правильність цього висновку, а разом з тим визначити, який з двох можливих районів був місцем олюдження двоногих мавп, треба з'ясувати, чому саме екваторіальні та тропічні області не могли бути прабатьківщиною людей.

Чотириногі мавпи, навіть найрозвинутіші, не пристосовані до життя на рівнинах. Цьому заважає насамперед нездатність їх захищатись від таких біологічно сильніших в умовах рівнини хижаків, як крупні коти (леви, тигри, леопарди), ведмеді, вовки, з птахів — орли, крупні соколи тощо, по-друге, відсутність у них природних ріючих засобів для створення захисних конур, нір та інших земляних укриттів, і, нарешті, відсутність пристосувань для до-

¹ Ф. Енгельс, Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину, Держполітвидав УРСР, К., 1951, стор. 3.

² Там же, стор. 3.

³ В. І. Громов, Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР, Труды Ин-та геол. наук, вып. 64, М., 1948, стор. 479.

⁴ С. П. Толстов, Проблемы дородового общества, СЭ, 1931, № 3-4, стор. 69—103.

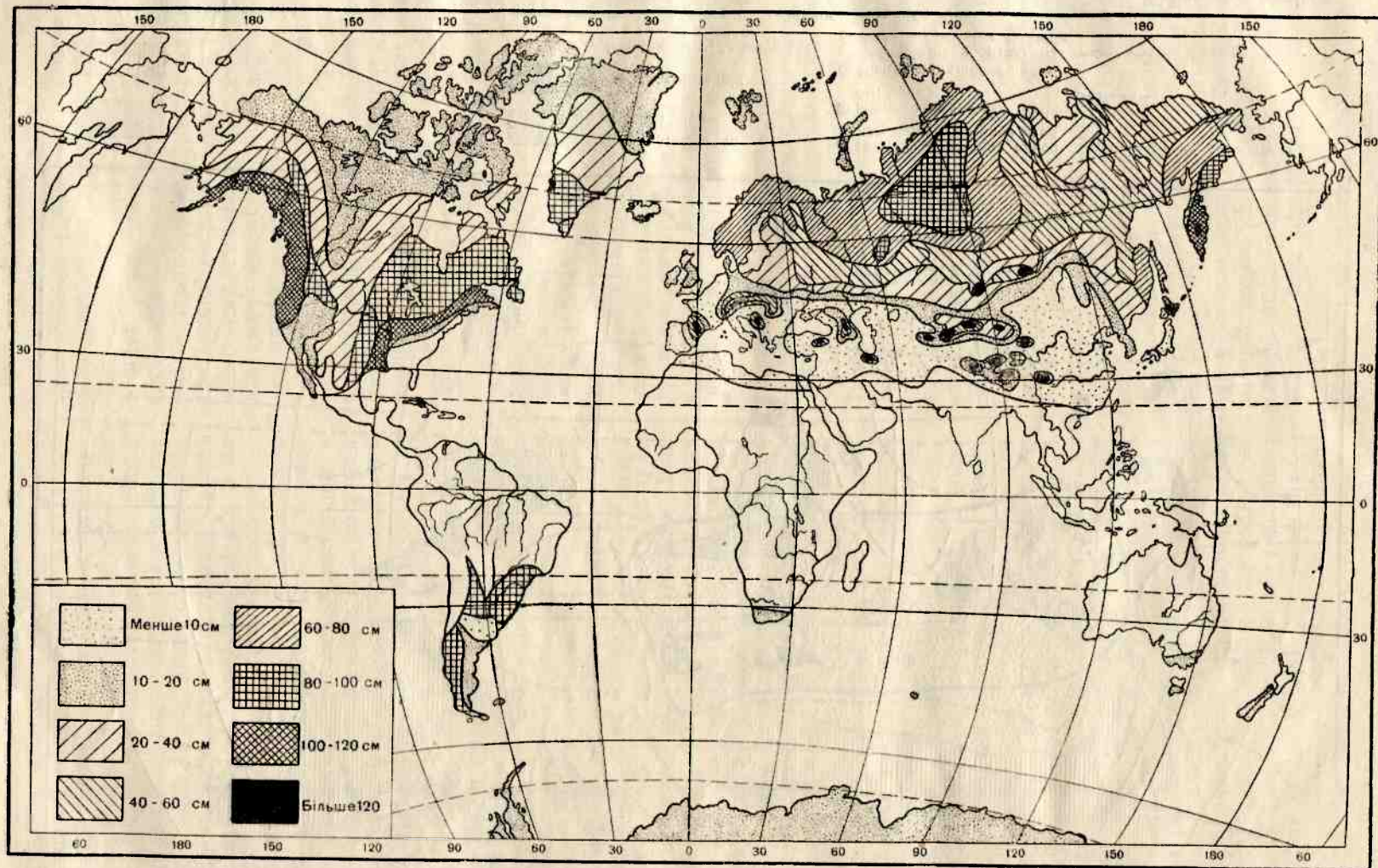

Рис. 1. Схематична карта снігового покриву земної поверхні.

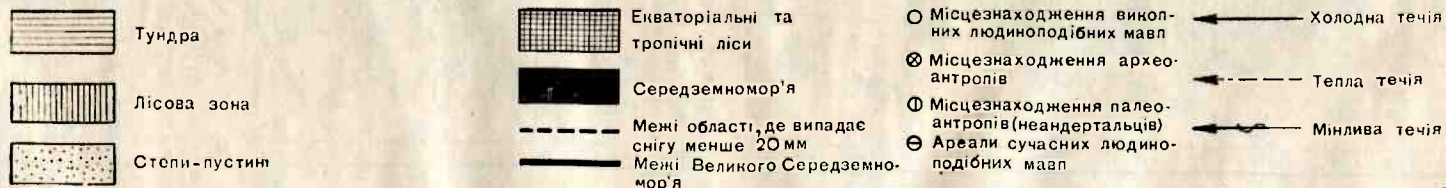
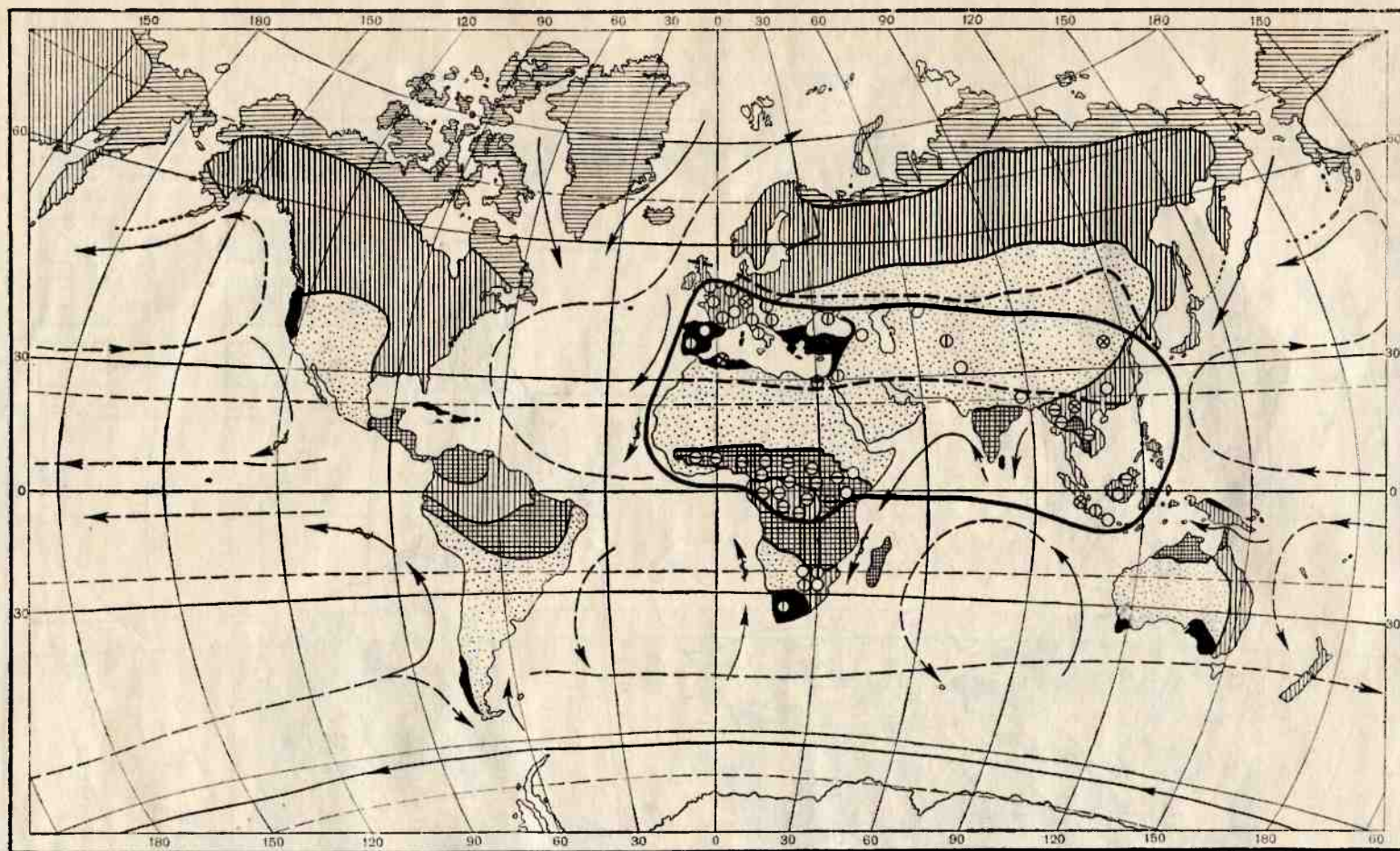

Рис. 2. Схематична карта лісових і безлісних зон земної поверхні із зазначенням меж Великого Середземномор'я та головних знахідок викопних людиноподібних мавп і викопних людей.

бування з ґрунту їстівних рослинних продуктів або дрібних тварин в посушливі і морозні пори року.

Морфологічні та екологічні дані свідчать про те, що мавпи, як біологічна група, розвивалися і пристосовувалися до навколишнього оточення в умовах лісу і лише незначна частина їх призвичаїлася жити серед скель, де, однак, крім голого каміння повинні були існувати дерева або густі чагарникові зарослі.

Із сказаного стає зрозумілим, чому в наш час мавпи відіграють важливу роль в біоценозах тільки в безсніжних теплих районах, при тому обов'язково залісених.

Біоценотичний аналіз особливостей ареалів сучасних і вимерлих мавп ще недосить використовується вченими при вирішенні питань антропогенезу, основна увага звертається на клімат і ландшафт, як передумову для життя антропоїдів і стародавніх людей.

Проте вивчення екології сучасних антропоїдів (шимпанзе, горила, орангутанг, гіббон) показує, що вони займають і займали певне місце в біоценозах тропічних і екваторіальних лісів, тим самим виключаючи можливість існування в них тих антропоїдів, які дали початок людям.

Ця обставина, а також давно вже висловлена цілком достовірна думка про те, що в умовах тропічних і екваторіальних лісів не існувало і не існує природних стимулів для переходу антропоїдів до систематичного вертикального ходіння і, нарешті, палеонтологічні дані показують, що безсніжні залісені екваторіальні і тропічні області не могли бути місцевістю, де відбувався процес виникнення систематичної праці, тобто перетворення двоногих антропоїдів в людей.

Такими місцевостями могли бути лише відкриті і напіввідкриті простори безсніжних і малосніжних областей, які поволі освоювались антропоїдними мавпами при одночасному і неминучому перетворенні чотириногих форм у двоногі.

Південноафриканський район відкритих і напіввідкритих безсніжних і малосніжних місцевостей, на нашу думку, не може вважатися місцем виникнення людей тому, що ландшафтно-географічні умови були сприятливіші для цього в незрівнянно більшому районі — Великому Середземномор'ї, що підтверджується як палеонтологічними даними, так і даними про розселення людей.

Велике Середземномор'я як частина суші почало формуватися в середині неогену, коли води Середземного океану (Тетіса) в зв'язку з інтенсивним альпійським горотворенням стали швидко, але, звичайно, не раптово, а

протягом тисячоліть, регресувати. На кінець пліоценової епохи Велике Середземномор'я набрало уже сучасних рис.

По берегах Тетіса в межах майбутнього Великого Середземномор'я уже в міоцені жили антропоїдні мавпи (дріопітеки). На величезних площах, що звільнялися з-під зникаючого Середземного океану, утворювались степові і лісостепові простори, які стали новою ареною для розвитку тих біоценотичних комплексів, що такі характерні для афроевразійського міоцену — комплексів відкритих і напіввідкритих просторів.

Не можна ігнорувати того факту, що в цих міоценових біоценотичних комплексах посіли певне місце не тільки антропоїдні, а й інші мавпи, рештки яких знайдені на півдні Європи, на півночі Африки і на півдні Азії, в тому числі в межах України (Вел. Михайлівка, Ново-Петрівка і Гребеники в Одеській обл.), Молдавії (Тирасполь) і в Закавказзі (Удабно). Скелетні рештки, знайдені в Удабно, як відомо, належать вищим людиноподібним мавпам. Це свідчить про те, що мавпи, відомі в скелі гіпаріонових фаун Великого Середземномор'я, не тільки освоювали нові ареали, а й, безумовно, еволюціонували в нових умовах.

Одним з наслідків цієї еволюції було виникнення двоногих мавп, що й створило прямі природно-географічні передумови для переходу їх до праці, тобто до перетворення в людей.

Процес виникнення двоногих мавп відбувався, очевидно, і в Південній Африці, але найширшого розмаху він набув у межах Великого Середземномор'я. Оскільки площа Великого Середземномор'я у сотні разів переважала площу Південної Африки, де також могли виникнути двоногі мавпи, то є, звичайно, більше підстав вважати Велике Середземномор'я прабатьківщиною людей.

Це положення підтверджується дальшим аналізом процесу формування і розселення людей по земній поверхні. Ми не маємо змоги в нашій статті детально спинитися на цьому аналізі, а тому торкнемося лише окремих положень.

Двоногі людиноподібні мавпи, які існували в субтропічній зоні північної півкулі і в крайніх південних межах бореального (помірного) поясу, посідали ареал, який і в ті часи значною мірою охоплював малосніжні райони з товщиною снігу менше 10 см. Це означає, що вони жили на межі між безсніжними і малосніжними зонами, а не в умовах «погіршення клімату в льодовикову епоху». Життя на межі безсніжних і малосніжних зон вимагало дальшої їх еволюції в бік пристосування до навколишніх умов. Розвиток пристосування був

пов'язаний з розвитком здатності до праці і використання вогню.

Пасивне використання природного вогню і теплих джерел для обігрівання в холодні дні повинно було стати одним з найраніших пристосувань двоногих мавп до життя в північних межах Великого Середземномор'я. Особливо сприятливі умови для цього були в західній частині Великого Середземномор'я, де вулканічні процеси, внаслідок яких утворились довгодіючі природні джерела вогню і гарячих вод, інтенсивно проявлялись в пліоцені не тільки на сучасних Апеннінському і Балканському півостровах і островах Середземного моря, а й на Кавказі, в Малій Азії і навіть в Карпатах. Разом з тим залісеність західної частини Великого Середземномор'я була менша, ніж східної. Це й схиляє нас до думки, що в межах Великого Середземномор'я, а саме в західній його частині, яка охоплювала південь Європи, Північну Африку і Малу та Передню Азію, відбулося перетворення двоногих мавп в людей.

Виходячи з цього положення, а також з геологічних і антропологічних даних (об'єм мозкової коробки), ми вважаємо, що яванський пітекантроп не є найдавнішою людиною. Йому передувала ще більш примітивна людина, яка швидко розселилася переважно на схід і на південь, в тому числі і на острів Яву. Який з відомих тепер і тих, які ще будуть відкриті, археоантропів Африки, Європи і Азії виявиться найдавнішою людиною, сказати важко, але висновок про те, що яванський пітекантроп не є найдавнішою людиною, має велике принципове значення для успішного розв'язання ряду питань антропогенезу.

Відомі тепер викопні рештки археоантропів розміщуються в межах Великого Середземномор'я або близько до його південних меж. Це означає, що на ранніх етапах розвитку людства освоєння районів, більш сніжних, ніж ті, що мали опади у вигляді снігу товщиною понад 10 см, було неможливе. Це дуже важливе теоретичне положення не враховується деякими дослідниками, а тому вони помилково твердять, що археоантропи могли жити в зонах з тривалою зимою і порівняно великим сніговим покривом. В свій час ми показали (Підоплічко, 1950) помилковість подібного твердження О. П. Окладнікова і О. П. Васьковського про існування в минулому археоантропів в басейні р. Колими¹. Помилковим треба вважати і твердження П. Й. Брисков-

ського про постійне перебування археоантропів в межах середньої течії Дністра і в басейні р. Міусу¹.

Палеонтологічні дані переконливо свідчать про те, що уже в кінці пліоцену на півдні України, за винятком південного берега Криму, існували снігопади, які повинні були утворювати тривалий сніговий покрив понад 10 см, а це зумовило повне зникнення з меж України таких хіонофобів, як страуси, жирафи, гіпаріони і мавпи. Археоантропи, незважаючи на вміння використовувати природний вогонь для обігрівання, також не могли постійно існувати в умовах степового півдня України та інших подібних територій, бо тут не було природних джерел вогню і снігопади, навіть нетривалі, заважали здобути достатню кількість їжі в холодну пору року.

Аналізуючи географічне розташування стоянок палеоантропів (неандертальців), можна помітити значне просування їх на північ порівняно з археоантропами, але палеоантропи також не могли подолати простори, де сніговий покрив перевищував 20 см. Стоянки палеоантропів у нас, крім півдня Узбекистану, Кавказу і Криму, відомі тільки до широти Сталінграда і Дніпропетровська.

Питання про мустьєрську природу деяких стоянок південного Приуралля потребує дальших досліджень, а твердження М. В. Воеводського і П. Й. Борисковського про наявність мустьєрської стоянки на Десні ґрунтується на неправильному розумінні геологічної природи і захоронення тих крем'яних уламків, які названі дослідники вважали за мустьєрські.

Із сказаного видно, що спроби локалізувати деякі мустьєрські стоянки по периферії так званого ріського зледеніння² повністю безпідставні, оскільки за умов зледеніння сніговий покрив мав бути настільки великий, що палеоантропи не могли б подолати пов'язані з ним труднощі існування.

Тільки значний прогрес у розвитку культури і техніки на початку пізнього палеоліту, що виразився у винайденні технічних способів добування вогню, будування хоча б примітивних жител і пошиття одягу, зумовив досить широке розселення неолітичних (кроманьйонців) навіть у місцевостях із значним сніговим покривом.

З постійним носінням одягу і життям в оплених житлах ми пов'язуємо зникнення

¹ І. Г. Підоплічко, З приводу роботи О. П. Васьковського і О. П. Окладнікова про знахідку дерева, обробленого палеолітичною людиною, «Археологія», т. 3, 1950, стор. 185—189.

¹ П. И. Борисковский, Древнейшее прошлое человечества, М.—Л., 1957.

² Як ми показали в інших працях, такого зледеніння взагалі не існувало.

волоссяного покриву на тілі людей і побіління їх шкіри. Виходячи з цього положення, слід вважати, що розселення людей, які вже втратили волоссяний покрив, в зоні, де не було потреби в носінні теплого одягу (тропічні та екваторіальні зони), почалося досить пізно,— не раніше середини пізнього палеоліту.

Думки з цього приводу уже висловлювались окремими авторами, але в формі фрагментарних зауважень про можливість переселення деяких європейських племен в Африку. Проте такі припущення не ґрунтувались на аналізі особливостей географічної зональності і пов'язаних з ними закономірностей в розселенні людей.

Крім того, в питанні про визначення тривалості часу існування людей кам'яного віку взагалі і пізнього палеоліту зокрема ще багато неясностей. Ф. Енгельс у згаданому вже творі про роль праці в перетворенні мавпи в людину про час існування навіть безпосередніх предків людей висловлювався дуже обережно, визначаючи його не мільйонами років, а сотнями тисячоліть. Він говорив: «Багато сотень тисячоліть тому, у проміжок часу того періоду в розвитку землі, який не піддається точному визначенню і який геологи називають третинним, приблизно під кінець цього періоду жила... надзвичайно розвинена порода людиноподібних мавп». У сучасних дослідників дуже поширений ухил в бік збільшення тривалості існування людини на Землі взагалі (до 1—2 мільйонів років) і віддаленості від наших часів людей пізнього палеоліту зокрема.

Незважаючи на те, що питання абсолютної хронології антропогену ще дуже слабо розроблені, тепер уже намітилось певне їх

вирішення. Зокрема, на основі розробленого нами колагенового методу прийшли до висновку про те, що тривалість всього антропогену невелика — не більше 200 тисяч років¹. Цієї ж думки дотримується і французький дослідник М. Жинью² на підставі петрографічного методу досліджень геолога Л. Море.

Твердження про відносну короткотривалість антропогену не може не привернути уваги дослідників, в першу чергу антропологів і археологів, бо воно зумовлює важливий загальноісторичний висновок про значне зближення в часі етапів розвитку первісного суспільства.

Зокрема, культура пізнього палеоліту в часі значно ближча до культур неоліту і бронзи сучасного Середземномор'я, ніж твердиться в антропологічних, археологічних і взагалі історичних працях.

Ми порушили перелічені вище питання, щоб звернути на них увагу дослідників і сприяти застосуванню деяких нових методів для аналізу уже існуючих численних фактів, а також одержанню нових, що допоможе ясніше висвітлити питання про походження і розселення людей як в просторі, так і в часі.

¹ И. Г. Пидопличко, Новый метод определения геологического возраста ископаемых костей четвертичной системы, К., 1952; його ж, Достижения и задачи археологической палеонтологии в познании прошлого юга СССР, «Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР», 1953, стор. 261—274; його ж, Об определении геологического возраста костей антропогенных позвоночных и о его значении для геохронологии, «Труды комиссии по изучению четвертичного периода», 1957, р. 12, стор. 447—453.

² М. Жинью, Стратиграфическая геология, М., 1952.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енгельс Ф., Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав УРСР, К., 1951.
2. Бібіков С. М., Деякі вузлові питання археологічної науки на Україні, Вісник АН УРСР, 1957, № 6, с. 3—12.
3. Бибилов С. Н., Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита, «Советская археология», 1959, № 4, с. 19—28.
4. 1951. Бунак В. В., Токарев С. А., Проблемы заселения Австралии и Океании. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. 16, М., 1951, с. 497—522.
5. 1941. Воеводский М. В., Находка раннего палеолита на р. Десне. Кр. сообщ. научно-исслед. ин-та и Музея антропологии при МГУ за 1938—1939 гг., М., 1941, с. 64—65.
6. 1956. Всемирная история, М., 1955, т. I.
7. Дебец Г. Ф., Происхождение коренного населения Америки. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. 16, М., 1951, с. 523—538.
8. 1951. Дебец Г. Ф., Трофимова Т. А., Чебоксаров Н. Н., Проблемы заселения Европы по антропологическим данным. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. 16, М., 1951, с. 409—468.
9. 1951. Левин М. Г. и Чебоксаров Н. Н., Древнее расселение человечества в Восточной и Юго-Восточной Азии, Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. 16, М., 1951, с. 325—354.
10. 1958. Пидопличко І. Г., Походження людини в світлі науки, К., 1958.
11. 1951. Якимов В. П., Ранние стадии антропогенеза. Труды Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. 16, М., 1951, с. 7—88.

СУЧАСНИЙ СТАН І ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В. В. Бунак

Українська РСР займає одне з перших місць по багатству пам'ятниками доісторичного та історичного минулого. Земля її зберігає у собі відклади культурних епох, що послідовно змінювали одна одну, починаючи з стародавнього кам'яного віку; культурна та етнічна історія України дуже складна.

Успішний розвиток історичної науки, археології, діалектології, етнографії дозволив спеціалістам розв'язати ряд важливих проблем з історії України.

Серйозні завдання стоять і перед антропологією. Історичні та археологічні матеріали тільки накреслюють культури і етнічні типи, представлені в різні епохи на території країни. З'ясування загального результату взаємодії типів — завдання антропологічної науки. Тільки антропологічні дослідження дозволяють встановити, наскільки одноманітний фізичний тип населення країни, який зв'язок різних антропологічних елементів з типами сусідніх країн, — інакше кажучи, встановити шляхи складання окремих груп населення і походження народу в цілому. Чи відповідають діалектологічним особливостям груп антропологічні відмінності? Чи розрізняються за антропологічними ознаками області розселення стародавніх племен волинян, тиверців, уличів? Чи відбувалася помітна зміна населення Київщини в XIII—XIV ст.? Звідки переважно йшло заселення Слобідської України?

Було б доцільно залучити до вивчення цих проблем представників суміжних дисциплін: істориків, археологів, етнографів. Їх думка надто необхідна не тільки для інтерпретації антропологічних даних, а й для правильної розробки плану антропологічних досліджень,

вибору пунктів збору матеріалу, визначення послідовності і т. д.

Для розв'язання проблем етногенезу цінні вказівки дає вивчення скелетних залишок стародавнього населення. Але краніо- і остеологічні матеріали, навіть найбільш повні, аж ніяк не замінюють соматологічних досліджень сучасного населення, що мають велику кількість різноманітних ознак — забарвлення покривів, будову м'яких частин обличчя. Ці ознаки мають велике значення для порівняльної характеристики типів. Краніологічне вивчення стародавніх людей і дослідження антропологічного складу сучасних груп різних територій повинні складати пов'язані, але самостійні розділи роботи.

Між тим, антропологічне вивчення українського народу до останнього часу помітно відстає від інших розділів етнологічного комплексу. Якщо з археології України і краніології стародавнього її населення наука має широкий і добре розроблений матеріал, велику кількість чудових публікацій, то з антропології сучасного населення можна налічити лише кілька обмежених за змістом праць.

У переджовтневий період були опубліковані стаття Ф. Білодіда, який описав невелику групу чернігівських українців, і кілька праць Ю. Тально-Гринцевича. Методичні прийоми обох вказаних авторів, особливо Тально-Гринцевича, не дозволяють використати їх дані в наш час. О. М. Краснов опублікував зведення середніх величин головного показника, визначеного у призовників деяких районів України. Аналогічний матеріал, тільки трохи розширений, використав О. М. Чепурківський при

складанні карти розподілу варіантів головного покажчика у Східній Європі.

У 1916 р. Ф. К. Вовк виступив із спеціальним дослідженням з антропології України, в якому описані кілька груп українців різних областей, кожна чисельністю від 40 до 70 чоловік різного віку. Для матеріалів Вовка характерні великі коливання у групових характеристиках. Число людей із світлозабарвленою радужиною у волинській групі не перевищує 26%, в Галичині досягає 35—44%. Носовий покажчик на Волині — 60—66, в Галичині — 71—77. Невідповідність даних Вовка матеріалам інших дослідників, невелика кількість спостережень, елементарність прийомів аналізу не завадили автору висунути твердження про антропологічну однотипність українців, про характерність цього типу (альпійського) для вихідної групи східних слов'ян. Висновки Вовка не підтвердились дальшими дослідженнями, але були тенденційно використані українськими буржуазними націоналістами.

У післяжовтневий період антропологічні дослідження невеликих груп населення Волині та Поділля провели М. Ткач і А. Носов. Матеріал, зібраний в Галичині польськими антропологами, переважно школою Чеканівського, внаслідок своєрідних методів обробки даних дуже мало може бути використаний для порівняльної характеристики. Група жителів з Волині, досліджена австрійським антропологом Хелою Пех, за багатьма ознаками відрізняється від груп тих самих районів, описаних іншими антропологами. На основі даних про призовників 1927 р. автор цього повідомлення склав географічну карту розподілу варіантів довжини тіла, яка змінює і доповнює аналогічну карту, складену Д. М. Анучиним за матеріалами призовних комісій 1877—1883 рр. У 1946 р. мною був опублікований матеріал з антропології закарпатських українців.

В цілому порівняльних даних з антропології сучасного населення України дуже небагато. Досліджені групи не можна визнати характерними для певних областей. Багато територій зовсім не охоплено антропологічними дослідженнями, в тому числі такі, як південна Волинь, Київщина, Полтавщина та ін.

Незважаючи на очевидну недостатність антропологічних даних, існує багато загальних теорій про расовий склад населення України. Багато дослідників відносить антропологічний тип Галичини і Поділля до групи альпійських варіантів. За іншою версією, цей тип являє собою видозмінений варіант середземноморської групи. У Буковині відзначають наявність динарського расового типу, на Волині — одного з балтійських, в Подніпров'ї знаходять поде-

куди сліди північноєвропейського антропологічного комплексу. У недавно опублікованій загальній праці з антропології Європи К. Кун пов'язує походження українців з неолітичним населенням обширної області між Дунаєм і Ладогою, яке займає особливе місце серед расових груп Європи.

Немає потреби детально спинятися на цих поглядах. Безумовно, матеріал, яким ми володіємо, не дає підстав для розв'язання проблеми антропології України. Для цього необхідне систематичне вивчення багатьох тисяч індивідумів на ретельно підібраних територіях: мінливість антропологічних ознак настільки значна, що достовірні статистичні висновки можуть бути зроблені тільки при наявності даних про широкі контингенти (від 15 до 20 тисяч).

Є багато причин, які роблять антропологічне вивчення України особливо терміновим.

Одна з цих причин — швидкий хід соціалістичного перетворення міста і села. Виникнення нових населених пунктів, зміна відносної чисельності сільського і міського населення, формування кадрів сільської інтелігенції, яка поступово зливається з місцевим населенням, та інші фактори ведуть до того, що зв'язок населення з певною територією, який складався віками, поступово ослаблюється. Якщо не давно ще антропологічні матеріали дозволяли простежити зв'язок місцевого населення з етнічними угрупованнями, що склалися в далекому минулому, відображали історичні події глибокої давнини, то в наш час ці зв'язки простежуються з великими труднощами, а іноді і зовсім не виявляються. Як правило, в країнах, де відбувається посилене переміщення населення, антропологічна характеристика як переселених, так і місцевих груп змінюється. Виникають нові антропологічні угруповання, що відображають нові умови і дослідження яких мало придатне для розв'язання проблеми формування етнічних груп. Зрозуміло, що мова йде про другорядні антропологічні ознаки, але саме вони, тобто незначні відмінності в антропологічних індексах і коефіцієнтах, і є головним матеріалом для расового аналізу у межах населення однієї суцільної території.

Для порівняльної характеристики територій, що вивчаються, дуже важливий антропологічний матеріал по УРСР, одноманітно зібраний у відношенні програми і методики. Взаємний обмін досвідом в ході дослідження сприятиме успішному розв'язанню поставлених завдань.

Ці факти, а також багато інших міркувань настійливо вимагають організації систематич-

ного антропологічного вивчення України. По-ставлене завдання може бути розв'язане протягом п'яти років при умові, що кожного року збиратимуться і оброблятимуться дані по одній групі районів, а останній рік буде повністю відведено для підготовки зведеної узагальнюючої публікації.

Велика увага повинна бути приділена розробці насамперед питання про вибір пунктів дослідження і порядок проходження окремих маршрутів.

Істотне значення має той факт, що в наш час поступово розгортаються систематичні дослідження з антропології російського народу.

У невеликих країнах Західної Європи дослідження ведуться шляхом суцільного районного вивчення всієї території. В Українській РСР така методика не може бути застосована і не виправдується історією заселення країни. Дослідження потрібно провести вибіркоким способом, але вибір пунктів дослідження повинен визначатися певними історико-етногенетичними завданнями. Завдання не в тому, щоб рівномірно охопити всю територію країни, а в тому, щоб вивчити зони, які обіцяють дати найбільший матеріал для вирішення проблем походження українського народу. Зрозуміло, що антропологічні дослідження в Херсонській, Дніпропетровській областях або в Донбасі мають менше значення для з'ясування цих проблем, ніж дослідження на Волині, Поділлі, Галичині або Буковині.

Виходячи з цих міркувань, а також враховуючи умови збирання матеріалу, підготовку узагальнюючої публікації і необхідність координування планових досліджень з роботами Російської антропологічної експедиції, найбільш доцільно пристосувати збір матеріалів до певних маршрутів або ліній. Попередньо можна намітити такі лінії:

1. Північноволинська лінія — від західних кордонів України до східних кордонів Чернігівщини, де вона змикається з однією із ліній робіт Російської антропологічної експедиції. Загальна кількість пунктів — 15—18, загальне число досліджених — близько 3000.

2. Південноволинська — київська лінія. Близько 12 пунктів, 2000 досліджених.

3. Карпатсько-дніпровська лінія (подільсько-уманська). Близько 2500 досліджених в 15 різних пунктах.

4. Галицька лінія — 2500 досліджених у 15 різних пунктах.

6. Полтавська лінія, від Переяслава на південний схід (1500 досліджених).

7. Дві лінії Слобідської України — близько 2000 досліджених, з них північна лінія близько

підходить до південного маршруту Російської антропологічної експедиції.

8. Південна лінія, одесько-бердянська, 1000 досліджених.

Крім того, передбачається один-два додаткових маршрути, які повинні бути намічені в залежності від результатів вивчення зібраних матеріалів.

Дуже важливо, щоб маршрути охопили деякі пункти, що лежать за межами Української РСР, з метою пов'язання досліджень з даними Російської антропологічної експедиції.

Необхідно ще раз підкреслити, що маршрути дослідження і їх хронологічна послідовність, вказана нумерацією, мають попередній характер і вимагають уточнення шляхом спільної роботи з істориками, археологами, діалектологами і етнографами.

Програма дослідження не потребує особливого розгляду. Питання достатньо висвітлене в спеціальній літературі. Треба тільки підкреслити особливе значення антропологічної фотографії. Антропологічні портрети у трьох видах—анфас, профіль, три чверті—не тільки ілюструють цифровий матеріал, але при обробці в лабораторних умовах складають істотне джерело антропологічної характеристики. Необхідно, щоб принаймні одна четверта частина досліджених була зафіксована фотографічно.

Зрозуміло, що намічені дослідження можуть бути успішно виконані тільки при наявності постійно діючої антропологічної лабораторії, оснащеної необхідним устаткуванням і забезпеченої певними кадрами працівників, що виконуватимуть вимірювальні, обчислювальні, фотографічні, картографічні, організаційні та інші роботи. Одним із завдань лабораторії повинно бути залучення до антропологічної роботи місцевих працівників, організація для них семінарів, практикумів і т. д. Досвід показав, що виконання антропологічних досліджень силами приїжджих спеціалістів дає значно менші результати, не кажучи вже про те, що така постановка не відповідає вимогам по створенню місцевих кадрів.

Я обмежуюсь у своєму повідомленні оглядом питань антропологічного дослідження, пов'язаного з проблемами етногенезу. Звичайно, ці питання не вичерпують завдань антропології на Україні. Успіху антропологічного вивчення українського народу сприятиме розвиток інших галузей антропології, які мають, крім того, і самостійне значення, — зокрема вивчення соматичних особливостей дорослого і дитячого населення України (фізичного розвитку, типів будови, статевих особливостей, закономірностей росту і т. д.). В цих галузях на Україні

виконано вже ряд цінних робіт. Згадаю про праці проф. Л. П. Ніколаєва і багатьох інших, а також про діяльність проф. В. Я. Рубашкіна, що видав кілька томів спеціального журналу по вивченню кров'яних груп. Організація антропологічної лабораторії стимулюватиме проведення цих робіт і здійснення їх у розмірі, відповідному до основних завдань вивчення етногенезу.

У цій статті розглянуто деякі питання організації антропологічних робіт на Україні в тій мірі, в якій вони безпосередньо торкаються проблеми походження українського народу. Не

менше значення мають намічувані роботи для антропології суміжних країн і антропології Європи в цілому. Той факт, що антропологічні матеріали по Україні лишаються до останнього часу настільки уривчастими і неповними, безперечно, є чималою перешкодою для розв'язання багатьох питань систематики європейських рас.

Підсумовуючи, хочу висловити надію, що намічувані роботи приведуть до успішного розв'язання багатьох питань, які мають велике значення для розвитку наукової думки і культури на Україні.

НАСЛІДКИ РОБОТИ УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1956 року

В. Д. Дяченко

Антропологічне вивчення українців близько 100 років тому почали антропологи Мейер та І. Коперницький, які обстежили українців Галичини. З сучасної точки зору основні висновки їх праць не можна визнати науковими. Згадані дослідники вважали, що брахікефальна (коротко- і широкоголова) форма голови українців і є свідченням кращого збереження у них «первісно-слов'янського» типу в порівнянні з росіянами, черепи яких мають більш видовжену форму, чим, на думку краківських антропологів, росіяни наближаються до фінських народів. У той час не було відомо, що в епоху стародавньої Русі всі слов'янські племена були, як правило, доліхокефальними, що процес брахікефалізації почався трохи пізніше, відбувався з різною швидкістю у різних слов'янських груп і що, отже, головний показник (відношення ширини голови до її довжини, помножене на 100) ні в якій мірі не може бути підставою для висновку про ступінь збереження «чистоти слов'янського типу».

Але антинаукова точка зору І. Коперницького, згідно з якою відсутність вираженої брахікефалії у деяких сучасних слов'янських народів нібито свідчить про їх неслов'янське походження, була некритично сприйнята деякими антропологами Західної Європи і розвинута далі в працях як польського антрополога Ю. Д. Талько-Гринцевича, так і пізніше в працях українського буржуазного вченого Ф. К. Вовка (Волкова), теорію якого ми розглянемо нижче.

Узагальнивши в кінці XIX ст. ряд окремих досліджень українського народу, проведених

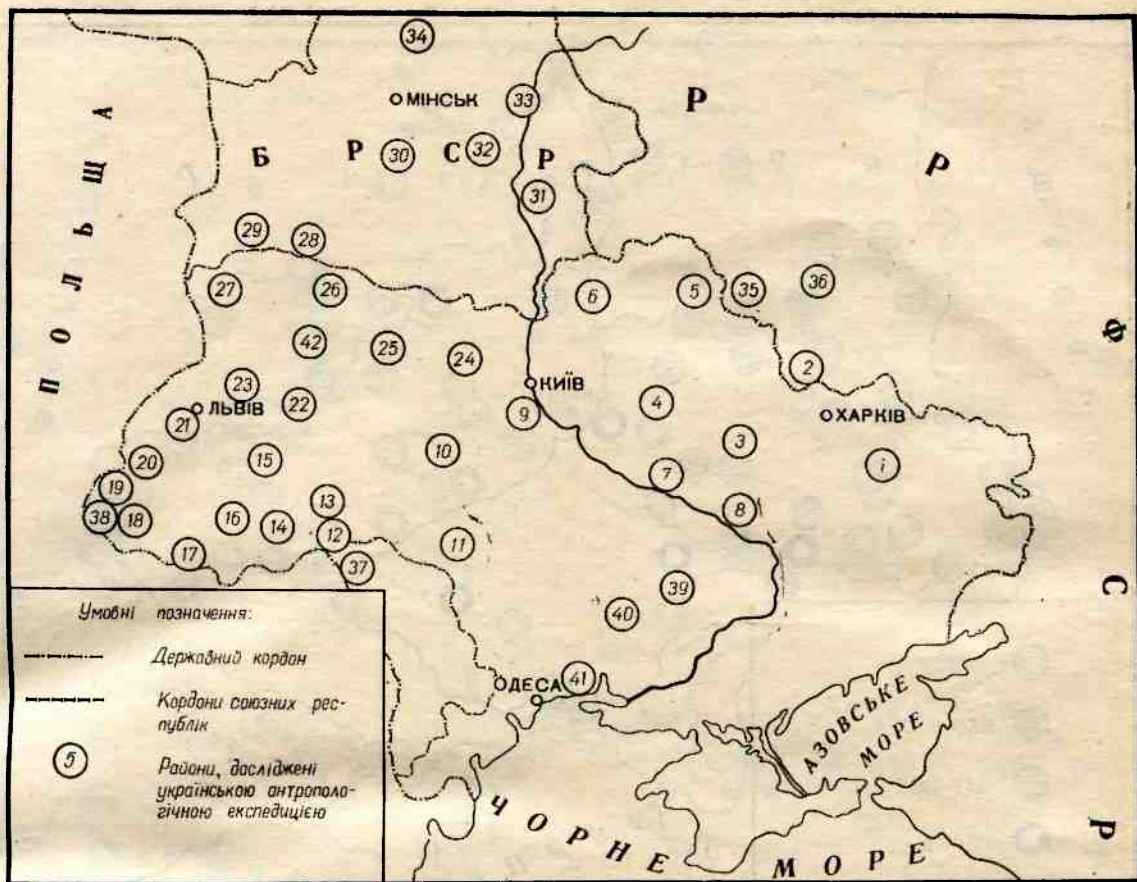
російськими та іноземними антропологами, видатний російський вчений проф. Д. М. Анучин відзначив, що для українців порівняно з росіянами характерний дещо вищий зріст, більша брахікефалія і трохи темніше забарвлення волосся і очей.

До подібного висновку прийшов і О. М. Краснов на основі вивчення призовників з різних губерній Росії. Але матеріали Краснова одночасно свідчать і про те, що деякі групи українців помітно світліші, ніж ряд груп російського населення Саратовської, Астраханської та деяких інших губерній.

Після дослідження ще більшого матеріалу подібні результати одержав відомий російський антрополог О. М. Чепурківський¹. Серед українців він виділив тип відносно темнопігментованого брахікефала (без дальшої деталізації: матеріалу про українців у Чепурківського було значно менше, ніж про росіян), а серед росіян — два типи порівняно темного мезокефала (середньоголового) — «східного великороса» і світлого брахікефала — «валдайця».

Досить значний матеріал (понад 3,5 тис. бланків) з різних місць України зібрав згаданий вже нами професор Ф. К. Вовк, який працював разом з своїми учнями з початку XX ст. до першої світової війни. Він викликав інтерес до антропологічного вивчення України, що треба відмітити як позитивний факт.

¹ Е. М. Чепурковский, О цветности крестьянского населения России, «Журнал Казанского медико-антропологического общества», 1921, вып. 1.

Карта 1. Райони, досліджені українською антропологічною експедицією відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР 1956 року (1—38) і 1957 року (39—42).

1 — Савинці, Харківська обл.; 2 — Борисівка, Білгородська обл.; 3 — Диканька, Полтавська обл.; 4 — Чорнухи, Полтавська обл.; 5 — Глухів, Сумська обл.; 6 — Березна, Чернігівська обл.; 7 — Царичанка, Дніпропетровська обл.; 8 — Градизьк, Полтавська обл.; 9 — Обухів, Київська обл.; 10 — Калинівка, Вінницька обл.; 11 — Тростянець, Вінницька обл.; 12 — Кельменці, Чернівецька обл.; 13 — Дунаївці, Хмельницька обл.; 14 — Заставна, Чернівецька обл.; 15 — Струсів, Тернопільська обл.; 16 — Коршів, Станіславська обл.; 17 — Рахів, Закарпатська обл.; 18 — Виноградів, Закарпатська обл.; 19 — Перечин, Закарпатська обл.; 20 — Бориня, Львівська обл.; 21 — Пустомити, Львівська обл.; 22 — В. Делеркалі, Тернопільська обл.; 23 — Лопатин, Львівська обл.; 24 — Малин, Житомирська обл.; 25 — Ємільчине, Житомирська обл.; 26 — Дубровиця, Рівненська обл.; 27 — Ст. Виживка, Волинська обл.; 28 — Антополь, Брестська обл.; 29 — Жабичі, Брестська обл.; 30 — Греськ, Мінська обл.; 31 — Буда-Кошелево, Гомельська обл.; 32 — Кіровськ, Могилівська обл.; 33 — Могилів, Могилівська обл.; 34 — Бегомль, Мінська обл.; 35 — Рильськ, Курська обл.; 36 — Курськ, Курська обл.; 37 — Єдинецький р-н (півн. Молдавія) і Новоселицький р-н (Чернівецька обл.); 38 — Берегівський р-н, Закарпатська обл.; 39 — Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.; 40 — Новий Буг, Миколаївська обл.; 41 — Очаків, Миколаївська обл.; 42 — Костопіль, Рівненська обл.

У відносно невеликій праці Ф. К. Вовк підсумував антропологічні дослідження, проведені як ним самим, так і його учнями¹. У своїх висновках і узагальненнях він відбив буржуазно-націоналістичну тенденцію.

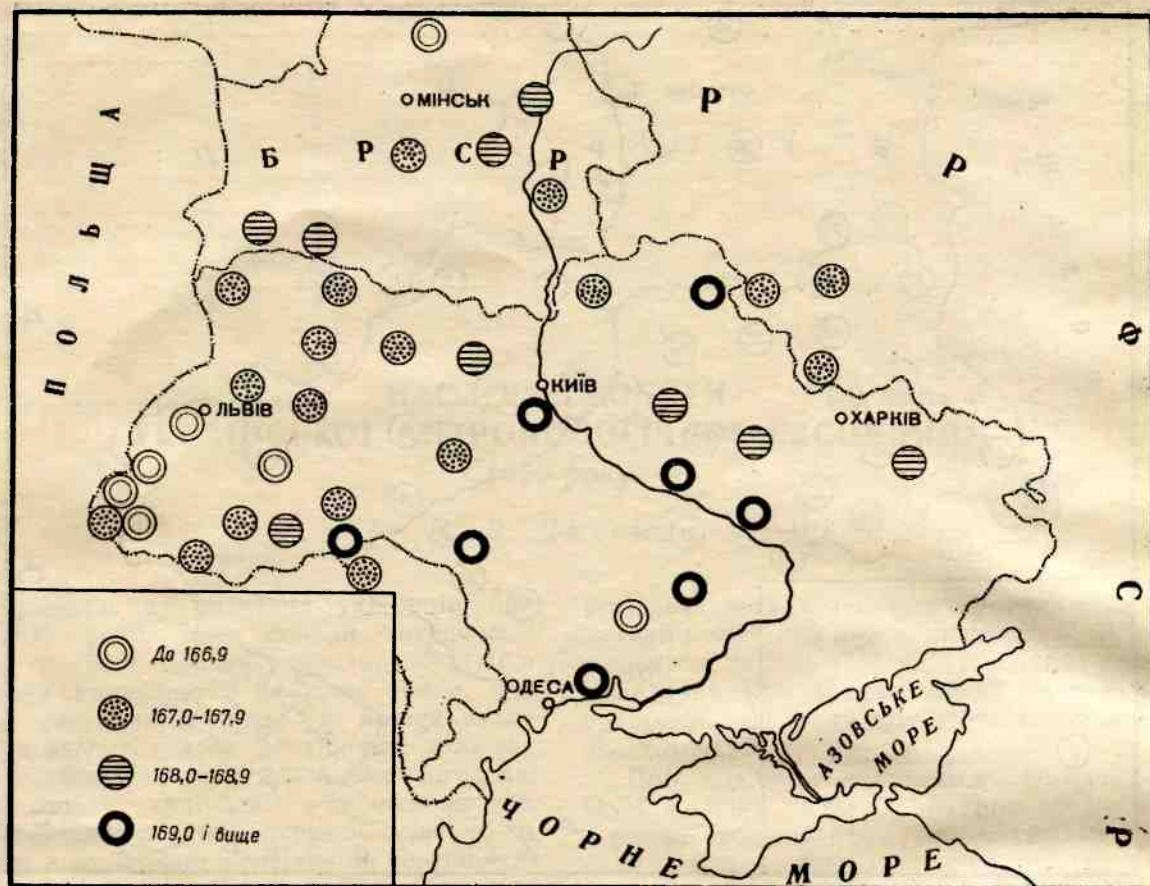
Праця Ф. К. Вовка незабаром була піддана критиці проф. Д. М. Анучиним², по-перше, за її упереджений характер, по-друге, за незадовільний у ряді випадків матеріал, зібра-

ний за недосконалою методикою. Вовк намагався довести, що український народ являє собою однорідний антропологічний тип, трохи змінений лише на окраїнах в результаті змішування з сусідніми народами. Українці, за уявленням Вовка, відносяться до темноволосяї, темноокої, високорослої і брахікефальної динарської раси в її «українському варіанті». Динарська раса, на думку Вовка, найбільш повно зберегла первісний слов'янський тип. (До динарців Вовк, крім українців, відносив південних слов'ян, словаків і чехів, не включаючи сюди росіян, білорусів і поляків.) Російський народ, за поглядами Вовка, не відноситься до «істинної слов'янської раси» і

¹ Ф. К. Волков, Антропологические особенности украинского народа; зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. II, Пг., 1916.

² Д. Н. Анучин, К антропологии украинцев, «Русский антропологический журнал», 1918, кн. 1—2.

Карта 2. Розподіл зросту (в см).

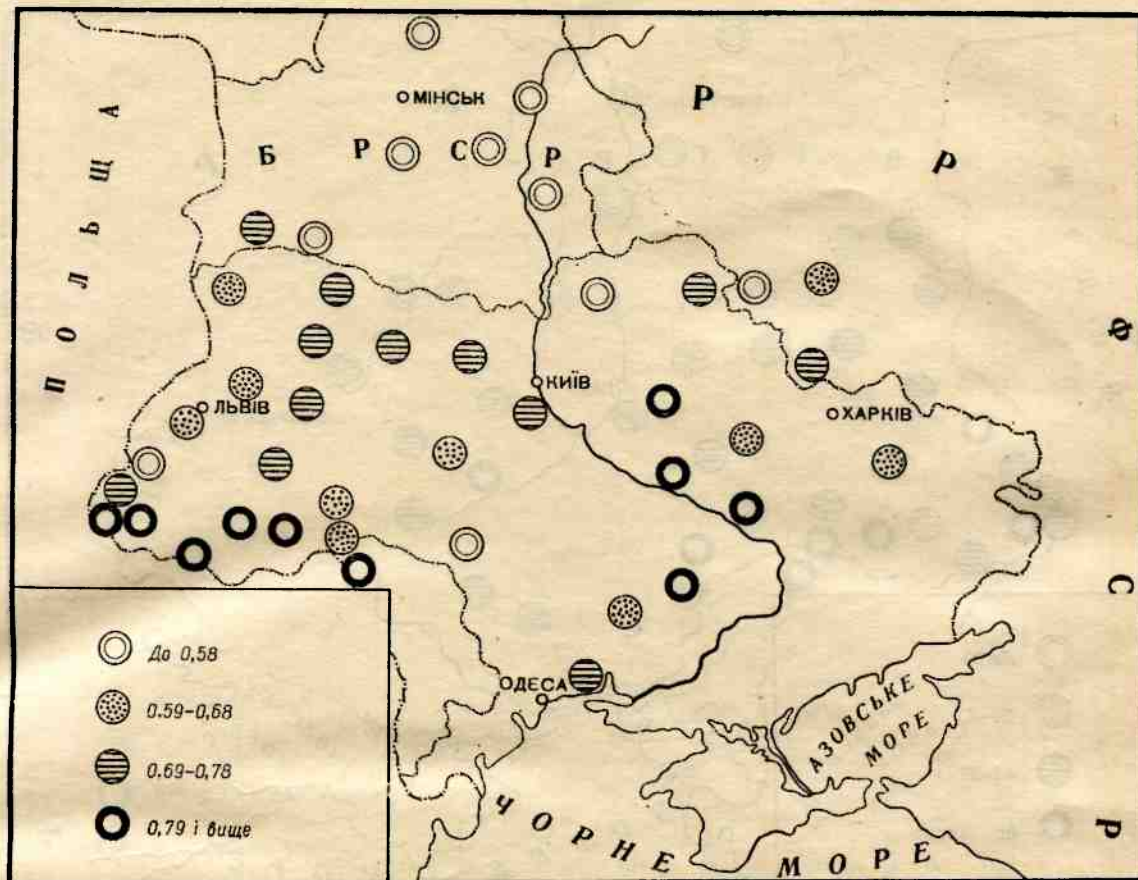
складається, переважно, з суміші слов'ян і фінів. Вовк не відносив до «істинно слов'янської раси» також поляків і білорусів.

Як видно, ці погляди Вовка не вражають оригінальністю, а є тільки трохи зміненими уявленнями деяких польських і західноєвропейських антропологів. Твердження, що українці складають єдиний расовий тип, антинаукове, бо задовго до появи згаданої праці Вовка як російськими, так і передовими західноєвропейськими антропологами було встановлено, що терміни «народ», «нація» і «раса», «расовий тип» не збігаються. Що український народ в своїй основі не належить до динарського типу, буде показано нижче на конкретному антропологічному матеріалі. Щодо методики праці Вовка та його учнів мають ряд недоліків. Колір волосся і очей визначався без шкал. Для розмежування темних і світлих відтінків застосовувалися у різних працях різні принципи. Дуже великі відмінності в розмежуванні профілю спинки носа дають підстави припускати відсутність єдиного принципу і у визначенні цієї ознаки.

Кількість обстежених (як правило, 30—70 чоловік на групу) статистично недостатня. Число антропологічних ознак, наведених Вовком у зведеній праці, яка ґрунтується на неопублікованих матеріалах, надто мале, відсутні дані про абсолютні розміри голови. Тому в наш час праця Вовка мало придатна для користування і являє собою яскравий приклад того, як упереджені ідеї та різномасштабна методика знецінюють багаторічну роботу досить численного колективу.

В наш час погляди Ф. К. Вовка пропагували і «розвивали» українські антропологічно-націоналісти І. Раковський та Р. Єндик. Не маючи змоги відкрито захищати твердження про расову однорідність українців (яке суперечить всім відомим фактам) і будучи змушеними визнати існування в складі українського народу кількох антропологічних типів, вони все ж основним типом, поширеним по всій Україні, оголосили, як і Вовк, динарський, або альпійсько-динарський тип.

З іноземних досліджень слід відзначити надруковану в 1926 р. працю про українців

Карта 3. Розподіл середнього бала (0—2) кольору очей (світлі—0, мішані—1, темні—2).

Волині австрійського антрополога Х. Пех¹, яка хоч і спиралась на відносно нечисленні спостереження, виділила серед дослідженого населення кілька антропологічних типів.

Українці Карпат були обстежені чехословацьким антропологом В. Сук² та італійським — Л. Чіпріані³ (останній працював у середині 30-х років серед горців-гуцулів). Гуцулам Буковини присвячена праця О. Некрасової⁴ — антрополога Яського університету в Румунії.

Виходячи з аналізу зібраного антропологічного матеріалу, Некрасова цілком слушно

припускає, що в етногенезі українців-гуцулів основне місце займають слов'яни, які включили до свого складу і деякий романський елемент від сусідів-молдаван.

Після Жовтневої революції в Києві при Академії наук УРСР був заснований антропологічний кабінет під керівництвом А. З. Носова¹. Але кабінет не зміг організувати широких антропологічних досліджень на Україні, до того ж робота провадилася за старою методикою.

Більш ефективною була діяльність харківських антропологів на чолі з проф. Л. П. Ніколаєвим. Вони вивчали переважно морфологію людини, фізичний розвиток дітей і дорослих і прикладну антропологію (наукова стандартизація одягу, взуття та ряду інших виробів легкої промисловості). Приділялась

¹ Poesch, Beiträge zur Anthropologie der Ukrainischen Wolhynier, «Mitt. der Anthropol. Gesellsch. in Wien», Bd 55—56, 1926.

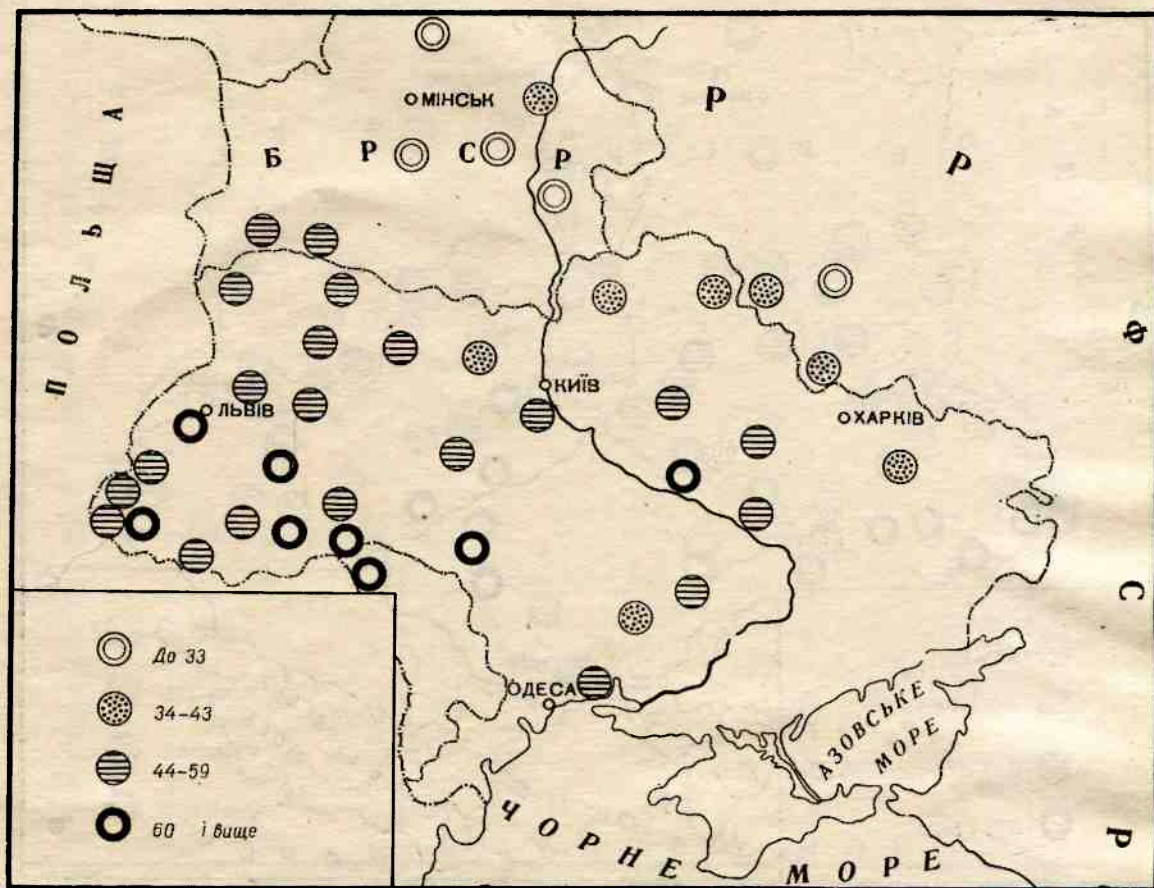
² Suk V., Anthropological Notes on the Peoples of Carpathian Ruthenia, «Preliminary Report. Publ. Fac. Sc. Univ. Massaryk». Ctsl. 50, Brno, 1932.

³ L. Cipriani, Eine Rassenuntersuchung bei den Huzulen, «Zeitschrift für Rassenkunde». Bd IV, N. 2, 1936.

⁴ O. C. Necrasov, Contribution à l'étude anthropologique des Houtzoules de ce groupement ethnique. «Ann. sc. Univ. Jassy», XXVII, 1942.

¹ А. З. Носов, Матеріали до антропології України. Українці Поділля, «Етнографічний вісник», № 5, К., 1927; його ж, Матеріали до антропології України, Українці Дніпропетровщини, «Журнал геолого-географічного циклу ВУАН», 1932, № 3—4.

Карта 4. Розподіл чорного волосся (№ 4, 5, 27 за шкалою Фішера, в %).

увага і питанням етнічної антропології¹. При їх розв'язанні широко використовувались найновіші методи біометричної обробки матеріалів. Дослідження харківських антропологів спиралися на численні спостереження і набули всесвітнього значення. Щоправда, роботи провадились переважно в Харківській області і не були поширені на всю територію України.

У 1936 р. проф. М. М. Чебоксаров обстежив населення одного з українських сіл сучасної Одеської області², а в 1946 р. проф. В. В. Бунак провів ретельне дослідження населення Закарпатської області³. На сході

(Гуцульщина) він виділив відносно темнопігментований антропологічний тип, який характеризувався великим процентом опуклих спинок носа, вузьким обличчям, значнішою густотою бороди і більшою брахікефалією; на заході окреслився більш світлоокий і широколиций тип з меншим ступенем брахікефалії.

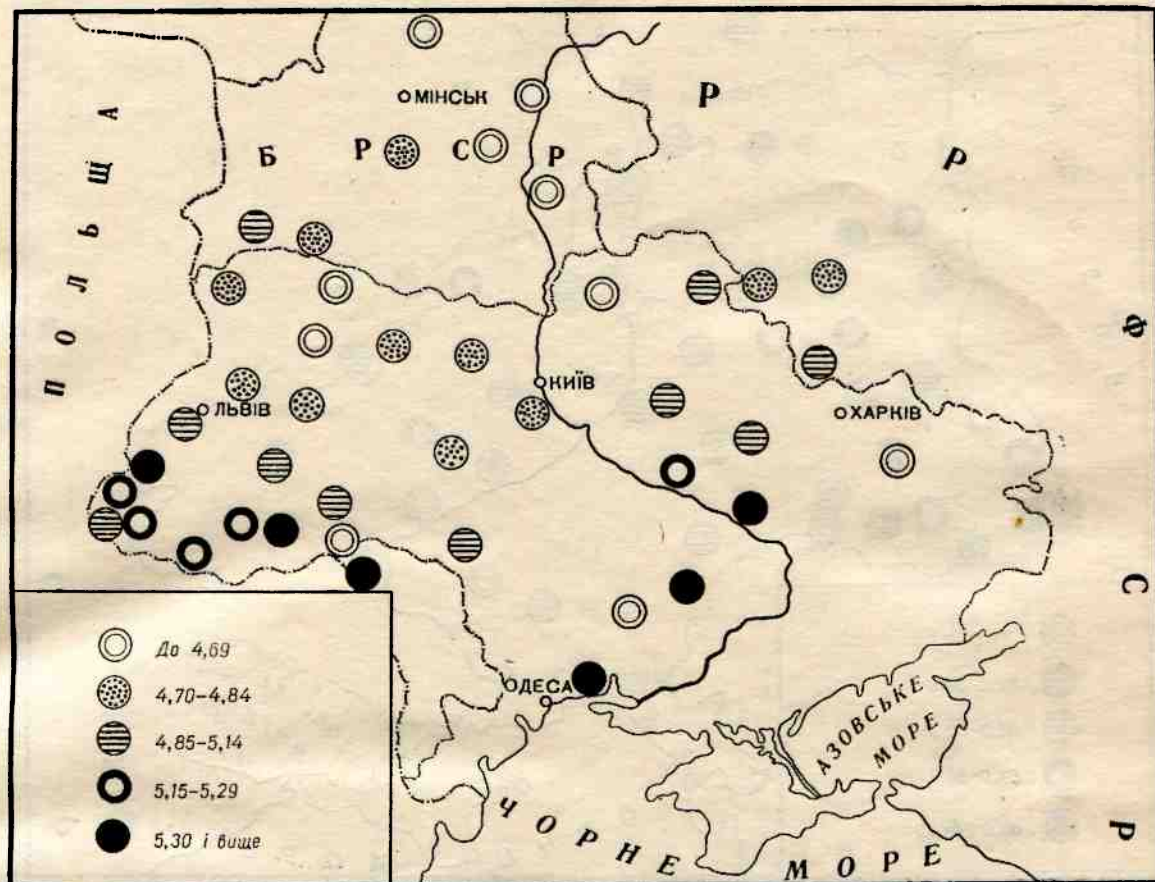
У 1956 р. відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР організував Українську антропологічну експедицію для широкого антропологічного вивчення українського народу. Експедиція на основній території формування українського народу (з охопленням всіх головних історико-етнографічних і діалектологічних груп українців за винятком степових районів) обстежила 4000 чоловіків сільського населення, переважно українців. Для порівняння було вивчено кілька груп білорусів і росіян, а також молдаван і угорців. Всього досліджено 38 груп, як правило, по 100 чоловік в кожній.

Нижче подаються результати дослідження.

¹ «Материалы по антропологии Украины», зб. 1—«Дети-украинцы школьного возраста», Харьков, 1926; зб. 2—«Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины», Харьков, 1926; зб. 3—«Корреляция физических признаков», Харьков, 1927.

² С. А. Шлугер, Материалы по антропологии молдаван, «Антропологический журнал», 1936, № 4.

³ В. В. Бунак, Антропологические исследования в Закарпатской области УССР, КСИЭ, 1948, т. IV.

Карта 5. Розподіл суми середніх балів (1—5) розвитку бороди і волосся на грудях (вік досліджених осіб — старше 25 років).

ВАРІАЦІЇ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ОЗНАК

Зріст. Зріст найменший на крайньому заході та південному заході України (бойки Боринського району, Львівської області — 164,5 см), поступово збільшується на схід і в районах середнього Дніпра (Градизьк на Полтавщині, Царичанка на Дніпропетровщині) досягає 170 см. Отже, високий зріст характерний не для всіх українців, а для населення певних районів та областей.

Колір очей. Найбільший процент темнооких українців (14—15%) виявлено в районі Коршева (під Коломиєю) і Рахова. Немало їх і на півдні Закарпаття, в Буковині, в південних районах Поділля, в деяких районах Полтавщини (Градизьк, Чорнухи). Але серед бойків Борині (Львівська область) темнооких не виявлено зовсім.

Біля Чернігова, Глухова і в деяких районах Слобідської України (Савинці на Харківщині), під Полтавою (Диканька), під Києвом (Обухів) темнооких також мало — 3—4%.

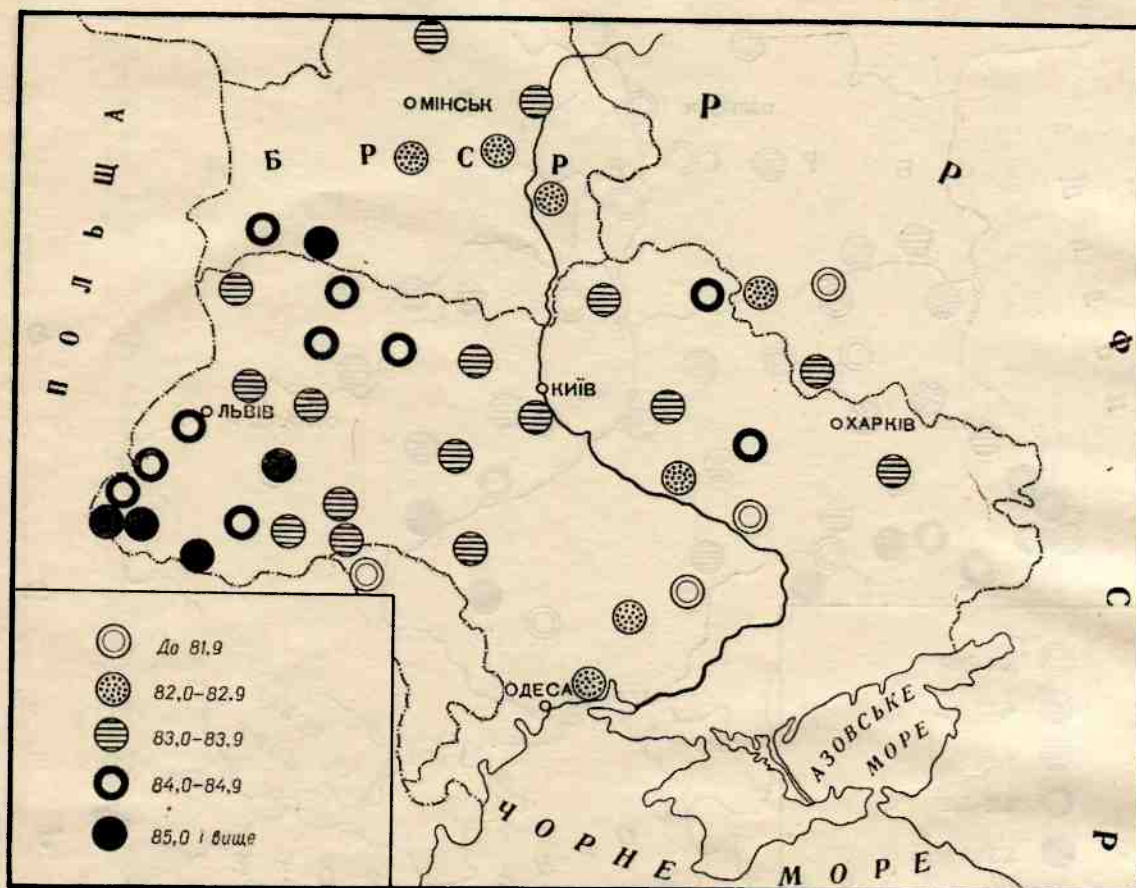
Число світлооких (сірооких і блакитнооких) у деяких районах України досягає 50% (під Черніговом — Березна, у бойків Борині, в деяких районах Вінницької області).

Слід відзначити, що в правобережному Поліссі, при середній кількості темнооких, світлооких відносно мало, менше, ніж у деяких південніших районах Поділля і Галичини (подібна тенденція намічається і в матеріалах О. М. Чепурківського).

Росіяни Курського, а також Рильського районів за кольором очей не відрізняються від українців сусідніх районів.

Наведені дані спростовують твердження Ф. К. Вовка, за якими для українців характерний темний (карий) колір очей; з більшим правом можна твердити протилежне. Вовк за своєю методикою надмірно (в 5—10 разів порівняно з сучасною методикою) завищує число темнооких. Так, за його даними, серед гуцулів Закарпаття 75% — темнооки, в той час

Карта 6. Розподіл показника голови (поперечний діаметр голови : поздовжній діаметр $\times 100$).

як, за даними Української антропологічної експедиції і за матеріалами В. В. Бунака, їх у цьому районі тільки 11—16%.

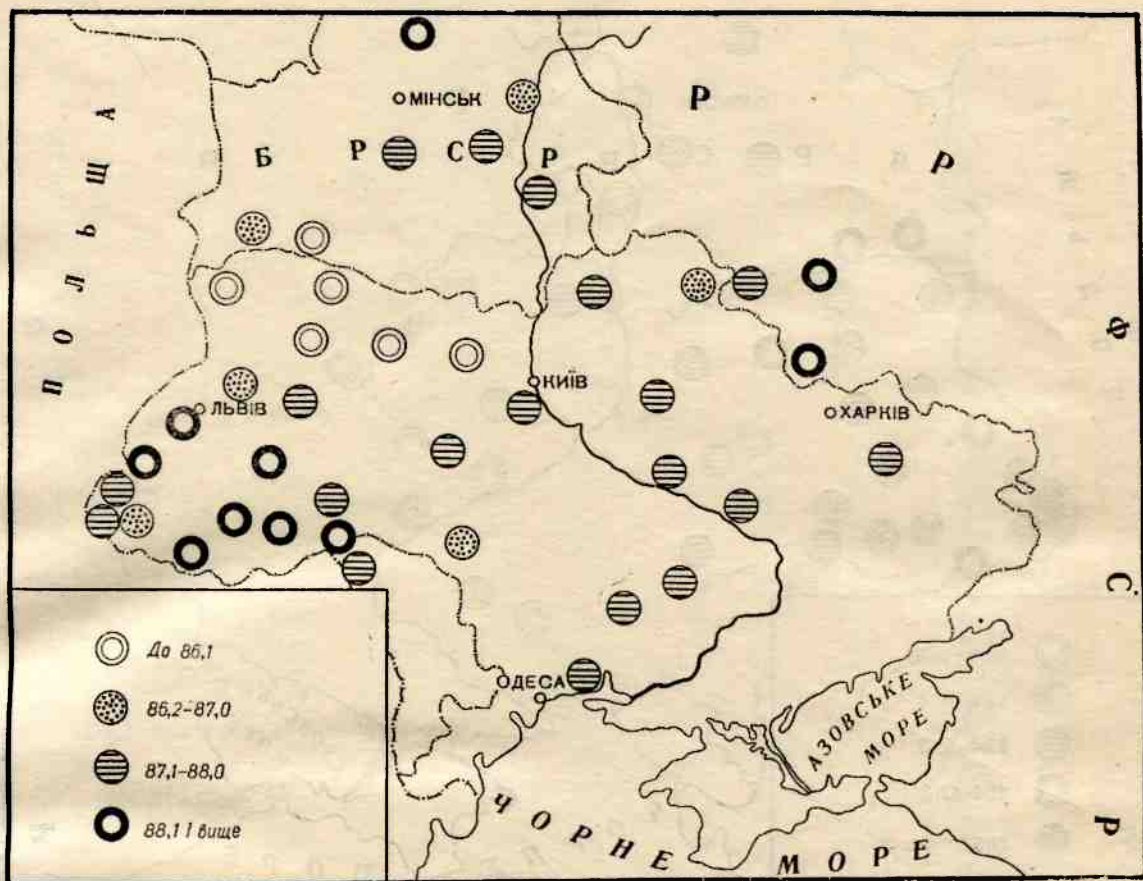
Колір волосся. Темні відтінки волосся (№ 4, 5, 27 за шкалою Фішера) найпоширеніші (60—70%) серед населення південного заходу України і деяких центральних районів. Найменше число темноволосих (34—40%) виявлено в Східному Поліссі та в деяких районах Слобідської України, а також серед бойків. У горян Карпат помічається відносно поспвітління волосся (40—49% темних) порівняно з сусідніми рівнинними групами. Вовк визначає колір волосся по-своєму, завищуючи кількість темноволосих серед гуцулів Закарпаття вдвічі.

Загальний профіль спинки носа. Українці мають переважно прямі носи. Процент угнутих носів відносно невеликий, але в ряді районів Лівобережжя, Слобідської України і Поділля угнутих форм все ж трохи більше, ніж опуклих. В Поліссі опуклі носи скрізь переважають над угнутими; в Закарпатській Україні, в Галичині, в північній Бессарабії, в південно-західному Поділлі це переважання

опуклих форм помітно збільшується, досягаючи максимуму у гуцулів Рахівського району. Дані, зібрані нашою експедицією, прямо протилежні наведеним у працях Вовка. За матеріалами Вовка, в цьому районі угнутих носів в 11 разів більше, ніж опуклих (відповідно 33 і 3%). У буковинських гуцулів угнутих носів, за Вовком, 46% — в 15 разів більше, ніж опуклих. Подібні цифри наводяться і для Галичини.

Показник голови. Найбільші величини показника голови (85—86) зареєстровані в Закарпатті та в деяких сусідніх районах Галичини. В Поліссі (лівобережному і правобережному) показник голови на одну-дві одиниці нижчий. Населення Царичанського району, Дніпропетровської області, має найнижчий для українців показник голови 81,9.

Діаметр вилиць. Найменші розміри діаметра вилиць відмічені у Галичині, в Закарпатті і в суміжних районах Поділля. Північніше, в Поліссі, ширина обличчя збільшується і доходить у правобережних поліських груп до максимуму. За цією ознакою населен-

Карта 7. Розподіл показника обличчя (морфологічна висота обличчя : виличний діаметр $\times 100$).

ня білоруського Полісся стоїть ближче до українців, ніж до білорусів центральних районів.

Морфологічна висота обличчя. Найбільші величини морфологічної висоти обличчя виявлені в Галичині, найменші — в правобережному Поліссі. Таким чином, спостерігається негативна кореляція (взаємозв'язок) між висотою і шириною обличчя; збільшення ширини обличчя супроводжується зменшенням його висоти і навпаки.

Цей факт вартий уваги тому, що функціональний зв'язок між висотою і шириною обличчя, як правило, завжди позитивний, тобто із збільшенням одного розміру збільшується другий. Співвідношення обох розмірів обличчя, яке спостерігається в українців, свідчить про наявність досить глибоких відмінностей у формуванні обличчя різних груп. Найбільші відмінності спостерігаються між прикарпатськими групами, з одного боку, і населенням правобережного Полісся — з другого.

Щодо методики, то відмічене співвідношення розмірів обличчя дозволяє використати

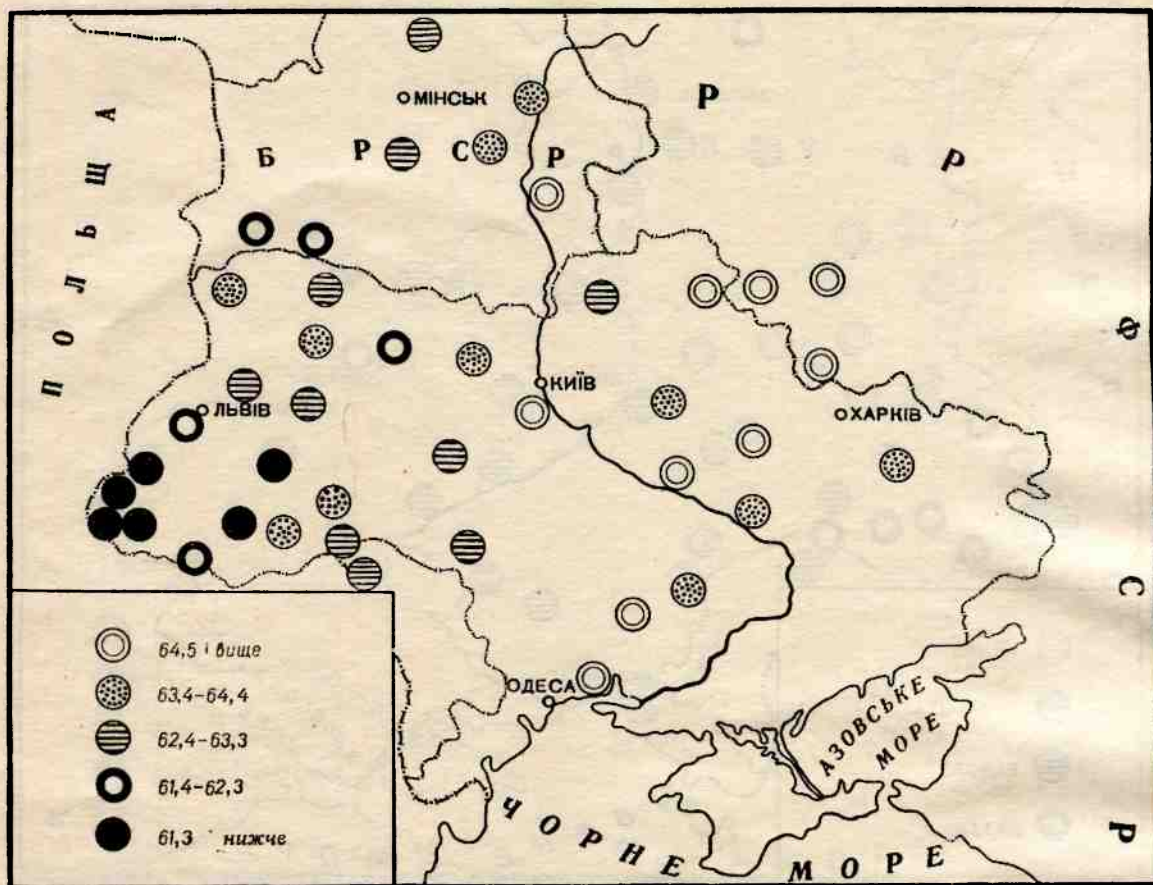
лицьовий показник¹ як ознаку, важливу для виділення антропологічних типів.

Ріст бороди (величина зволоженої поверхні підборіддя і щік) визначається за п'ятибальною системою для осіб, старших 25 років. Значний ріст бороди виявлено у жителів Закарпаття, в Карпатах, під Коломиєю, в Буковині, в Центральному Подніпров'ї (Градизьк, Царичанка). На північ від Карпат, у Поліссі середній бал помітно знижується, в чому, можливо, виявляється вплив сусідніх білорусів. Отже, населення білоруського Полісся в цьому відношенні стоїть близько як до своїх українських сусідів, так і до білорусів центральних районів.

Ступінь зволоженості грудей розподіляється, приблизно, так само, як і ріст бороди. У Закарпатті, в Карпатах, на Буковині виявлені максимальні величини середнього балу зволоженості, в Центральному Подніпров'ї бал тро

¹ Лицьовий показник — відношення морфологічної висоти обличчя (віддалі від нижнього краю брів до нижньої точки підборіддя) до найбільшої ширини обличчя (діаметр вилиць), помножене на 100.

Карта 8. Розподіл носового показника (ширина носа : висота носа від брів $\times 100$).

хи нижчий, на Правобережжі і в Лівобережжі — ще нижчий, а в Поліссі — найбільш низький.

Положення кінчика носа. Найбільша кількість форм носа з опущеним кінчиком і найменша — з піднятим виявлена у гуцулів Рахова і взагалі в Карпатах. Найбільше форм носа з піднятим кінчиком зустрічається на Лівобережжі. Полісся в цьому відношенні займає середнє положення. Існує, таким чином, зв'язок між кінчиком носа і його профілем: опуклі форми профілю часто поєднуються з опущеним кінчиком.

Слід відзначити, що довжина носа (розмір від брів) також найзначніша в Карпатах і в суміжній зоні.

Антропологічні типи українського народу

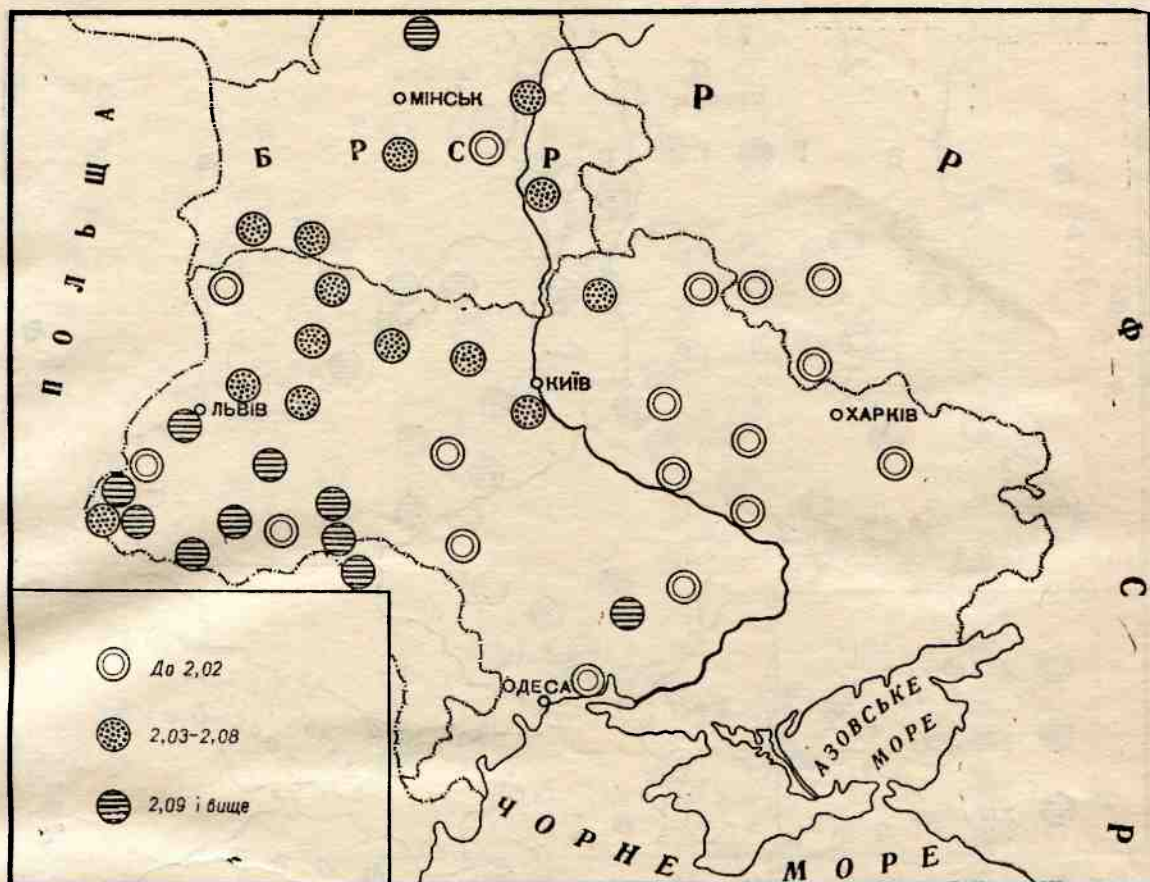
Наведений вище матеріал дозволяє виділити на основній території формування українського народу чотири найбільш чітко окреслені комбінації ознак, чотири антропологічні типи: 1) центральноукраїнський, 2) по-

ліський, 3) карпатський, 4) дніпровський. Метод виділення типів такий: середні групові величини окремих антропологічних ознак картографувалися; потім, при накладанні карт однієї на другу виділяли територіальні комплекси антропологічних ознак. Правда, слід пам'ятати, що різкі відмінності між цими антропологічними типами українців, як правило, відсутні і часто мають місце поступові переходи між ними.

Центральноукраїнський тип найбільш поширений, але в той же час найменш чітко окреслений. За зростом, за головним показником, за пігментацією, за розвитком волоссяного покриву, за розмірами обличчя та їх співвідношенням він займає середнє положення серед інших типів¹.

Загальний профіль спинки носа, при абсолютному переважанні прямих форм, в ряді

¹ Термінологія «малий», «найменший», «середній», «великий», «найбільший», «значний», «незначний», «високий», «низький» і т. п. вживається, звичайно, тільки відносно України, а не у масштабі всього світу.

Карта 9. Розподіл середнього бала (1—3) загального профілю спинки носа (угнутий—1, прямий і хвилястий — 2, опуклий — 3).

районів характеризується деякою перевагою угнутих форм над опуклими.

Територіально цей тип займає Лівобережжя, Словідську Україну, центральну частину Київщини, Поділля, південну Волинь. В центральноросійському типі можна виділити два варіанти: східний і західний. Чіткого кордону між їх поширенням провести не можна, умовно він проходить на заході Вінницької області. Східний варіант характеризується, порівняно з західним, переважанням форм носа з угнутою спинкою та піднятим кінчиком і вищим зростом.

Карпатський тип — порівняно низькорослий, найбільш брахікефальний, темноокий, темноволосий і вузьколиций, довжина обличчя і носа найбільша серед усіх типів, ріст волосся на грудях максимальний для українців, ступінь розвитку бороди також значний. Цей тип характеризується найбільшим в українських групах переважанням форм носа з опуклими спинками, найбільшим процентом форм носа з опущеними кінчиками і найменшим — з піднятими.

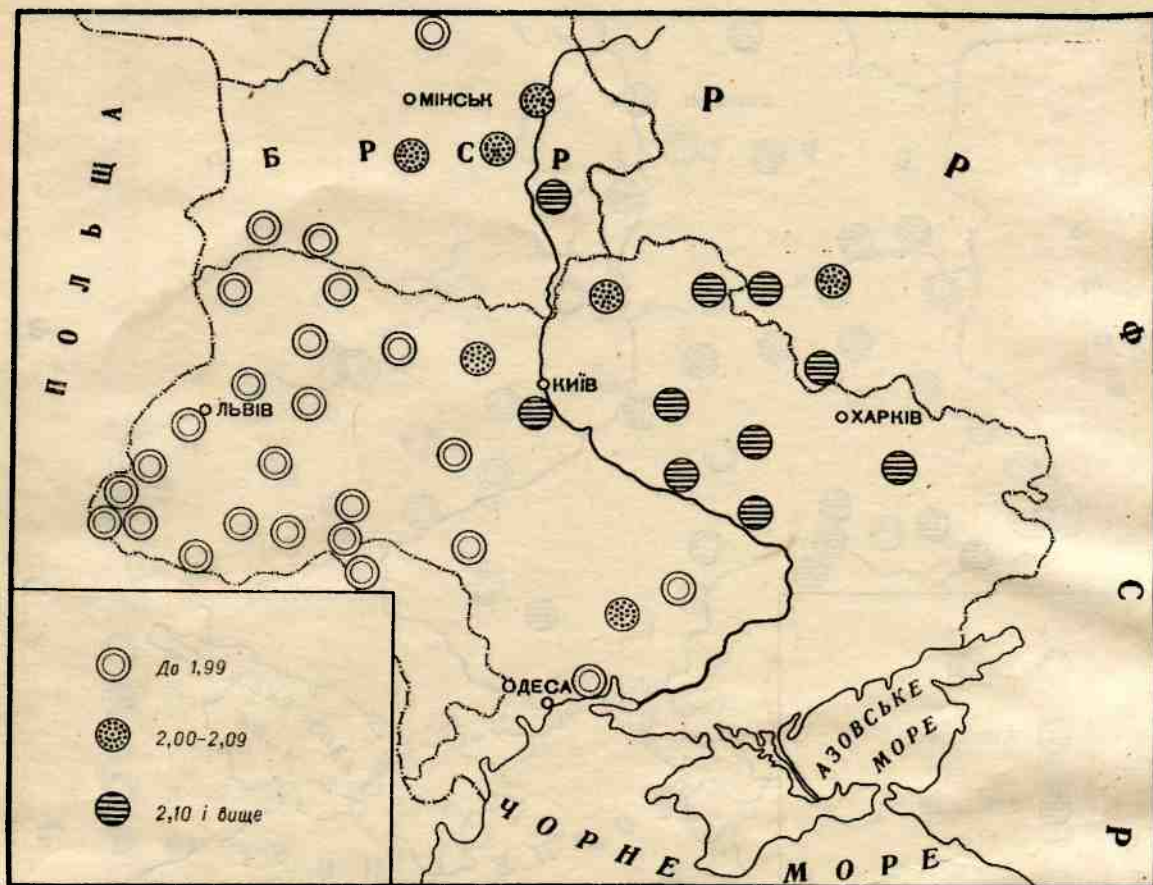
Карпатський тип виразно виявлений в українців південного та східного Закарпаття (Рахівський і Виноградівський райони) і сусіднього Коршева (під Коломиєю). На північ від цих районів карпатський тип виражений менш різко: збільшується процент світлооких, інтенсивність росту волосся на тілі і на обличчі (борода) знижується. Ще далі на північ і північний схід карпатський тип переходить в поліський і центральноросійський.

Від Карпат до Полісся значно зменшується морфологічна висота обличчя і збільшується діаметр вилиць.

У горян західних районів українських Карпат спостерігається деяке посвітлення волосся, а іноді й очей, найменший серед українців зріст. Особливо сильно ці ознаки виявлені у бойків Борині.

Хоча молдаване відрізняються від українців значно меншим головним показником і більш темним забарвленням волосся і очей, за рядом інших ознак вони близькі до карпатського типу.

Карта 10. Розподіл середнього бала (1—3) виступання крил носа (відсутнє або незначне — 1, середнє — 2, значне — 3).

Поліський тип характеризується найбільшою серед українців шириною і найменшою висотою обличчя і взагалі найбільшими поперечними діаметрами обличчя (вилиць, нижньої щелепи, лоба) і відносно значним (максимальним для українців) нахилом лоба та розвитком надбрів'я. Інтенсивність росту третинного волоссяного покриву в українців поліської зони, навпаки, найнижча. Типовим є середній зріст, значний, але трохи менший, ніж у карпатського типу, показчик голови. Профіль спинки носа і положення кінчика носа середні. Пігментація очей і волосся — також середня. Тільки на сході, під Черніговом, виділяється відносно світлопигментований і вузьколидий тип, який за комплексом антропологічних ознак є варіантом валдайського типу.

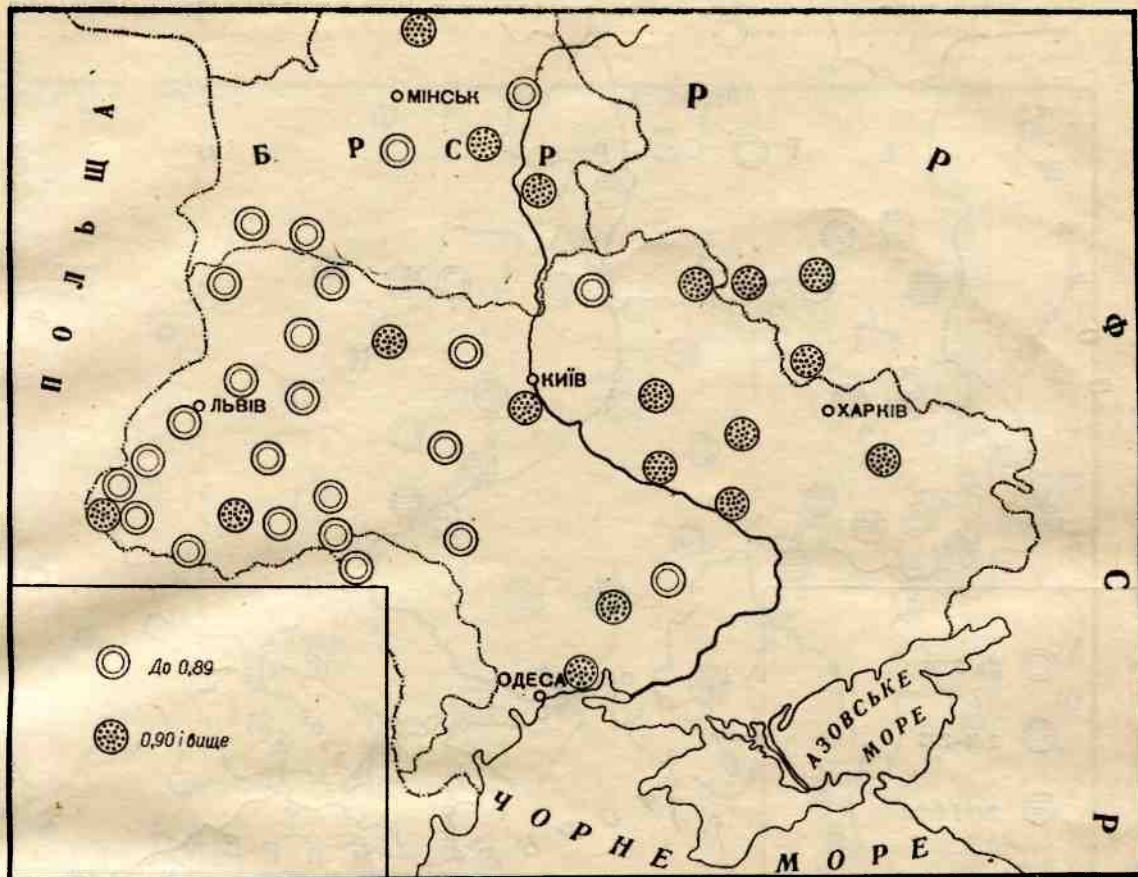
Найбільш чітко поліський тип виявлений в правобережній частині Полісся (Малинський, Дубровицький, Жабчицький, Ємільчинський і Антопольський райони).

Населення Савинського району (Слобідська Україна, Харківщина), територіально

далекого від Полісся, антропологічно дуже близьке до нього, що є наслідком переселення з Полісся, яке в свій час мало місце.

Дніпровський тип обстежено лише на частині його території (Градизький р-н біля Кременчука і Царичанський на Дніпропетровщині). На заході деякі його паралелі простежуються в південно-східному Поділлі. Для дніпровського типу характерні: найвищий зріст, найнижчий серед українців головний показчик, відносно темна пігментація (особливо в Градизькому районі), дуже густа борода і значна інтенсивність росту волосся на грудях. Діаметр вилиць — середній, кількість форм носа з угнутими і опуклими спинками — однакова.

Дальші дослідження допоможуть уточнити територію поширення виділених типів і, можливо, нові. Так, в північній Бессарабії умовно намічається п'ятий тип — високорослий, з пониженим головним показником, темноволосий, але із значним процентом світлокожих і незначною інтенсивністю росту третинного во-

Карта 11. Розподіл середнього бала (1—3) розвитку складки верхньої повіки. [19]

лосяного покриву, з досить опуклою спинкою носа. Подібне поєднання ознак не дозволяє віднести цю групу до жодного з описаних вище типів.

В деяких районах ще не обстеженої антропологами території південної смуги Київської Русі, де існували численні поселення і кочовища тюркських народів — печенігів, торків, половців, а пізніше татар,—можна припускати наявність у фізичному типі сучасного українського населення деяких елементів монголоїдності.

Наявність серед українського народу кількох, хоча й досить близьких, типів пояснюється, по-перше, тим, що південно-західна група східнослов'янських племен древньої Русі (про що свідчать також дані палеоантропології) не являла собою єдиного расового типу, і, по-друге, прониканням до складу цих племен як груп, близьких до західних і південних слов'ян, так і тюркського елемента.

Про різноманітність груп і елементів, що увійшли до складу українського народу, свідчить і значна мінливість окремих ознак. Так,

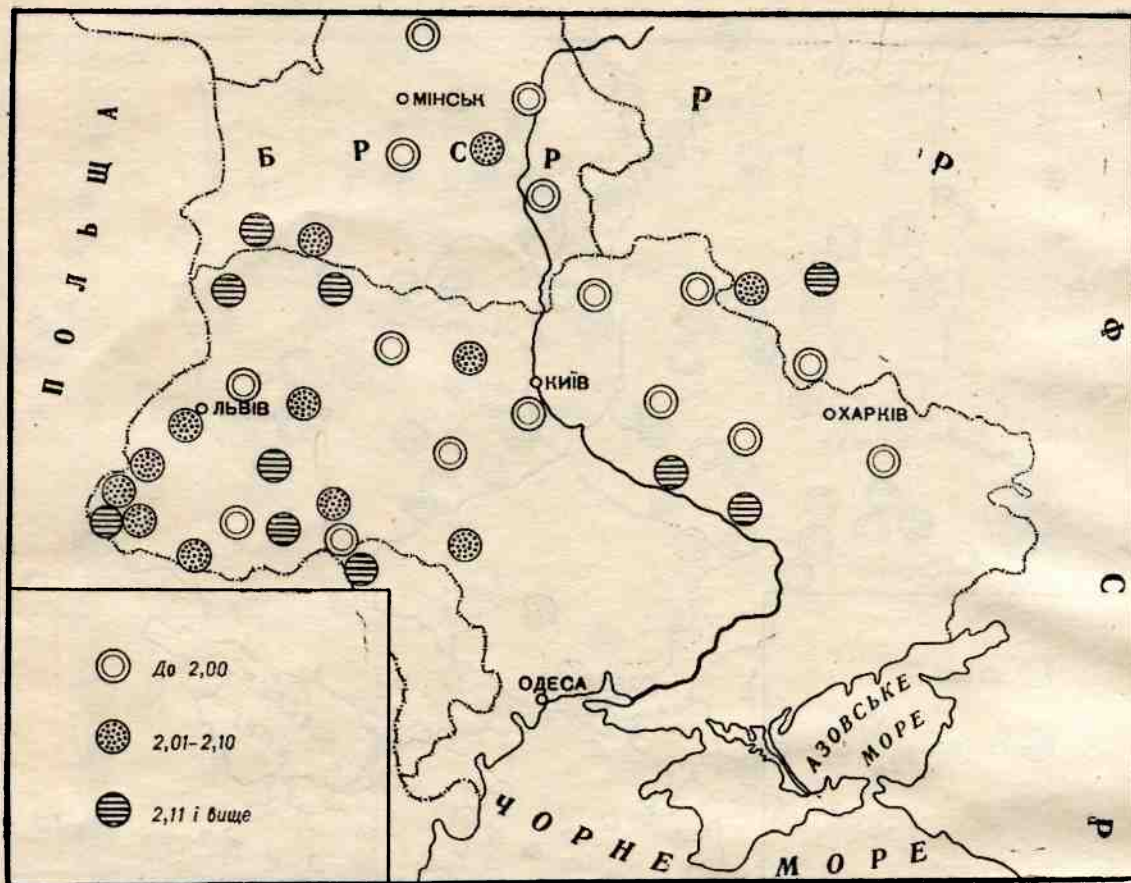
число темнооких серед українців Рахова і Коршева становить приблизно 15%, а у недалеко від них розташованих бойків Борині падає до 0.

У двох щойно згаданих районах (а також у Виноградівському) число світлооких тільки вдвічі більше за число темнооких, а в таких районах, як Березна, Савинці, Диканька, Обухів, Стара Вижівка, не кажучи вже про Бориню, світлооких в 10—15 разів більше, ніж темнооких, і українське населення значно світліше, ніж більшість груп південноросійського населення (хоча в сумі всі українські групи трохи більш темноокі, ніж всі російські в середньому).

Зіставлення типів українського народу з антропологічними типами сусідніх народів

Центральноукраїнський тип, особливо його східний варіант, за цілим рядом ознак (наприклад, довжина тіла, брахікефалія, профіль спинки носа) близький до валдайського типу—одного з основних антропологічних типів російського народу. Правда, центральноукра-

Карта 12. Розподіл середнього бала (0—4) відтінків кольору шкіри (за шкалою Лушана).

їнський тип має трохи темнішу пігментацію волосся і очей, більший третинний волоссяний покрив, що можна пояснити безпосереднім зв'язком населення Центральної України з народами більш південного походження, від яких валдайський тип (зона Калінінської області і суміжні райони) був значно віддалений. Деякі групи південноросійського населення (наприклад, Рильський район) дуже близькі до центральноукраїнського типу, не відрізняючись від нього істотно ні пігментацією, ні інтенсивністю росту третинного волоссяного покриву. Мезокефальні росіяни Курська за більшістю ознак також близькі до сусідніх українців і в той же час за деякими рисами наближаються до типу «східного великорося».

Поліський тип досить близький до населення Білорусії, але все ж відрізняється більш темною пігментацією очей і волосся. Дуже близький поліський тип і до південних литовців, які відрізняються тільки трохи світлішим забарвленням очей і меншим головним покажчиком. Можна припустити, що від захід-

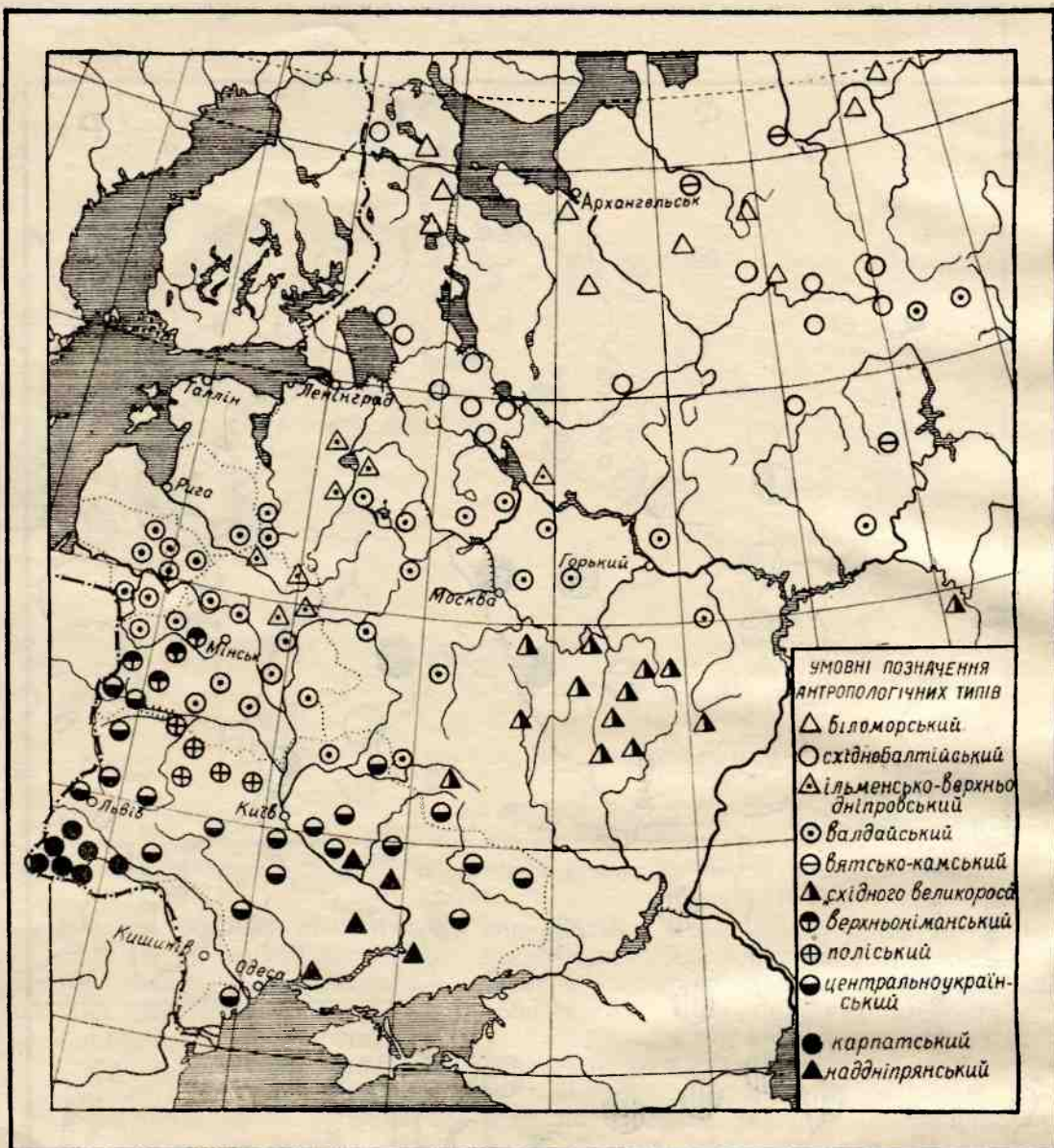
ного Полісся через західну Білорусію до південної Литви йде зона відносно темнопігментованих (особливо за кольором волосся) антропологічних типів, близьких до поліського.

Карпатський тип через його відносну низькорослість не можна з певністю ототожнювати з високорослим динарським типом. Його західний гірський варіант, за припущенням В. В. Бунака, зближається з типами центральноєвропейської раси (словаки, чехи), а південне та східне Закарпаття і район Коломиї мають, очевидно, деякі зв'язки з більш південними районами — зоною Балканського півострова.

Дніпровський тип на більшій території свого поширення утворився, певно, нещодавно в процесі колонізації краю. Але комплекс характерних для цього типу ознак не може бути пояснений тільки процесом колонізації, що йшла з північних районів, зокрема цим не можна пояснити значний ріст бороди і волоссяного покриву на грудях, підвищену пігментацію волосся і очей (особливо в Градиську), зниження головного покажчика. Відомо, що в

Схематична карта антропологічних типів східнослов'янських народів.
В межах Литовської та Латвійської РСР показані відповідно литовці і латиші, в Карело-Фінській та Комі АРСР, крім росіян, показані також карели і коми.

південних районах Київської Русі і після татарської навали лишилася частина населення, яка згодом злилася з більш пізніми колоністами. Ці групи населення, слід гадати, за походженням були зв'язані з південними етнічними групами (можливо, з нащадками певної частини аланів). Їх характерними оз-

наками були значна інтенсивність росту гребінного волоссяного покриву, понижений головний покажчик і відносно темна пігментація. Взагалі, дніпровський тип певною мірою наближається до північно-понтійської раси В. В. Бунака, яка у російського народу характеризується типом «східного великороса».

ВИСНОВКИ

1) Український народ сформувався з кількох антропологічних типів. Проведені дослідження свідчать про те, що його не можна віднести до динарської раси чи якогось її українського варіанта. Окремі елементи динарського типу виявлені лише в деяких районах Закарпаття, та й ці місця не можна з певністю вважати зоною динарського типу. Окремі представники динарського типу, які зустрічаються в різних районах України, складають порівняно незначний процент.

2) До основи української, російської і білоруської націй увійшли подібні антропологічні типи. Так, валдайський тип російського народу має ряд паралелей у центральноукраїнському типі, особливо в його східному варіанті. Росіяни Рильського району, що межує з Україною, дуже близькі до східного варіанта центральноукраїнського типу. Дніпровський тип має аналогії з типом «східного великорося» і північно-понтійськими формами взагалі. Поліський тип за рядом ознак виявляє схожість з білорусами і литовцями.

Елементи динарської раси, які простежуються на частині території Карпатської зони, до певної міри пов'язують український народ з південними слов'янами, а населення західних районів Закарпаття близьке до сусідніх словаків. Слід вважати, що, крім основного східнослов'янського ядра, до складу українського народу ввійшли також деякі елементи, близькі до західних і південних слов'ян.

3) Очевидно, у окремих південно-західних племен, які стали складовою частиною древньоруської народності, існували деякі антропологічні відмінності. Це підтверджується також палеоантропологічними матеріалами. Так, за рядом ознак деревляни, очевидно, наближались до поліського типу, а для середньовічних хорватів Карпат, напевне, були характерні паралелі з карпатським типом. На сучасній діалектологічній карті території по-

ширення поліського і карпатського типів відносяться до двох різних основних діалектологічних угруповань української мови. Збирання і вивчення палеоантропологічних матеріалів дозволить з'ясувати це цікаве і важливе питання ентогенезу.

В середньому ж українці дійсно трохи більш високорослі і брахікефальні, ніж росіяни і білоруси. За сумарними даними, процент темнооких і темноволосих серед них, порівняно з росіянами і білорусами, найбільший, а світлооких і світловолосих—найменший¹. Але важливо відзначити, що ступінь відмінності «середнього українця» від «середнього білоруса» або «середнього росіянина» значно менший, ніж ступінь відмінності між окремими локальними групами всередині самого українського або російського народів. І серед південних росіян трапляються групи з більш темним забарвленням волосся і очей та більш значним зростом і вищим показником голови.

Таким чином, антропологічні матеріали спростовують твердження Ф. К. Вовка про існування єдиного «істинно слов'янського» українського расового типу і стверджують тісні споріднені зв'язки російського, українського і білоруського народів, спільність їх походження від єдиного кореня древньоруської народності, яка утворилась на основі злиття і змішування різних східнослов'янських племен.

Результати досліджень, проведених Українською антропологічною експедицією, наведені нижче в числових таблицях².

¹ Я. Я. Рогинский, М. Г. Левин, Основы антропологии, М., 1955, стор. 403.

² Окремі фотографії, зроблені під час експедиції, подані в кінці збірника і розшифровані в таблиці на стор. 46, причому номерам на фотографіях відповідають такі номери в таблиці: 1—6, 2—7, 3—8, 4—16, 5—18, 6—28, 7—21, 8—20, 9—31, 10—12, 11—14, 12—1, 13—22, 14—36, 15—37 (фотографування людей провадилось на полі, в майстернях, на фермах і т. п.).

Основні антропологічні ознаки* населення

Національність	Зона	Район (райцентр) і № групи	Загальне число спостережень	Розподіл груп за віком (%)				Зріст (см)		Поздовжній діаметр голови (мм)	
				18—24 р.	25—39 р.	40 р. і більше	середній вік групи (років)	М	σ	М	σ
Українці	Ліво-бережжя	1. Савинці	100	17	53	30	33,5	168,8	5,7	188,2	5,9
		2. Борисівка	100	28	37	35	34,3	167,8	5,5	187,7	6,6
		3. Диканька	100	10	50	40	37,6	168,4	5,8	186,8	6,8
		4. Чорнухи	100	18	51	31	32,7	168,2	5,7	186,9	6,7
		5. Глухів	100	28	51	21	31,0	169,3	6,1	187,6	5,8
		6. Березна	101	22	58	20	32,5	167,0	5,5	187,5	6,7
		7. Царичанка	100	5	60	35	37,3	170,0	6,4	190,4	6,1
		8. Градизьк	120	10	47	43	39,1	169,7	5,2	188,9	6,0
	Право-бережжя	9. Обухів	100	17	47	36	35,5	169,0	5,6	187,5	4,4
		10. Калинівка	100	24	46	30	29,5	167,9	5,5	187,3	5,2
		11. Тростянець	101	20	49	31	35,8	169,1	7,8	187,0	6,4
		12. Кельменці	100	25	38	37	36,4	169,0	6,4	186,0	6,6
		13. Дунаївці	100	19	51	30	35,2	167,2	6,4	186,7	5,2
		14. Заставна	100	21	61	18	32,1	168,1	5,2	188,1	5,9
	Галичина і Закарпаття	15. Струсів	100	10	45	45	38,7	166,9	6,8	186,5	5,9
		16. Коршів	100	25	45	30	32,8	167,7	6,0	185,7	6,6
		17. Рахів	100	30	42	28	30,5	167,1	6,0	184,1	5,9
		18. Виноградів	100	23	59	18	29,5	166,3	5,3	184,3	5,9
		19. Перечин	100	12	62	26	33,3	166,6	5,3	186,2	6,1
		20. Бориня	100	27	45	28	33,5	164,5	5,4	186,6	6,5
		21. Пустомити	58	9	45	46	38,2	166,2	5,5	185,0	6,7
	Полісся і Південна Волинь	22. В. Дедеркали	100	15	58	27	32,9	167,4	6,2	187,8	5,3
		23. Лопатин	100	12	58	40	36,0	167,5	5,5	187,5	6,0
		24. Малин	100	15	50	35	36,2	168,1	4,5	189,1	5,4
		25. Ємільчине	100	20	56	24	33,8	167,0	5,3	185,8	5,6
		26. Дубровиця	100	20	60	20	32,6	167,8	5,3	187,1	5,9
		27. Ст. Вижівка	100	13	53	34	34,0	167,5	5,5	187,8	5,3
		28. Антополь	100	23	55	22	30,7	168,2	5,9	187,4	5,5
		29. Жабичі	100	10	71	19	30,8	168,2	5,3	186,5	6,2
Білоруси		30. Греськ	100	19	58	23	33,5	167,0	6,0	189,0	6,9
		31. Буда-Кошельово	87	13	42	45	38,5	167,9	6,2	189,0	6,0
		32. Кіровськ	100	22	52	26	36,4	168,3	5,4	189,3	6,5
		33. Могилів	100	25	40	35	30,6	168,9	5,5	187,5	5,7
		34. Бегомль	86	26	45	29	31,7	166,6	4,7	187,9	6,9
Росіяни		35. Рильськ	100	10	56	34	37,8	167,7	6,2	189,0	6,0
		36. Курськ	100	11	78	11	30,9	167,2	5,5	191,4	5,6
Молдаване і Угорці		37. Єдинці	100	21	41	38	37,0	167,6	5,3	188,5	6,1
		38. Берегове	101	27	57	16	27,7	167,9	6,6	185,5	6,2

* Розподіл описових ознак дається в процентах.

України та деяких суміжних областей

Поперечний діаметр голови (мм)		Показчик голови	Найменша ширина лоба (мм)		Лоб				Надбрів'я						№ групи
					прямий (3)	середнього нахилу (2)	значного нахилу (1)	середній бал (1—3)	невелике (1)	середнє (2)	велике (3)	дуже велике (4)	середній бал (1—4)		
М	σ		М	σ											
157,1	6,0	83,5	109,4	3,9	37	61	2	2,35	44	55	1		1,57	1	
156,3	5,6	83,3	108,8	4,4	53	46	1	2,52	61	37	2		1,41	2	
157,5	5,7	84,3	109,4	4,3	47	52	1	2,46	52	48	—		1,48	3	
156,8	5,7	83,9	108,8	4,8	51	46	3	2,48	64	35	1		1,37	4	
157,5	5,7	84,0	107,3	3,9	50	47	3	2,47	55	44	1		1,46	5	
156,5	5,1	83,5	107,4	3,9	47	52	1	2,46	57	41	3		1,46	6	
155,9	4,8	81,9	109,2	4,2	43	55	2	2,41	66	33	1		1,35	7	
156,5	6,1	82,8	108,4	4,5	50	49	1	2,49	59	39	2		1,43	8	
156,0	7,7	83,2	107,9	3,8	56	42	2	2,54	53	44	3		1,50	9	
156,1	5,9	83,3	108,0	4,1	67	30	3	2,64	78	18	4		1,26	10	
155,4	4,4	83,1	107,6	4,7	67	31	2	2,65	69	30	1		1,37	11	
154,7	4,8	83,2	106,2	4,5	72	27	1	2,71	70	26	4		1,34	12	
156,1	5,4	83,6	106,7	3,7	53	42	5	2,48	55	40	5		1,50	13	
157,9	5,0	83,9	107,0	4,0	58	38	4	2,54	62	32	6		1,44	14	
159,7	6,0	85,6	108,4	5,5	53	43	4	2,49	47	51	2		1,55	15	
156,6	5,8	84,3	108,4	5,0	47	51	2	2,45	53	40	6	1	1,55	16	
157,1	4,8	85,3	107,3	4,4	57	39	4	2,53	60	36	4		1,44	17	
157,5	5,5	85,5	106,4	4,3	61	37	2	2,59	66	32	2		1,36	18	
157,0	5,8	84,3	107,6	4,9	59	36	5	2,54	64	30	6		1,42	19	
158,3	5,2	84,8	108,6	4,8	64	34	2	2,62	70	29	1		1,31	20	
156,5	6,4	84,6	106,7	4,2	41	55	4	2,37	55	39	6		1,51	21	
156,5	5,1	83,3	108,3	5,1	44	52	4	2,40	45	49	6		1,61	22	
155,9	5,4	83,1	108,3	3,9	47	50	3	2,44	45	49	6		1,61	23	
158,4	5,3	83,8	110,1	3,8	41	53	6	2,35	37	55	8		1,71	24	
157,8	5,1	84,9	109,3	4,0	47	51	2	2,45	43	52	5		1,62	25	
157,3	5,1	84,0	109,1	4,5	59	37	4	2,55	56	40	4		1,48	26	
157,3	5,0	83,8	108,1	4,9	53	44	3	2,50	54	39	7		1,53	27	
158,6	4,9	84,6	109,3	3,6	53	41	6	2,47	58	37	5		1,47	28	
158,9	4,9	85,2	109,8	3,8	39	52	9	2,30	40	52	8		1,68	29	
156,7	5,4	82,9	107,6	4,1	40	55	5	2,35	56	39	5		1,49	30	
154,9	5,4	82,0	107,5	3,7	34	60	6	2,28	45	49	6		1,61	31	
156,6	5,8	82,7	108,8	3,9	35	56	9	2,26	49	43	8		1,51	32	
156,1	5,4	83,3	108,8	4,0	35	61	4	2,31	55	43	2		1,47	33	
157,6	5,7	83,9	108,9	3,9	44	54	2	2,42	65	30	5		1,40	34	
155,6	5,0	82,3	107,9	3,9	57	41	2	2,55	59	37	4		1,45	35	
154,1	4,1	80,5	108,3	3,9	55	43	2	2,53	57	40	3		1,46	36	
152,9	5,1	81,1	106,5	4,6	52	43	5	2,47	46	47	7		1,61	37	
159,1	5,4	85,8	106,9	4,3	52	44	4	2,48	61	25	6	2	1,43	38	

Національність	Зона	Район (райцентр) і № групи	Колір очей за схемою Бунака														
			темнокарі — 2	карі — 3	жовті — 4	карозелені — 5	зелені — 6	сірозелені — 7	світлі з вінцем — 8	сірі — 9	сіроблакитні — 10	блакитні — 11	сині — 12	темні II (2—4)	мішані I (5—8)	світлі 0 (9—12)	середній бал (0—II)
Українці	Лівобережжя	1. Савинці	2	2	—	14	18	11	11	8	21	13	—	4	54	42	0,62
		2. Борисівка	5	2	—	9	14	15	21	12	13	9	—	7	69	34	0,73
		3. Диканька	2	1	—	9	14	11	24	12	8	19	—	3	58	39	0,64
		4. Чорнухи	3	7	—	8	22	15	17	6	14	7	1	10	62	28	0,82
		5. Глухів	2	2	—	12	13	20	23	5	12	10	1	4	68	28	0,76
		6. Березна	—	2	1	6	11	10	21	2	25	20	2	3	48	49	0,54
		7. Царичанка	1	5	—	17	14	14	22	7	8	12	—	6	67	27	0,79
		8. Градизьк	2	6	2	11	21	11	22	9	11	5	—	10	65	25	0,85
	Правобережжя	9. Обухів	1	2	—	14	6	15	29	2	15	16	—	3	64	33	0,70
		10. Калинівка	1	8	—	15	12	18	5	24	7	10	—	9	50	41	0,68
		11. Тростянець	3	3	—	18	5	14	4	43	6	4	—	6	41	53	0,53
		12. Кельменці	4	6	—	10	15	10	9	29	9	8	—	10	44	46	0,64
		13. Дунаївці	5	2	2	14	12	13	7	21	17	7	—	9	46	45	0,64
		14. Заставна	3	5	3	11	20	12	18	8	12	8	—	11	61	28	0,83
	Галичина і Закарпаття	15. Струсів	2	4	1	9	15	23	13	3	13	16	1	7	60	33	0,74
		16. Коршів	2	10	2	17	8	14	14	9	11	11	2	14	53	33	0,81
		17. Рахів	9	6	1	19	6	13	16	11	7	12	—	16	54	30	0,86
		18. Виноградів	4	7	—	15	24	22	6	5	9	7	1	11	67	22	0,89
		19. Перечин	2	3	1	13	25	9	14	7	15	10	1	6	61	33	0,73
		20. Бориня	—	—	—	9	13	17	13	10	16	22	—	—	52	48	0,52
		21. Пустомити	—	5	2	7	18	19	10	7	11	21	—	7	54	39	0,68
	Полісся і Південна Волинь	22. В. Дедеркали	2	2	1	13	19	14	15	2	12	18	2	5	61	34	0,71
		23. Лопатин	—	5	1	5	18	16	12	2	17	21	3	6	51	43	0,63
		24. Малин	3	7	1	11	9	29	5	6	18	11	—	11	54	35	0,76
		25. Ємільчине	—	4	2	11	10	19	18	3	14	13	6	6	58	36	0,70
		26. Дубровиця	1	2	2	11	15	24	13	4	16	11	1	5	63	32	0,73
		27. Ст. Вижівка	1	2	1	6	14	20	16	6	20	14	—	4	56	40	0,64
		28. Антополь	4	—	—	18	9	16	21	4	16	12	—	4	64	32	0,72
		29. Жабчиці	1	2	—	8	12	19	12	3	17	26	—	3	51	46	0,57
Білоруси	30. Греськ	—	2	—	8	9	15	18	16	16	15	1	2	50	48	0,54	
	31. Буда-Кошелево	1	1	1	5	11	12	16	28	14	10	1	3	44	53	0,50	
	32. Кіровськ	1	2	1	8	9	12	17	15	22	12	1	4	46	50	0,54	
	33. Могилів	1	—	—	11	10	8	25	17	18	10	—	1	54	45	0,56	
	34. Бегомль	—	1	—	8	6	11	22	20	22	10	—	1	47	52	0,49	
Росіяни	35. Рильськ	1	3	—	7	7	17	17	12	22	13	1	4	48	48	0,56	
	36. Курськ	2	3	—	6	14	23	14	12	12	12	2	5	57	38	0,67	
Молдаване Угорці	37. Єдинці	8	10	—	25	9	23	7	11	3	4	—	18	64	18	1,00	
	38. Берегове	1	7	—	22	15	20	10	8	11	5	1	8	67	25	0,83	

Колір волосся за шкалою Фішера																	Колір шкіри за шкалою Лушана								
Кількість спостережень (без рудих)	чорне IV				темнорусяве III				русяве II		світло- русяве I		біля- ве 0	№ 3—руде	середній бал M ₁ (0—IV)	середній бал M ₂ (0—4)	кількість спостережень	1—2	3	7	9	12	середній бал (0—4)	№ групи	
	№ 27 (4)	№ 4 (3)	№ 5 (2)	разом	№ 6 (1)	№ 7 (1)	№ 8 (1)	разом	№ 9—12 (0)	№ 26 (0)	№ 13—15(0)	№ 25 (0)	№ 16—24(0)												
88	—	10	33	43	18	20	2	40	2	10	—	5	—	—	3,21	1,36	62	—	—	—	—	—	—	1,87	1
91	—	11	28	39	28	19	5	52	1	3	—	4	1	—	3,24	1,41	70	4	11	3	93	3	—	1,98	2
90	—	18	39	57	17	20	3	40	—	3	—	—	—	—	3,54	1,72	78	1	13	73	13	—	—	1,98	3
91	—	10	34	44	21	23	1	45	1	1	—	8	1	—	3,23	1,43	61	1	18	69	13	—	—	1,95	4
94	—	12	26	38	27	17	4	48	1	4	2	7	—	—	3,15	1,36	87	2	13	79	6	—	—	1,98	5
100	—	7	31	38	30	13	5	48	3	—	—	9	2	—	3,11	1,36	74	3	17	76	4	—	—	1,81	6
86	1	12	31	44	27	10	7	44	2	5	—	4	1	—	3,22	1,46	69	1	4	76	16	3	—	2,16	7
109	—	23	43	66	16	12	1	29	—	3	—	2	—	—	3,59	1,84	85	—	8	73	19	—	—	2,11	8
88	1	17	29	47	22	14	2	38	1	5	—	8	1	—	3,22	1,51	83	1	5	88	6	—	—	1,99	9
97	—	9	36	45	1	25	15	41	10	2	—	1	1	—	3,28	1,40	97	1	3	93	3	—	—	1,98	10
93	—	16	45	61	—	27	5	32	6	—	—	—	1	—	3,52	1,70	94	1	4	86	9	—	—	2,03	11
92	—	20	41	61	—	23	6	29	6	—	—	—	4	—	3,43	1,71	94	—	11	84	5	—	—	1,94	12
93	—	8	47	55	4	17	15	36	5	1	—	1	2	—	3,41	1,54	95	1	6	76	17	—	—	2,09	13
97	2	29	33	64	3	16	11	30	4	2	—	—	—	—	3,58	1,91	100	—	9	71	20	—	—	2,11	14
98	—	23	37	60	14	13	4	31	1	6	—	2	—	—	3,49	1,73	95	—	7	75	18	—	—	2,11	15
97	1	18	38	57	9	21	—	30	3	6	—	4	—	—	3,37	1,64	95	—	24	57	19	—	—	1,95	16
96	—	12	37	49	8	30	—	38	3	3	—	7	—	1	3,29	1,48	94	1	18	59	21	—	—	2,03	17
95	1	15	44	60	21	11	—	32	4	1	—	3	—	—	3,49	1,69	78	—	10	76	14	—	—	2,04	18
93	—	15	32	47	20	18	—	38	2	5	—	8	—	—	3,24	1,47	86	1	14	59	26	—	—	2,10	19
96	—	11	34	45	23	14	2	39	3	1	—	11	1	—	3,16	1,40	98	2	14	60	24	—	—	2,06	20
53	—	17	47	64	17	9	—	26	—	6	—	4	—	—	3,50	1,71	51	2	2	80	16	—	—	2,10	21
99	2	16	37	55	20	13	4	37	2	1	—	3	2	—	3,40	1,67	99	—	13	64	23	—	—	2,10	22
94	—	8	46	54	13	16	6	35	3	3	—	5	—	—	3,38	1,51	96	—	12	80	8	—	—	1,96	23
92	—	11	28	39	25	15	7	47	1	2	1	6	4	—	3,09	1,36	82	—	9	78	13	—	—	2,04	24
94	—	14	41	55	20	11	3	34	2	4	—	3	2	—	3,37	1,58	94	—	11	80	9	—	—	1,98	25
97	—	7	43	50	18	14	4	36	1	7	—	6	—	—	3,30	1,43	90	—	4	78	18	—	—	2,14	26
98	—	10	48	58	12	14	3	29	5	1	—	4	3	—	3,35	1,55	96	—	5	71	24	—	—	2,19	27
100	—	8	38	46	18	12	10	40	6	3	1	3	1	—	3,29	1,40	94	—	4	75	21	—	—	2,17	28
95	—	13	31	44	19	13	8	40	6	3	1	3	2	1	3,18	1,41	98	—	9	75	16	—	—	2,07	29
93	—	5	27	32	23	21	4	48	9	2	1	7	1	—	3,01	1,17	62	—	10	84	6	—	—	1,96	30
83	—	5	25	30	20	25	8	53	—	6	2	9	—	—	3,04	1,18	63	2	8	81	9	—	—	1,97	31
93	—	6	22	28	17	24	8	49	7	2	—	8	6	—	2,85	1,11	67	—	10	75	15	—	—	2,05	32
92	—	9	31	40	21	23	3	47	3	3	1	4	2	—	3,18	1,36	51	—	10	80	10	—	—	2,00	33
80	—	5	24	29	30	20	6	56	—	4	—	10	1	—	3,02	1,19	48	4	8	80	8	—	—	1,92	34
90	—	10	33	43	22	19	5	46	1	8	—	2	—	—	3,27	1,42	86	1	8	80	11	—	—	2,01	35
97	—	6	24	30	26	23	4	53	4	1	1	7	4	—	2,97	1,19	75	—	7	75	18	—	—	2,11	36
92	1	44	29	74	1	14	3	18	4	—	—	1	3	—	3,59	2,12	99	—	3	78	16	3	—	2,19	37
95	3	16	30	49	27	13	—	40	2	1	—	8	—	—	3,30	1,60	89	1	20	45	33	1	—	2,13	38

Національність	Зона	Район (райцентр) і № групи	Фізіономічна висота обличчя (мм)			Морфологічна висота обличчя (мм)		Діаметр вилиць (мм)		Показник обличчя	Нижньощелепний діаметр (мм)	
			кількість спожень	М	σ	М	σ	М	σ		М	σ
Українці	Ліво-бережжя	1. Савинці	90	184,4	7,7	124,1	6,4	142,1	4,8	87,3	110,0	5,0
		2. Борисівка	86	185,9	7,9	124,7	6,1	141,0	5,0	88,4	110,1	5,2
		3. Диканька	84	187,4	8,0	124,3	6,1	142,6	5,0	87,2	110,6	5,6
		4. Чорнухи	88	184,8	7,8	123,1	6,1	141,4	5,0	87,1	109,8	5,2
		5. Глухів	92	183,6	9,3	123,1	7,9	142,3	5,1	86,5	109,0	6,0
		6. Березна	84	186,0	7,8	123,8	6,0	141,0	4,4	87,8	108,1	4,6
		7. Царичанка	83	188,2	8,2	124,8	6,7	142,5	4,6	87,5	110,2	6,0
		8. Градизьк	93	186,4	9,3	125,1	6,4	142,9	5,7	87,5	110,7	6,3
	Право-бережжя	9. Обухів	82	184,1	8,1	124,0	4,4	141,8	3,7	87,4	108,3	5,7
		10. Калинівка	77	181,8	8,4	124,5	6,2	141,8	5,4	87,8	110,0	6,4
		11. Тростянець	83	183,8	7,6	124,0	6,6	142,7	5,8	86,9	110,5	6,2
		12. Кельменці	84	184,6	8,0	125,3	6,2	141,6	5,4	88,5	109,6	5,0
		13. Дунаївці	86	184,5	7,8	124,1	6,6	141,9	5,2	87,5	108,6	5,8
		14. Заставна	94	187,0	8,8	126,1	5,9	143,2	4,5	88,1	109,8	5,7
	Галичина і Закарпаття	15. Струсів	85	189,4	9,3	127,0	7,3	142,4	5,6	89,2	109,7	5,9
		16. Коршів	91	187,1	8,8	126,0	7,0	141,7	5,5	88,9	109,7	5,4
		17. Рахів	96	187,2	8,6	125,7	7,3	141,0	5,3	89,1	108,8	5,1
		18. Виноградів	96	180,8	9,4	121,4	6,8	140,5	5,5	86,4	108,4	5,9
		19. Перечин	98	185,9	9,9	124,2	6,9	142,2	5,3	87,3	110,4	5,9
		20. Бориня	89	188,5	9,2	125,9	7,2	142,2	5,4	88,5	110,3	5,3
		21. Пустомити	54	187,3	9,5	126,0	7,3	141,1	5,4	89,3	109,5	5,0
	Полісся і Південна Волинь	22. В. Дедеркали	93	187,0	8,4	125,4	6,2	143,3	5,1	87,5	110,9	6,6
		23. Лопатин	91	186,2	8,6	124,0	6,6	142,5	5,0	87,0	110,0	5,6
		24. Малин	91	185,2	7,7	123,0	6,7	143,8	5,2	85,5	110,8	5,1
		25. Ємільчине	93	185,6	9,2	122,3	6,3	143,0	5,7	85,5	110,7	5,3
		26. Дубровиця	93	184,6	7,5	122,2	6,8	143,0	5,0	85,5	111,1	4,6
		27. Ст. Виживка	91	185,4	8,1	123,2	5,9	143,3	4,5	86,0	110,6	5,8
		28. Антополь	91	186,0	9,9	124,1	6,6	143,5	4,3	86,5	110,5	5,1
		29. Жабчиці	90	186,2	8,2	124,4	5,9	144,5	5,6	86,1	110,7	5,0
	Білоруси	30. Греськ	84	187,9	8,1	124,0	6,3	142,0	4,8	87,3	109,8	5,7
		31. Буда-Кошельово	76	183,5	8,7	123,8	5,9	140,9	4,8	87,9	110,4	5,9
		32. Кіровськ	89	186,5	8,2	125,1	6,6	142,3	4,4	87,9	110,9	5,7
		33. Могилів	86	185,5	7,9	122,1	6,2	140,9	4,5	86,7	109,8	5,3
		34. Бегомль	70	187,1	8,9	124,1	5,9	140,7	5,1	88,2	109,4	5,0
Росіяни		35. Рильськ	97	185,4	7,6	123,6	6,2	141,5	5,4	87,3	109,1	6,0
		36. Курськ	92	187,0	7,9	125,0	5,9	140,8	4,8	88,7	110,5	6,1
Молдавани Угорці		37. Єдинці	87	183,6	8,0	124,8	6,6	142,1	5,5	87,8	110,5	6,2
		38. Берегове	98	185,5	9,2	123,7	7,0	142,0	5,6	87,1	109,7	5,3

Ріст бороди (у осіб старше 25 років; 1—5)						Ріст волосся на грудях (у осіб, старше 25 років; 1—5)						Густота брів (1—3)				№ групи
дуже незначний (1)	незначний (2)	середній (3)	значний (4)	максимальний (5)	середній бал (1—5)	відсутній або мінімальний (1)	невеликий (2)	середній (3)	значний (4)	максимальний (5)	середній бал (1—5)	рідкі (1)	середні (2)	густі (3)	середній бал (1—3)	
7	9	67	13	4	2,98	65	19	4	8	4	1,67	6	82	12	2,06	1
4	10	60	18	8	3,16	53	26	13	5	3	1,79	6	75	19	2,13	2
7	4	58	26	5	3,18	58	23	9	7	3	1,74	6	77	17	2,11	3
6	9	60	13	12	3,16	57	20	15	7	1	1,75	10	80	10	2,00	4
6	7	61	19	7	3,14	58	17	17	7	1	1,76	6	77	17	2,11	5
9	10	67	10	4	2,90	58	27	10	5	—	1,62	13	74	13	2,00	6
—	9	55	24	12	3,39	47	26	17	6	4	1,94	3	82	15	2,12	7
3	8	53	25	11	3,33	51	29	10	7	3	1,82	13	80	7	1,94	8
2	11	74	12	1	2,99	59	22	11	5	3	1,71	8	68	24	2,16	9
3	17	51	24	5	3,11	53	26	17	4	—	1,72	9	85	6	1,97	10
1	8	68	19	4	3,17	49	27	20	4	—	1,80	9	86	5	1,96	11
3	8	82	7	—	2,93	54	27	16	3	—	1,68	3	89	8	2,05	12
—	2	76	22	—	3,20	46	30	23	1	—	1,79	5	80	15	2,10	13
1	10	57	24	8	3,28	30	32	29	8	1	2,18	2	65	33	2,31	14
6	9	54	23	8	3,18	56	19	16	8	1	1,79	20	60	20	2,00	15
—	7	69	21	3	3,20	40	24	31	5	—	2,01	17	70	13	1,96	16
1	7	60	27	5	3,28	43	24	26	7	—	1,97	7	68	25	2,18	17
—	8	66	21	5	3,23	45	20	27	8	—	1,98	8	62	30	2,22	18
1	6	64	21	8	3,29	49	20	23	6	2	1,92	16	66	18	2,02	19
1	4	65	22	8	3,32	37	26	27	7	3	2,13	23	57	20	1,97	20
7	6	61	22	4	3,10	56	15	25	4	—	1,77	16	61	23	2,07	21
4	8	45	24	9	3,26	63	19	16	2	—	1,57	12	64	24	2,12	22
6	7	66	15	6	3,08	60	19	13	6	2	1,71	15	64	21	2,06	23
6	7	64	19	4	3,08	58	19	20	2	1	1,69	12	66	22	2,10	24
6	5	61	23	5	3,15	61	18	14	6	1	1,68	8	65	27	2,19	25
8	10	56	19	7	3,07	70	24	4	2	—	1,38	15	58	27	2,12	26
6	9	60	17	8	3,12	60	23	13	4	—	1,61	14	71	15	2,01	27
5	11	56	18	10	3,17	52	25	12	5	6	1,88	10	63	27	2,17	28
8	12	54	17	9	3,07	67	12	11	8	2	1,66	14	64	22	2,08	29
9	7	60	13	11	3,10	64	18	7	7	4	1,69	12	76	12	2,00	30
7	11	60	16	16	3,03	71	13	7	5	4	1,58	17	71	12	1,95	31
11	9	61	14	5	2,93	69	9	11	9	2	1,66	11	75	14	2,03	32
7	9	65	12	7	3,03	68	7	19	3	3	1,66	8	74	18	2,10	33
9	11	58	19	3	2,96	64	21	9	6	—	1,57	9	81	10	2,01	34
6	8	62	16	8	3,12	65	17	7	6	5	1,69	6	84	10	2,04	35
6	9	65	15	5	3,04	59	20	11	8	2	1,74	8	78	14	2,06	36
—	6	62	22	10	3,36	35	35	19	8	3	2,09	5	76	19	2,14	37
6	16	60	19	7	3,13	60	11	19	9	1	1,80	17	58	25	2,07	38

Національність	Зона	Район (райцентр) і № групи	Висота носа (від нижнього краю брів)		Висота носа (від пере- нісся)		Ширина носа		Носовий показник (від нижнього краю брів)	Висота перенісся			
			М	σ	М	σ	М	σ		низьке (1)	середнє (2)	високе (3)	середній бал (1—3)
Українці	Ліво-бережжя	1. Савинці . . .	54,9	3,6	49,9	3,3	35,3	2,6	64,3	—	49	51	2,51
		2. Борисівка . . .	53,9	3,5	49,4	3,4	36,0	3,0	66,8	—	40	60	2,59
		3. Диканька . . .	55,2	3,6	49,9	3,0	35,6	3,1	64,5	1	54	45	2,44
		4. Чорнухи . . .	54,1	3,7	49,7	3,4	34,5	2,7	63,8	—	49	51	2,51
		5. Глухів . . .	54,1	4,1	49,8	3,4	36,0	3,1	66,5	—	41	59	2,59
		6. Березна . . .	55,4	3,8	51,0	3,5	34,8	2,4	62,8	—	40	60	2,60
		7. Цурчанка . . .	54,9	3,8	50,2	3,4	35,0	2,8	63,8	—	55	45	2,45
		8. Градизьк . . .	55,0	4,4	50,1	3,5	35,6	2,7	64,7	—	49	51	2,51
	Право-бережжя	9. Обухів . . .	54,9	4,7	50,6	4,2	35,6	2,5	64,8	—	41	59	2,59
		10. Калинівка . . .	56,1	3,1	51,8	3,4	35,2	2,5	62,7	—	39	61	2,61
		11. Тростянець . . .	55,7	3,9	51,3	3,6	35,2	2,6	62,8	—	51	49	2,49
		12. Кельменці . . .	55,8	3,6	51,7	3,5	35,3	2,1	63,3	—	51	49	2,49
		13. Дунівці . . .	55,7	3,9	51,6	3,2	35,5	2,6	63,7	—	62	38	2,38
		14. Заставна . . .	54,8	3,5	50,7	3,0	35,0	2,7	63,9	—	60	40	2,40
	Галичина і Закар- паття	15. Струсів . . .	57,2	3,1	53,2	3,6	34,4	2,8	60,1	—	43	57	2,57
		16. Коршів . . .	56,7	3,4	51,4	3,7	34,5	2,7	60,8	—	59	41	2,41
		17. Рахів . . .	56,7	3,8	51,3	4,0	34,9	2,4	61,6	—	49	51	2,51
		18. Виноградів . . .	55,2	3,8	50,3	3,3	33,0	2,3	59,8	—	49	51	2,51
		19. Перечин . . .	56,5	3,7	51,8	3,3	34,1	2,6	60,4	—	47	53	2,53
		20. Бориня . . .	56,9	3,7	52,2	3,9	34,9	3,0	61,3	—	50	50	2,50
		21. Пустомити . . .	56,5	4,0	52,3	3,3	34,7	3,0	61,4	—	48	52	2,52
	Полісся і Півден- на Во- линь	22. В. Дедеркали . . .	55,5	3,5	51,8	3,2	34,7	2,7	62,5	—	42	58	2,58
		23. Лопатин . . .	55,5	3,7	51,3	3,2	34,8	3,3	62,7	—	52	48	2,48
		24. Малин . . .	55,7	3,9	51,9	3,0	35,3	3,0	63,4	—	26	74	2,74
		25. Ємільчине . . .	55,3	3,5	51,7	3,2	34,3	2,6	62,0	—	35	65	2,65
		26. Дубровиця . . .	54,7	3,7	51,6	3,9	34,2	3,0	62,5	—	39	61	2,61
		27. Ст. Вижівка . . .	54,5	3,2	50,2	2,9	34,9	2,5	64,0	1	36	63	2,62
		28. Антополь . . .	55,6	3,9	51,4	3,6	34,4	2,1	61,9	—	35	65	2,65
		29. Жабчиці . . .	56,0	3,3	51,6	3,2	34,8	2,1	62,1	—	38	62	2,62
	Білоруси	30. Греськ . . .	55,3	3,6	50,6	3,5	34,8	2,5	62,9	—	41	59	2,59
		31. Буда-Кошельово . . .	54,0	3,4	49,6	2,7	35,2	2,7	65,2	—	40	60	2,40
		32. Кіровськ . . .	55,2	4,5	50,6	3,9	35,4	2,6	64,1	—	54	46	2,46
		33. Могилів . . .	54,1	3,3	50,1	3,4	34,7	2,7	64,1	—	42	58	2,58
		34. Бегомль . . .	55,4	3,4	50,5	3,3	35,0	3,1	63,2	—	47	53	2,53
Росіяни	35. Рильськ . . .	53,9	3,6	50,0	3,5	35,0	2,9	64,9	—	51	49	2,49	
	36. Курськ . . .	54,3	3,2	49,3	3,4	35,3	2,7	65,0	—	55	45	2,45	
Молдавани Угорці	37. Єдинці . . .	55,3	3,7	51,5	3,4	34,7	3,1	62,7	—	49	51	2,51	
	38. Берегове . . .	56,2	3,9	51,8	3,3	33,8	2,5	60,1	1	53	46	2,45	

Поперечний профіль спинки носа			Профіль спинки носа										Положення кінчика носа				№ групи	
			Кісткова частина			Хрящова частина			Загальний профіль спинки носа				піднятий (1)	горизонтальний (2)	опущений (3)	середній бал (1—3)		
незначний (1)	середній (2)	значний (3)	угнута (1)	пряма (2)	опукла	угнута (1)	пряма (2)	опукла (3)	угнутий (1)	прямий (2)	опуклий (3)	хвилястий (4)					середній бал (1—3)	
—	12	88	5	64	31	34	64	2	4	65	4	27	2,00	53	41	6	1,53	1
—	10	90	5	73	22	34	65	1	11	67	4	18	1,93	57	38	5	1,48	2
—	6	94	5	68	27	32	67	1	7	66	7	20	2,00	46	47	7	1,61	3
—	14	86	5	72	23	32	68	—	7	70	6	17	1,99	54	39	7	1,53	4
—	11	89	2	82	16	28	71	1	5	79	6	10	2,01	48	45	7	1,59	5
—	7	93	2	77	21	23	75	2	2	77	6	15	2,04	37	57	6	1,69	6
—	17	83	5	69	26	27	69	4	6	70	8	16	2,02	49	47	4	1,55	7
1	17	82	8	68	24	28	70	2	10	67	11	12	2,01	52	40	8	1,55	8
—	6	94	3	71	26	32	66	2	7	68	11	14	2,04	43	48	9	1,68	9
—	5	95	1	76	23	24	74	2	9	68	7	16	1,98	40	52	8	1,68	10
—	6	94	—	84	16	26	74	—	17	67	7	9	1,90	43	53	4	1,61	11
—	2	98	1	69	30	16	80	4	5	64	19	12	2,14	33	57	10	1,77	12
—	5	95	1	66	33	20	75	5	9	56	23	12	2,14	29	56	15	1,86	13
—	2	98	2	74	24	22	76	2	11	64	12	13	2,01	39	55	6	1,67	14
—	1	99	2	68	30	19	79	2	4	74	13	9	2,09	39	53	8	1,69	15
—	2	98	—	76	24	12	84	4	5	71	17	7	2,12	37	53	10	1,73	16
—	7	93	2	72	26	8	82	10	4	71	20	5	2,16	27	54	19	1,92	17
—	4	96	—	72	28	18	78	4	7	67	16	10	2,09	26	61	13	1,87	18
—	8	92	3	70	27	15	84	1	7	65	18	9	2,11	30	55	15	1,85	19
—	6	94	1	80	19	19	80	1	9	71	10	10	2,01	40	50	10	1,70	20
—	4	96	—	60	40	33	63	4	5	56	16	23	2,11	33	55	12	1,79	21
—	4	96	1	77	22	24	74	2	6	73	12	9	2,06	46	47	7	1,61	22
—	1	99	2	70	28	24	76	—	6	70	10	14	2,04	43	53	4	1,61	23
—	2	98	1	66	33	27	65	8	5	61	13	21	2,08	52	40	8	1,56	24
—	2	98	2	76	22	24	74	2	5	73	9	13	2,04	54	38	8	1,54	25
1	10	89	2	65	33	32	65	3	4	63	11	22	2,07	36	59	5	1,69	26
—	4	96	—	83	17	23	75	2	5	79	5	11	2,00	46	50	4	1,58	27
—	3	97	1	75	24	27	71	2	2	76	9	13	2,07	50	42	8	1,58	28
—	7	93	2	76	22	19	79	2	3	78	9	10	2,06	34	58	8	1,74	29
—	5	95	1	63	36	29	71	—	5	62	12	21	2,07	32	61	7	1,75	30
—	11	89	2	69	29	25	71	4	7	65	13	15	2,06	50	42	8	1,57	31
—	9	91	4	63	33	33	65	2	8	60	9	23	2,01	44	43	13	1,69	32
—	8	92	4	70	26	24	74	2	6	71	9	14	2,03	51	39	10	1,59	33
—	6	94	1	62	37	28	70	2	2	64	13	21	2,11	47	48	5	1,57	34
—	10	90	4	68	28	34	65	1	7	66	9	18	2,02	37	54	9	1,72	35
—	11	89	6	75	19	35	65	—	12	70	3	15	1,91	57	40	3	1,46	36
—	6	94	—	71	29	20	77	3	7	62	18	13	2,11	41	48	11	1,70	37
—	6	94	2	77	21	17	79	4	8	70	13	9	2,05	41	42	17	1,76	38

Націо- нальність	Зона	Район (райцентр) і № групи	Положення основи носа			Висота крил носа			Борозди крил носа			Виступання крил носа			
			підняте (1)	горизонтальне (2)	опущене (3)	мала (1)	середня (2)	велика (3)	незначні (1)	середні (2)	значні (3)	незначні (1)	середні (2)	значні (3)	середній бал (1—3)
Україні	Ліво- бережжя	1. Савинці . . .	50	43	7	10	88	2	34	60	6	5	73	22	2,17
		2. Борисівка . . .	49	45	6	10	84	6	33	54	13	7	63	30	2,23
		3. Диканька . . .	40	50	10	11	88	1	28	57	15	7	66	27	2,20
		4. Чорнухи . . .	48	44	8	17	79	4	33	60	7	11	65	24	2,13
		5. Глухів . . .	43	50	7	16	79	5	31	62	7	9	71	20	2,11
		6. Березна . . .	36	58	6	19	70	11	30	58	12	12	75	13	2,01
		7. Царичанка . . .	45	51	4	11	86	3	32	54	14	9	67	24	2,15
		8. Градизьк . . .	50	40	10	13	84	3	29	58	13	8	61	31	2,23
	Право- бережжя	9. Обухів . . .	41	50	9	7	82	11	31	53	16	8	70	22	2,14
		10. Калинівка . . .	31	61	8	16	83	1	35	52	13	26	64	10	1,84
		11. Тростянець . . .	40	55	5	6	85	9	49	48	3	34	61	5	1,71
		12. Кельменці . . .	21	69	10	4	92	4	35	53	12	23	69	8	1,85
		13. Дунаївці . . .	25	57	18	4	91	5	24	65	11	18	73	9	1,91
		14. Заставна . . .	31	61	8	8	87	5	47	47	6	38	59	3	1,65
	Галичина і Закар- паття	15. Струсів . . .	38	51	11	18	81	1	34	53	13	21	74	5	1,84
		16. Коршів . . .	34	54	12	8	83	9	49	39	12	23	72	5	1,82
		17. Рахів . . .	23	54	23	8	80	12	35	53	12	25	71	4	1,79
		18. Виноградів . . .	25	56	19	10	83	7	39	48	13	15	84	1	1,86
		19. Перечин . . .	26	58	16	9	84	7	39	47	14	19	75	6	1,87
		20. Бориня . . .	38	49	13	11	88	1	39	55	6	20	78	2	1,82
		21. Пустомити . . .	25	65	10	9	88	3	42	56	2	26	70	4	1,78
	Полісся і Півден- на Волинь	22. В. Дедеркали . . .	40	53	7	30	68	2	40	48	12	20	78	2	1,82
		23. Лопатин . . .	41	52	7	18	76	6	52	39	9	20	75	5	1,85
		24. Малин . . .	48	43	9	19	77	4	29	42	29	9	78	13	2,04
		25. Ємільчине . . .	42	50	8	18	76	6	31	52	17	19	75	6	1,87
		26. Дубровиця . . .	33	61	6	15	77	8	29	56	15	10	82	8	1,98
		27. Ст. Виживка . . .	50	46	4	14	82	4	45	41	14	24	72	4	1,80
		28. Антополь . . .	50	41	9	23	74	3	43	42	15	15	84	1	1,86
		29. Жабчиці . . .	32	60	8	23	74	3	39	42	19	19	80	1	1,82
Білоруси		30. Греськ . . .	30	56	14	11	86	3	29	58	13	15	69	16	2,01
		31. Буда-Кошельово . . .	45	47	8	11	86	3	31	57	12	9	66	25	2,16
		32. Кіровськ . . .	36	48	16	14	81	5	40	53	7	15	66	19	2,04
		33. Могилів . . .	48	41	11	12	86	2	35	57	8	11	75	14	2,03
		34. Бегомль . . .	48	45	7	8	87	5	43	50	7	18	70	12	1,94
Росіяни		35. Рильськ . . .	35	55	10	15	81	4	24	60	16	5	72	23	2,18
		36. Курськ . . .	54	45	1	7	84	9	20	68	12	9	73	18	2,09
Молдаване Угорці		37. Єдинці . . .	27	63	10	8	84	8	31	55	14	15	74	11	1,96
		38. Берегове . . .	38	40	22	20	74	6	46	43	11	23	76	1	1,78

Ніздрі						Ширина щілини ока			епікантус (невеликий)	Складка верхньої повіки							№ групи	
положення			форма			мала (1)	середня (2)	велика (3)		відсутня (0)	мала (1)		середня (2)		велика (3)			середній бал (0—3)
похиле (1)	середнє (2)	вертикальне (3)	кругла (1)	трикутна (2)	овальна (3)						на всьому протязі повіки	на середній і зовнішній частині	на всьому протязі повіки	на середній і зовнішній частині	на всьому протязі повіки	на середній і зовнішній частині		
1	75	24	—	1	99	9	79	12	1	21	54	58	13	16	4	5	0,99	1
2	78	20	1	3	96	6	79	15		17	48	48	14	27	1	8	1,06	2
—	79	19	1	2	97	2	74	24		18	46	48	17	26	3	6	1,05	3
—	77	23	—	2	98	2	76	22		15	48	54	9	25	2	6	0,99	4
—	76	24	1	1	98	5	76	19	27	47	50	7	14	3	9	0,90	5	
—	66	34	—	4	96	2	82	16	26	58	59	9	13	2	2	0,86	6	
1	75	24	—	3	97	6	66	28	18	62	66	5	11	—	5	0,90	7	
1	72	27	1	3	94	5	79	16	1	22	24	50	8	21	2	7	0,92	8
—	78	21	—	2	98	5	85	10	1	23	44	46	14	26	1	5	0,96	9
—	72	28	—	3	97	3	79	18		33	54	60	1	4	—	3	0,68	10
—	68	32	—	7	93	4	73	23		28	59	64	2	5	—	3	0,75	11
—	70	30	1	3	96	3	83	14		46	46	48	3	4	—	2	0,61	12
—	70	30	—	4	96	3	79	18	1	37	56	57	4	6	—	—	0,70	13
—	62	38	—	2	98	5	77	18		39	49	50	7	10	—	1	0,69	14
—	73	27	—	2	98	—	75	26		45	43	44	6	8	1	3	0,64	15
1	65	35	—	9	91	8	84	8		26	50	51	10	14	4	9	0,96	16
1	68	31	2	2	96	3	81	16	31	47	21	17	21	—	1	0,89	17	
1	65	34	—	8	92	5	84	11	21	53	56	13	15	—	3	0,88	18	
—	73	27	—	1	99	5	76	19	26	51	55	5	15	2	4	0,83	19	
—	75	25	—	1	99	5	82	13	1	31	52	53	6	10	1	6	0,83	20
—	63	37	—	4	96	9	81	10		37	42	44	2	14	2	5	0,71	21
2	70	28	1	2	97	4	77	19		34	49	50	11	14	1	2	0,81	22
—	69	31	1	2	97	3	78	19		36	43	43	9	16	4	4	0,82	23
3	73	24	1	2	97	9	81	10	25	53	55	12	18	1	2	0,89	24	
—	77	23	—	—	100	1	79	20	22	53	54	10	21	—	3	0,90	25	
4	70	26	—	3	97	3	69	28	36	52	53	7	12	1	5	0,82	26	
—	68	32	—	—	100	4	75	21	39	43	43	10	15	1	3	0,75	27	
—	85	15	—	1	99	4	82	14	26	61	61	9	13	—	—	0,83	28	
3	70	27	—	1	99	3	80	17	26	57	58	7	13	1	3	0,83	29	
—	73	27	—	1	99	1	77	22	1	28	42	49	7	15	2	8	0,85	30
—	72	28	1	2	97	4	83	13		23	40	42	10	20	3	13	1,00	31
—	80	20	—	1	99	1	81	18		25	37	39	16	30	6	6	1,02	32
1	71	28	—	2	98	2	76	22		23	47	53	8	18	1	6	0,89	33
—	69	31	—	—	100	1	79	20	22	42	46	43	26	2	5	0,95	34	
1	79	20	—	2	98	6	78	16	1	25	50	50	8	19	3	6	0,92	35
1	74	25	2	3	95	3	76	21		20	68	71	7	9	—	—	0,92	36
—	64	36	—	1	99	3	75	22	1	35	51	58	6	8	—	—	0,74	37
1	62	37	—	5	95	7	80	13		25	53	53	13	19	—	3	0,91	38

Національність	Зона	Район (райцентр) і № групи	Профіль обличчя			Виступання вилиць			Шкіряна частина верхньої губи (профіль)				
			незначний — 1	середній — 2	сильний — 3	незначне — 1	середнє — 2	значне — 3	кількість спостережень	прохейлія — 1	ортохейлія — 2	опістохейлія — 3	середній бал (1—3)
Українці	Ліво-бережжя	1. Савинці . . .	—	91	9	37	60	3	100	12	54	34	2,22
		2. Борисівка . . .	—	80	20	38	59	3	95	14	60	26	2,12
		3. Диканька . . .	1	86	13	41	55	4	98	13	57	30	2,17
		4. Чорнухи . . .	—	78	22	52	47	1	99	18	51	31	2,13
		5. Глухів . . .	1	76	23	49	48	3	100	16	51	33	2,17
		6. Березна . . .	2	74	24	46	47	7	101	10	65	25	2,15
		7. Царичанка . .	1	84	15	48	47	5	99	11	52	37	2,26
		8. Градизьк . .	—	86	14	39	58	3	119	24	57	19	1,95
	Право-бережжя	9. Обухів . . .	—	88	12	43	54	3	98	13	60	27	2,14
		10. Калинівка . .	1	79	20	32	68	—	96	15	59	26	2,11
		11. Тростянець . .	—	75	25	34	66	—	99	16	62	22	2,06
		12. Кельменці . .	—	77	23	27	73	—	99	9	66	25	2,16
		13. Дунаївці . .	—	76	24	27	70	3	100	11	70	19	2,08
		14. Заставна . .	—	75	25	23	76	1	99	23	56	21	1,98
	Галичина і Закарпаття	15. Струсів . . .	2	79	19	34	63	3	96	13	59	28	2,15
		16. Коршів . . .	1	70	29	35	60	5	99	21	52	27	2,06
		17. Рахів . . .	1	82	17	18	73	9	95	14	47	39	2,25
		18. Виноградів . .	2	76	22	29	66	5	98	14	46	40	2,26
		19. Перечин . . .	4	80	16	23	69	8	98	14	65	21	2,07
		20. Борина . . .	5	84	11	20	69	11	100	17	64	19	2,02
		21. Пустомити . .	2	82	16	37	59	4	55	20	62	18	1,98
	Полісся і Південна Волинь	22. В. Дедеркали .	2	83	15	29	66	5	100	17	55	28	2,11
		23. Лопатин . . .	2	81	17	41	56	3	98	18	60	22	2,03
		24. Малин . . .	1	78	21	49	43	8	100	20	49	31	2,11
		25. Ємільчине . .	1	85	14	43	52	5	100	11	56	33	2,22
		26. Дубровиця . .	1	88	11	42	51	7	99	14	59	27	2,13
		27. Ст. Вижівка .	1	89	10	25	71	4	98	16	59	25	2,09
		28. Антополь . .	—	89	11	43	54	3	99	6	53	41	2,35
		29. Жабчиці . .	1	82	17	34	64	2	100	20	44	36	2,16
	Білоруси	30. Греськ . . .	1	73	26	45	51	4	98	14	55	31	2,17
		31. Буда-Кошельово	—	80	20	54	44	2	86	24	57	19	2,05
		32. Кіровськ . .	—	86	14	48	49	3	99	21	58	21	2,00
		33. Могилів . . .	—	75	25	47	53	—	96	15	55	30	2,15
		34. Бегомль . . .	—	69	31	66	30	4	85	24	49	27	1,97
Росіяни		35. Рильськ . . .	1	77	22	32	64	4	100	22	59	19	1,97
		36. Курськ . . .	1	89	10	29	67	4	100	24	52	24	2,00
Молдаване Угорці		37. Єдинці . . .	—	77	23	33	67	—	99	14	53	33	2,19
		38. Берегове . .	3	84	13	31	65	4	97	8	59	33	2,25

Висота шкіряної частини верхньої губи (мм)		Товщина обох губ (мм)		Ширина рота (мм)		Підборіддя			Мочка вуха			Потилиця			№ групи
М	σ	М	σ	М	σ	скошене (1)	пряме (2)	виступаюче (3)	приросла — 1	прямокутна — 2	язикоподібна — 3	кутом (1)	закруглена (2)	пряма (3)	
13,9	2,6	14,4	3,0	54,8	3,1	4	31	65	24	34	42	4	47	49	1
14,7	2,3	15,9	3,4	55,4	3,8	4	29	67	23	30	47	7	44	49	2
14,4	2,6	13,8	2,8	53,6	3,6	3	45	52	21	37	42	2	33	65	3
14,2	3,3	15,0	3,3	54,3	3,8	2	44	54	31	25	44	3	35	62	4
13,7	3,1	15,0	3,1	54,8	4,1	4	20	76	20	38	42	4	40	56	5
14,6	2,6	15,4	3,4	54,1	3,7	7	29	64	30	27	43	3	49	48	6
14,4	2,9	14,6	3,2	54,8	3,7	7	28	65	37	31	32	1	40	59	7
14,7	3,1	14,4	4,0	55,7	3,5	8	31	61	38	22	40	3	38	59	8
14,2	3,0	15,5	3,4	55,0	3,4	6	22	72	31	24	45	2	30	68	9
15,2	2,9	14,7	4,1	53,1	3,3	6	33	61	12	32	56	—	—	—	10
15,0	2,4	15,0	4,1	54,0	4,0	3	29	68	18	21	61	—	—	—	11
15,0	2,5	14,6	4,1	54,4	3,6	6	31	63	21	30	49	—	—	—	12
15,3	2,8	15,4	3,8	53,1	3,3	2	32	66	9	26	65	—	—	—	13
14,6	2,5	16,9	3,8	52,5	4,0	6	45	49	14	33	53	—	—	—	14
14,1	2,9	15,5	3,5	54,9	3,8	6	28	66	25	39	36	1	30	69	15
14,2	3,1	15,1	2,8	53,8	3,6	11	28	61	23	27	50	—	—	—	16
12,9	2,9	14,7	3,9	53,7	3,6	5	27	68	16	36	48	2	61	28	17
11,6	2,7	14,9	2,9	52,6	3,4	7	33	60	24	46	30	4	55	41	18
13,4	2,6	14,1	3,4	52,7	3,2	8	37	55	39	36	25	6	52	42	19
14,2	2,8	15,3	3,2	54,0	4,2	6	25	69	25	49	26	3	56	41	20
13,8	3,1	13,9	4,3	54,9	3,6	5	29	66	31	45	24	4	38	58	21
14,3	2,7	14,8	3,2	55,3	3,3	5	24	71	37	33	30	1	25	74	22
14,2	3,1	14,4	2,9	53,8	3,4	7	25	68	25	42	33	1	30	69	23
13,9	2,6	14,8	3,9	53,2	3,6	6	22	72	32	23	45	—	34	66	24
13,5	2,6	15,0	3,4	53,9	3,8	5	20	75	26	35	39	—	36	64	25
13,5	2,9	15,3	2,9	54,3	4,0	4	28	68	31	25	44	—	34	66	26
14,2	2,7	14,1	3,8	54,5	3,5	3	22	75	37	27	36	—	39	61	27
13,6	2,8	15,1	3,1	54,1	3,7	3	18	79	23	37	40	4	30	66	28
13,7	3,0	15,0	2,9	54,9	3,6	3	25	72	31	21	48	—	28	72	29
13,6	2,6	15,4	3,2	55,8	3,3	6	27	67	39	17	44	7	58	35	30
14,2	3,1	14,9	3,4	56,1	3,3	3	36	61	39	29	32	6	60	34	31
14,1	2,7	15,5	3,1	55,9	3,5	8	32	60	38	28	34	14	62	24	32
13,4	2,9	14,9	3,3	54,8	4,2	5	36	59	27	25	48	4	63	33	33
14,0	2,6	16,0	3,1	55,5	3,4	4	44	52	36	18	46	11	56	33	34
14,2	2,8	15,1	3,3	54,9	4,1	1	34	65	34	33	33	9	71	20	35
14,1	2,6	16,4	2,8	54,8	3,9	10	35	55	46	31	23	11	68	21	36
14,4	2,9	15,0	3,4	54,0	4,3	9	33	58	13	21	66	—	—	—	37
12,6	2,8	14,8	2,8	52,1	4,3	7	27	66	28	47	25	—	59	41	38

Перелік сфотографованих людей та їх основні антропологічні ознаки ¹

Прізвище	Вік	Райони і області	Зріст	П'язчик голови	Ширина обличчя	Колір очей	Колір волосся
1. Дядя В. В.	32	Чорнуський, Полтавська	168,0	83,1	144	10	7
2. Яценко Г. В.	25	» »	168,2	79,7	140	6	5
3. Самойлюк Г. О.	34	» »	166,9	87,8	143	8	25
4. Чарченко М. П.	32	» »	173,1	83,9	143	6	25
5. Литвин І. М.	26	Борисівський, Белгородська	166,9	84,0	140	10	6
6. Мороз М. К.	18	Савинський, Харківська	170,5	88,4	146	7	15
7. Старусев В. К.	18	» »	166,3	81,7	137	10	10
8. Кулень І. Т.	49	Тростянецький, Вінницька	165,7	83,8	156	9	—
9. Будяківський П. Р.	58	» »	166,9	84,5	139	5	5
10. Будар М.	32	Дунаївецький, Хмельницька	164,1	82,8	141	9	8
11. Паличій І. В.	47	Виноградівський, Закарпатська	162,4	82,9	134	10	6
12. Данко М. М.	24	» »	168,9	80,4	148	6	5
13. Пудин П. М.	23	Коршівський, Станіславська	163,1	86,0	137	5	6
14. Тодоров Д. М.	19	» »	165,9	88,8	144	7	7
15. Белдін І. В.	26	» »	183,9	87,8	150	3	6
16. Цуняк Е. Ю.	26	Боринський, Львівська	162,9	88,8	138	11	5
17. Оначешич А. К.	23	» »	161,3	86,3	148	7	5
18. Комарницький М. Л.	25	» »	168,6	87,3	144	10	5
19. Панахід М. М.	32	Пустомитський, Львівська	171,2	84,9	137	10	7
20. Демків М. Г.	35	Струсівський, Тернопільська	—	89,5	144	10	5
21. Слободянин С. О.	45	» »	162,4	85,3	140	7	5
22. Гнатюк Є. А.	?	» »	—	—	—	—	—
23. Мотовило І. П.	58	Лопатинський, Львівська	162,6	85,7	140	7	6
24. Вигнак А. А.	24	Заставненський, Чернівецька	172,3	83,0	144	11	5
25. Русин А. М.	23	Жабчицький, Брестська	178,0	81,4	147	7	7
26. Грицюк А. П.	59	Малинський, Житомирська	172,2	81,9	153	7	—
27. Шевченко Ф. П.	43	» »	163,6	82,9	148	10	7
28. Дей І. Г.	23	Березнянський, Чернігівська	171,7	83,8	136	10	6
29. Коваль Ф. Я.	39	» »	174,0	83,1	152	8	6
30. Рибалочка М. А.	31	» »	173,4	79,3	140	11	8
31. Цибуленко І. С.	60	Кельменецький, Чернівецька	173,1	86,6	151	8	8
32. Малярєнко М. К.	36	Градизький, Полтавська	173,0	79,3	133	8	7
33. Журба Г. М.	29	» »	162,1	81,9	141	3	6
34. Полуботко Я. П.	42	Березнянський, Чернігівська	155,8	81,3	134	5	7
35. Заварзін А. К.	28	Ленінський, Курська	174,0	80,7	146	7	15
36. Леман Ф. Ф.	25	Берегівський, Закарпатська	171,8	93,6	153	9	9
37. Гушуєв Г. С.	34	Єдинецький р-н (півн. Молдавія)	168,6	79,9	139	8	4
38. Унгурян І. В.	34	» » » »	165,0	82,8	150	2	4
39. Лупу Г. Ф.	61	» » » »	171,9	80,9	146	8	—

¹ Всі фотографії Української антропологічної експедиції 1956 р. виконані викладачем Д. С. Чередниченком.

СТАН І ЗАВДАННЯ ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА УКРАЇНІ

Г. Ф. Дебец

Значення антропологічних матеріалів взагалі і палеоантропологічних матеріалів зокрема зростає в міру збільшення хронологічного і територіального масштабу досліджень. Чим менша територія, чим менший відрізок часу, тим менше значення мають антропологічні дані для розв'язання питань етногенезу, над якими працюють антропологи і мовознавці, археологи і етнографи. Тому матеріали з палеоантропології України доцільно викласти в широкому плані.

Найбільш ефективні палеоантропологічні дані на території СРСР були одержані для Алтає-Саянського нагір'я, території Киргизії, Казахстану і Середнього Поволжя. Ці області, археологічні розкопки в яких дали багатий палеоантропологічний матеріал, є зоною контакту між обома великими расами—європеоїдною і монголоїдною, до яких відносяться стародавнє і сучасне населення Радянського Союзу. Оскільки європеїдна і монголоїдна раси істотно різняться між собою за рядом ознак, діагностика їх може бути проведена і на підставі досить обмеженого матеріалу.

На Кавказі, на Україні, в Білорусії, Молдавії—з одного боку, в Східному Сибіру—з другого, змішування між великими расами відбувалося тільки в обмежені відрізки часу. На Україні, наприклад, подібні явища мали місце лише в часи великого переселення народів.

В епоху неоліту, в бронзову епоху і на початку залізної епохи населення України в основному належало до європейської раси.

Для виявлення відмінностей між типами однієї великої раси потрібна значно більша кількість матеріалу, ніж для визначення расової приналежності.

Тому, якщо десяток або півтора десятка скелетів з території Середнього Поволжя, Киргизії або Алтає-Саянського нагір'я є достатнім матеріалом для більш-менш точних висновків, то для такої території, як Україна, потрібно, звичайно, кілька десятків черепів і скелетів.

За останній час палеоантропологічний матеріал нагромаджується швидкими темпами. В ряді випадків уже й за межами окресленої контактної зони ми починаємо одержувати досить значні серії, які дозволяють виявити різні типи європеїдної раси.

На Україні практично немає знахідок, що відносяться до палеолітичного часу, якщо не рахувати окремих фрагментів. Про період раннього палеоліту ми можемо сказати тільки те, що населення цього часу стояло на неандертальському ступені розвитку, про що можна судити за аналогією. Щодо пізнього палеоліту, то, незважаючи на відсутність повноцінних матеріалів з території самої України, ми, завдяки антропологічним знахідкам з сусідніх областей, прийшли до деяких більш або менш певних міркувань.

В похованні на території Воронезької області було знайдено чотири скелети: два дитячих і два дорослих (результати їх досліджень частково вже опубліковані). Три скелети відносяться до кроманьйонського типу, тобто до найдавнішого типу європеїдної раси, а один (причому, наскільки можна судити, найдавніший) зовсім несподівано виявився представником екваторіальної, або негро-австралоїдної, раси.

Розглядаючи історію найдавнішого населення Української РСР, ми обов'язково повинні враховувати при цьому проникнення на її те-

риторію окремих груп людей з далекого Півдня, найближче з Передньої Азії.

Знахідка негро-австралоїдного черепа в долині Дону не є зовсім несподіваним явищем. Понад півстоліття тому були знайдені поховання представників так званої «раси Грімальді», вперше виявленої у 1900 р. на узбережжі Середземного моря. Але поховання погано збереглися, черепи були реставровані з великої кількості шматків, внаслідок чого виникли сумніви в правильності їх відновлення. Вважалося, що особливості, які зближують їх з представниками негроїдної раси, утворилися внаслідок посмертної деформації і неправильного склеювання.

Череп воронезького «гримальдійця», як і скелет, зберігся найкраще з усіх будь-коли знайдених на земній кулі. Збереглося все, аж до нігтевих фаланг і ребер включно, чим ми зобов'язані майстерній ексгумації, проведеній видатним фахівцем реставраційної справи — М. М. Герасимовим.

Іноді виникають сумніви в можливості переселень у Воронезьку область з Месопотамії і навіть Белуджистану. При цьому, однак, не враховується, що ми маємо справу, по-перше, з кількома тисячоліттями, протягом яких могли поступово відбуватися подібні переселення, а, по-друге, не береться до уваги значно більша рухливість людини палеолітичного часу порівняно з сучасною.

На самій території України зібрано більш-менш значний матеріал періоду кінця палеоліту, точніше кажучи, мезоліту.

Скелети мезолітичного часу українські археологи розкопали у Волоському і Василівському могильниках, у порожистій частині Дніпра. Ми маємо тепер більше десятка скелетів, черепи яких, на величезне здивування, зовсім не відносяться до кроманьйонського типу. Ці черепи належали дуже довгоголовим, вузьколицим людям (в той час як кроманьйонці відзначаються широкою формою обличчя). Навряд чи можна знайти що-небудь подібне до черепів з Волоського і Василівського могильників. На території Західної Європи, на сході, в межах Сибіру, також не знайдено аналогічних типів. Тільки далеко на півдні, в Африці, на території Кенії виявлено скелети мезолітичного і неолітичного часів, надзвичайно близькі за типом до цих знахідок.

Це не означає, що відбувалися переселення з Кенії на Україну або навпаки, хоча вони не являли б собою нічого надзвичайного. Стародавньосередземноморський тип, представники якого поховані у Волоському і Василівському могильниках, формувався, очевидно, на території Закавказзя, Ірану та Іраку, звідки

пізніше і розселився, з одного боку, в Африку, а з другого, через Кавказ, на територію України.

На мою думку, люди «волоського» типу жили на території України одночасно з протоєвропейськими кроманьйонцями. Про це свідчать такі дані: по-перше, деякі ще не опубліковані черепи з Василівського могильника виявляються типово кроманьйонськими, по-друге, кроманьйонці відомі в мезолітичний час в Криму (Мурзак-Коба), по-третє, на нижньому Доні, при будівництві Волго-Донського каналу, разом з кістками викопних тварин — гігантського оленя та ін. — були виявлені дуже фосилізовані людські черепи, що також належать до кроманьйонської раси в широкому значенні цього терміну.

Отже, кроманьйонці оточували територію України в палеолітичний і мезолітичний час і мало ймовірно, щоб вони не жили і в самій Україні.

Таким чином, і по відношенню до мезолітичного часу ми повинні враховувати переселення на територію України людей південного, принаймні закавказького або передньоазійського походження. В могильниках Вовнизького типу більш пізнього часу — неолітичного — знайдені типові кроманьйонці.

Кроманьйонці — люди європейського типу, але черепи їх дуже масивні, широколиці. Ширина обличчя в них не менша, ніж у ескімосів або бурятів. Отже, кроманьйонці — своєрідна раса сучасного виду людини, в наш час ніде не представлена, але в минулому широко розповсюджена. На території, обмеженій Середнім Придніпров'ям, Онезьким озером, цей тип зберігався чомусь до неолітичного часу. Цей факт являє собою і загальнобіологічний інтерес у зв'язку з рядом питань, що торкаються еволюції людини.

Для з'ясування причин зміни фізичного типу сучасного виду людини зроблено ще дуже мало.

А між тим такі зміни відбуваються. Хоч які малі фізичні відмінності сучасних людей від їх пізньопалеолітичних предків, але все ж ці відмінності існують. Причини змін в будові черепа, що виражаються у зменшенні товщини кісток, в ослабленні надбрівних дуг, у звуженні обличчя, до цього часу не розкриті.

Факт виявлення великої серії черепів кроманьйонського типу в такий пізній час, коли він уже ні в Середземномор'ї, ні в Європі, ні в інших областях розселення європеїдної раси не зустрічається, дуже важливий для розв'язання цієї проблеми.

Такої серії, яка була б аналогічною вівнізькій, немає ні в Західній Європі, ні будь-

де в іншому місці. Вона, безумовно, приверне увагу антропологічної громадськості світу.

Черепи трохи меншої і гіршої збереженості серії з неолітичного могильника у тій же Василівці характеризуються сплосченим обличчям, що нагадує матеріал з Оленього острова на Онезькому озері, де можлива невелика домішка північноазіатського монголоїдного типу, який помітний і зараз у типі населення східної частини Російської ріанини.

Черепи з неолітичного могильника у Василівці дозволяють говорити про зв'язок неолітичного населення України з лісовою смугою Східної Європи, тобто з кроманьйонцями, що безперечно відчули на собі невеликий монголоїдний вплив.

До бронзового віку відноситься досить велика серія черепів, добутих при розкопках. Тут ми маємо справу з потомками кроманьйонців, але дещо зміненими і більш близькими за типом до сучасного населення.

На жаль, дуже мало можна сказати про західну частину України, про Правобережжя.

Трипільці, як відомо, спалювали своїх покійників, і тільки розкопки в Більче-Золоте, де була знайдена жила печера, в результаті обвалу якої загинули люди, дала кілька добре збережених черепів.

У пізньотрипільських могильниках, зокрема у Вихватинцях, матеріал зберігся погано. Порівняння з матеріалами з Більче-Золоте приводить до думки, що трипільці не мали ознак кроманьйонського типу. Вони являли собою граційний тип, схожий з населенням Балканського півострова і мало відмінний від типу сучасних болгар.

Матеріалів скіфського часу поки що дуже мало. Зовсім немає матеріалів з лісостепової смуги. Всі північні культури, добре вивчені українськими археологами, зовсім не висвітлені з антропологічного боку, оскільки про окремі знахідки, які ми маємо, навряд чи можна що-небудь сказати, крім того, що це представники європеїдної раси. Цього, звичайно, мало, щоб внести ясність в розуміння історичного процесу.

Досить значну серію черепів скіфів-кочовиків зібрано під час розкопок в районі Нікополя. Зіставляючи ці знахідки і черепи з території Київщини, які зберігалися в Історичному музеї і потребують додаткового вивчення, можна поставити питання про походження скіфського населення України в зв'язку з питанням про східне походження скіфів.

Виходячи з названих палеоантропологічних матеріалів можна твердити, що скіфи України — це нащадки або місцевого населення епохи бронзи або ж населення бронзової епо-

хи Нижнього Поволжя. Щождо Казахстану або Середньої Азії, то, як свідчать антропологічні знахідки, вони не могли бути батьківщиною скіфів.

Інакше стоїть справа з сарматським часом. Матеріал, який за останні роки став поступати з Приазов'я, вказує на те, що генетичної спорідненості з скіфами у сарматів, очевидно, немає. Аналогії сарматського типу можуть бути знайдені на сході, в районі Казахстану.

Нечисленні поки ще знахідки з полів поховань не мають ніяких ознак протоевропейського кроманьйонського типу. Вони, по суті, не відрізняються від більш пізніх черепів слов'янського часу, що не свідчить обов'язково про пряму генетичну спадкоємність.

Проблеми, зв'язані з культурою полів поховань, складні і вимагають для свого розв'язання значно більшої кількості матеріалів.

Зараз зібрано деякий матеріал, що відноситься до початку II тис. н. е.

В цю епоху на території України виділяються такі типи:

1. Змішаний південносибірський тип з характерним обрядом поховання померлих разом з кінями. Це так звані «половецькі кургани».

2. Вузьколиций європеїдний тип Салтівського могильника. Він має спільні риси з типом цієї ж епохи на Північному Кавказі (Дуба-юрт та ін.). Можливо, з часом між цими типами буде встановлено і генетичну спорідненість.

3. Тип слов'янських поховань, мало відмінний від салтівського (що не означає ще їх спорідненості). Тільки значна робота як по збиранню, так і по розробці матеріалів допоможе встановити відмінності між салтівцями, людьми з полів поховань і стародавніми слов'янами.

4. Тип Зливкинського і недавно розкопаного Кам'янського могильника. І археологічно, і антропологічно племена, що залишили ці могильники, відрізнялися як від «половців», так і від слов'ян і аланів. Брахікранні європеїдні черепи, знайдені в могильниках, мають найближчі аналогії в найбільш поширеному типі аварів Угорщини, з одного боку, і у типі деяких могильників камських болгар, з другого.

Ми маємо, таким чином, якийсь залишок племен або аварського, або угорського, або болгарського походження. Треба враховувати, що, крім людей, які ховали своїх покійників у курганах з конем, у катакомбах салтівського типу, в курганах слов'янського типу, на території України у період перед монгольською навалюю існувала ще одна етнічна група.

Нестача палеоантропологічного матеріалу пояснюється не тільки його поганою збереженістю, а й несумлінним ставленням до нього деяких археологів. Іноді антропологам привозять тільки одні черепи і не привозять кісток, навіть не привозять тазових кісток, а потім запитують — якої статі похований.

Внаслідок відсутності кісток скелета ми часто не можемо розв'язати питання про фізичний розвиток стародавніх людей.

Крім того, неповний збір матеріалів (дитячі кістки звичайно зовсім не збираються) не

дає можливості поставити на Україні питання про середній вік смертності стародавнього населення, а це також цікава область дослідження. Хребці, фаланги та інші кістки археологи звичайно викидають, а між тим вони дуже важливі для вивчення захворювань стародавніх людей.

Можна сподіватися, що з організацією антропологічного центра на Україні справа піде краще і через кілька років ми зможемо говорити про цілий ряд нових історичних проблем, які в цій статті не були навіть згадані.

ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ СТАРОДАВНІХ МОГИЛЬНИКІВ НА УКРАЇНІ ЗА ОСТАННІ РОКИ (1945—1955)

Д. Я. Телегін і М. Ю. Брайчевський

За останнє десятиріччя на Україні зібрано великий археологічний матеріал, наукова обробка якого дозволяє ставити ряд питань загальноісторичного порядку. Уже зараз ми, наприклад, можемо говорити про різні області пізньопалеолітичних культур на території України. Відмінності в складі речових матеріалів древніх пам'яток, знайдених на Україні, також дають право виділяти окремі племінні групи в неоліті, в епоху бронзи і в більш пізній час. Матеріали, що є в розпорядженні археологів, дозволяють ставити питання етногенезу і генезису окремих археологічних культур України.

Важливий матеріал для вирішення цих питань дають древні могильники. Вивчення ритуалу поховань, інвентаря могильників і антропологічних матеріалів дозволяє робити висновки не тільки про елементи первісної культури, а й про стародавню людину, її антропологічні особливості, фізичний тип, а в окремих випадках—і про її зовнішній вигляд. В цьому відношенні значення могильників, які є основним джерелом одержання антропологічного матеріалу, важко переоцінити.

Кількість стародавніх могильників, розкопаних на території України, з кожним роком зростає. Але, на жаль, при їх дослідженні нерідко допускаються прикрі методичні помилки, зокрема, несумлінне ставлення деяких археологів до збирання антропологічних матеріалів. З другого боку, обробка краніологічних матеріалів відбувається дуже повільно, а особливості будови древніх кістяків, патологічні зміни окремих їх частин, за невеликим винятком, не вивчаються зовсім. Антропологи далеко не завжди докладають всіх зусиль до того, щоб реставрувати і включити в наукову обробку

по можливості більшу кількість черепів з тієї чи іншої колекції.

Всього за останнє десятиріччя на території України розкопано понад два десятки могильників. Метою нашого повідомлення є дати короткий огляд цих досліджень і пов'язати дані, одержані при цьому, з деякими питаннями найдавнішої історії України. Мова йтиме головним чином про могильники, що дали більш-менш повну колекцію придатних для антропологічного вивчення матеріалів.

1. Могильники епіпалеолітичні, неолітичні і епохи бронзи

Серед досліджених за останній час на Україні могильників виділена найдавніша група, що включає три некрополі — Волоський¹, Василівський I² і Василівський III³. Всі вони розміщені на березі Дніпра в районі оз. Лебіна, між Дніпропетровськом і Запоріжжям. До цієї групи могильників, очевидно, слід віднести також найдавніші скорочені поховання (III гр.) Чаплінського могильника⁴.

Могильники типу Волоського — Василівки являють собою родові кладовища, що нараховують іноді по кілька десятків поховань⁵ (рис. 1). Всі вони розміщені на рівні другої або тре-

¹ В. Н. Даниленко, Волошский эппалеолитический могильник, СЭ, № 3, 1955, стор. 58—61.

² А. Д. Столяр, Могильник мезолитического времени у с. Васильевка на Днепре. Науковий архів ІА АН УРСР.

³ Д. Я. Телегін, Третий Васильевский могильник, КСИА, вип. 7, 1957, стор. 9—12.

⁴ А. В. Добровольський, Могильник в с. Чапли, Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 106—117.

⁵ У Волоському—19, у Василівці I—24, Василівці III—44 скелети.

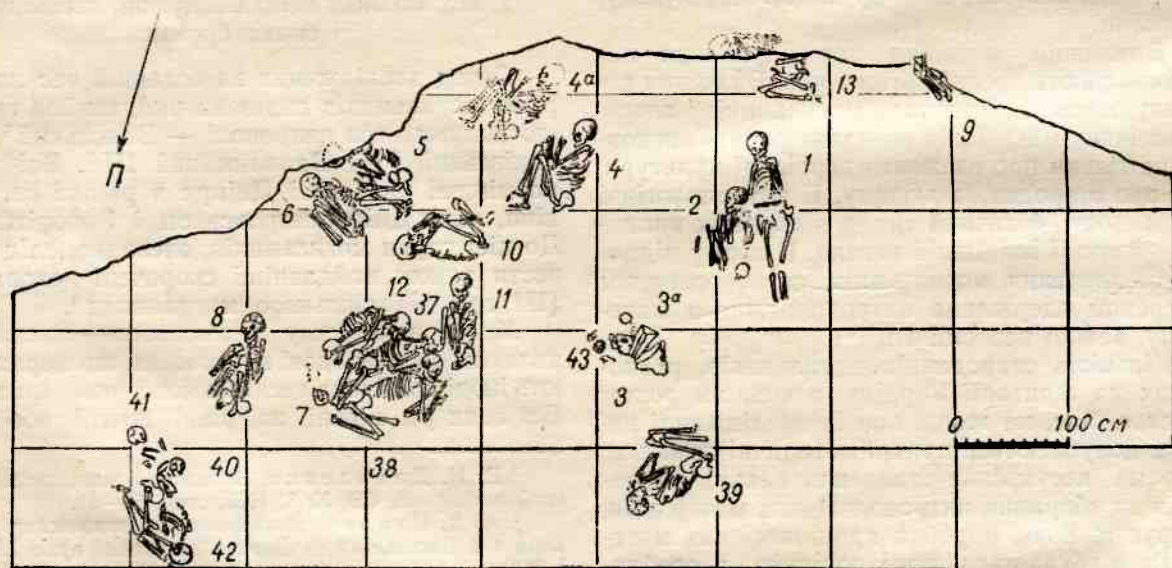
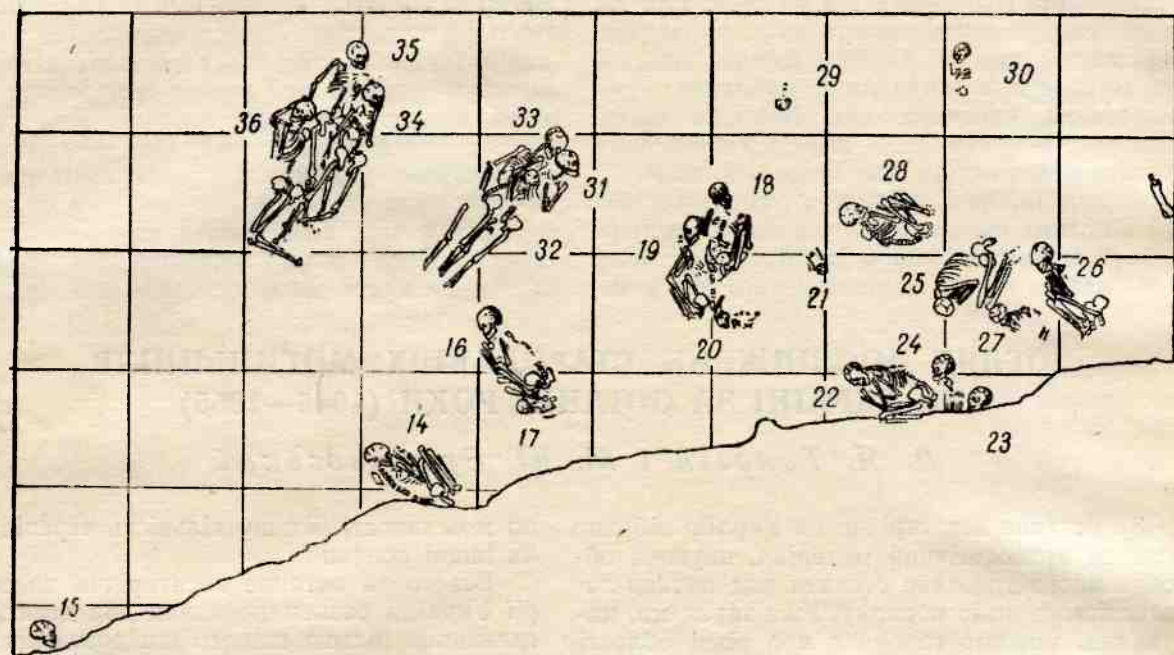

Рис. 1. План Василівського третього могильника в Надпоріжжі епіпалеолітичного віку.

тьої надзаплавної тераси. Кістяки залягають у відкладах лесовидного суглинку на різній глибині (від 0,8 до 2 м). На сучасній денній поверхні могильники нічим не позначені. Немає також жодних ознак могильних ям. Покійники поховані в дуже зігнутому положенні, на боці. Кисті рук в досить характерній позі — перед лицем або під щокою (рис. 2). Серед похованих є чоловіки, жінки і діти, останні іноді складають значний процент. У Василівському третьому могильнику, наприклад, дитячі поховання складають четверту частину. Захоронення в цих некрополях звичайно одиночні, але є також парні і потрійні. Окремі поховання розкидані на площі могильника без витриманої орієнтації і часто без видимої системи.

Датуючими речами, зібраними при кістяках, є крем'яні наконечники стріл — вістря з затупленою спинкою, які в Надпоріжжі і Криму вживалися населенням кінця верхньопалеолітичної епохи — початку епіпалеолітичного часу і поки що не знайдені на стоянках більш пізнього часу. Все це дає підставу відносити могильники типу Волоського — Василівки до кінця верхньопалеолітичного — початку епіпалеолітичного часу, тобто поки що вони є найдавнішими в Україні.

Надзвичайно цікаві і до деякої міри несподівані результати були одержані антропологами при вивченні краніологічних матеріалів цих могильників. Зараз, на жаль, опрацьовані повністю тільки черепи Волоського могильника. За визначенням Г. Ф. Дебеца, вони належать загалом до древньосередземноморського типу¹, тобто люди, поховані у Волоському могильнику, за расовими ознаками зв'язуються з півднем, з країнами Середземномор'я. Цей висновок набуває тим більшого значення, що в пізніший, неолітичний час на території України повністю переважає кроманьйонський тип населення; могильники цього періоду ми розглядаємо нижче.

За післявоєнні роки на території України, зокрема в Надпоріжжі, досліджено сім неолітичних могильників: Вовнизький I — 31 скелет, Вовнизький II — 131 скелет², Василівський II — 32 скелети³, Вільнянський — 50 скелетів⁴, Чаплінський — 19 скелетів⁵, Мар'їн-

ський — 16 скелетів¹ і Микольський². Список неолітичних могильників України може бути поповнений за рахунок досліджених у довоєнні роки. В 1930 р., як відомо, був розкопаний Маріупольський могильник, приблизно в ці ж роки провадилися роботи на могильниках о-ва Виноградного і в ур. Собачки в Надпоріжжі. Крім того, окремі поховання неолітичної епохи відомі на восьмій Інгрєнській стоянці. Таким чином, в даний час ми можемо нарахувати більше десяти неолітичних некрополів на те-

Рис. 2. Поховання № 42 з Василівського третього могильника.

риторії України. Всі вони, за винятком Маріупольського, розташовані на берегах Дніпра, в районі оз. Леніна.

Характерною особливістю неолітичних могильників України є зовсім відмінний від ритуалу як більш ранніх, епіпалеолітичних, так і пізніших поховань епохи бронзи обряд поховання.

Неолітичні могильники являють собою колективні усипальниці (рис. 3). Обряд поховання — трупопокладення на спині з витягнутими ногами. Руки притиснуті до тулуба, кисті рук переважно в області паха, ноги щільно зведені, — виникає враження, що покійників зв'язували або ж сповивали (рис. 4). Кістяки великих могильників (Маріуполь, Вовниги I) залягають рядами, іноді в два-три «поверхи», зашипані червоною вохрою. На могильниках менших розмірів — Вільнянському, Микольському, Мар'їнському, Чаплінському і т. п. — поховання розміщені невеликими групами: по два, три, чотири скелети в одній ямі, рідше

¹ Г. Ф. Деб е ц, Череп а из э п и п а л е о л и т и ч е с к о г о м о г и л ь н и к а с е л а В о л о ш с к о е , С Э , № 3, 1955, стор. 62, част. 1.

² М. Я. Р у д и н с к и й, В о в н и г с к и е п о з д н е н е о л и т и ч е с к и е м о г и л ь н и к и , К С И А , в и п . 4, К., 1955, стор. 147—151. Й о г о ж, П е р ш и й В о в н и з ь к и й п і з н ь о н е о л и т и ч н и й м о г и л ь н и к , А П , VI, 1956, стор. 151—162.

³ Р о з к о п к и А. Д. С т о л я р а в 1953 р.

⁴ Р о з к о п к и Д. Я. Т е л е г і н а в 1955 р.

⁵ А. В. Д о б р о в о л ь с ь к и й, М о г и л ь н и к в с. Ч а п л і , А р х е о л о г і я , т. IX, К., 1954, стор. 106—109.

¹ О. В. Б о д я н с ь к и й, Р о з к о п к и М а р' ї н с ь к о г о т а Ф е д о р і в с ь к о г о м о г и л ь н и к і в в Н а д п о р і ж ж і , А П , VI, 1956, стор. 179—182.

² О. В. Б о д я н с ь к и й, Н е о л і т и ч н и й м о г и л ь н и к бі л я Н е н а с и т ь к о г о п о р о г а , А р х е о л о г і я , т. V, К., 1951, стор. 163—171.

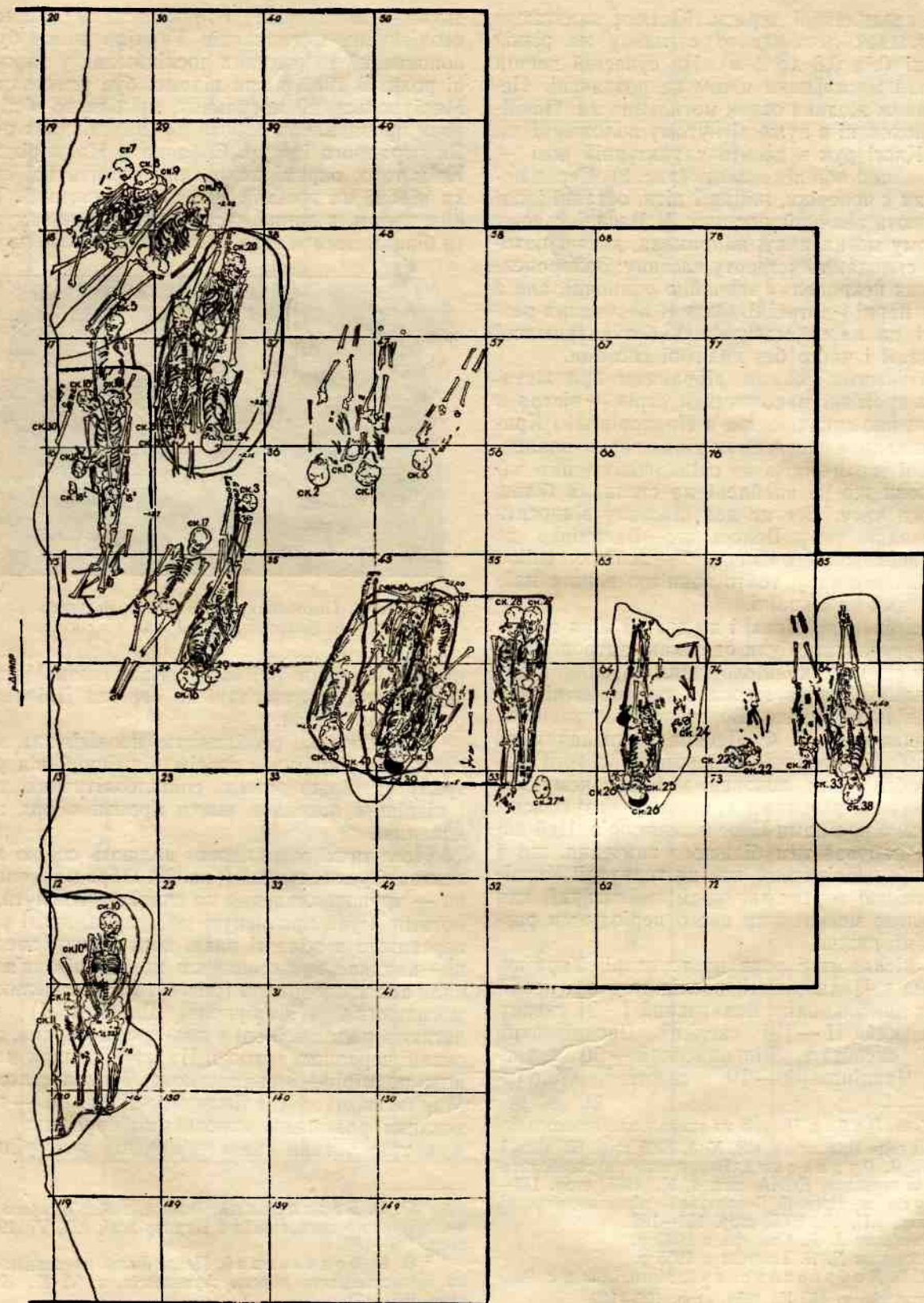

Рис. 3. План Вільнянського неолітичного могильника в Надпоріжжі.

вони утворюють ряд поодиноких захоронень. На відміну від Маріупольського могильника, що дав, як відомо, багатий погребний інвентар, в більшості поховань Надпоріжжя цей інвентар відсутній. Зате тут виявлено значну кількість дрібних прикрас — підвісок з оленячих і риб'ячих зубів, які, очевидно, нашивалися на одяг. В деяких могильниках знайдено багато круглих циліндричних пронизок із черепашки (?). Рідше трапляються знаряддя праці — скребки, трапеції, ножевидні пластинки, кістяні вістря тощо. В засипці Вовницького і Микоцького могильників зібрані фрагменти гребінцево-накольчастої кераміки типу знайденої на стоянках Вовниги, ур. Собачки, Середній Стіг I і т. п.

Ці дані, як і стратиграфічні спостереження, про які мова йтиме нижче, дають повну підставу віднести могильники Вовницько-Маріупольського типу до неолітичного часу. Дуже ймовірно, що описаний обряд поховання, а також і могильники, які складаються з витягнених поховань, існували в Надпоріжжі досить довгий час. Згодом, при детальнішому їх вивченні, будуть, безперечно, виділені більш ранні і більш пізні пам'ятки. Можливо також, що неолітичні могильники належали різним групам населення цієї епохи. Справа в тому, що ми маємо відомості про дві культурні групи неолітичного часу, що населяли степову частину УРСР: більш ранню — типу о-ва Сурського¹ і більш пізню — типу стоянок Вовниги — Середній Стіг I². Судячи з фрагментів кераміки, знайдених у Вовницькому могильнику, переважна більшість зазначених некрополів відноситься, очевидно, до пам'яток типу Вовниги — Середній Стіг I.

Антропологічний тип людей вовницьких могильників і окремих неолітичних поховань з Ігрени VIII визначений М. М. Герасимовим як тип А — Сурський³, тобто це характерні представники пізніх кроманьйонців⁴. Таким чином, можна вважати встановленим, що пам'ятки типу Вовницького могильника і неолітичних поселень, в яких знайдено гребінцево-накольчасту кераміку, належать племенам пізніх кроманьйонців.

¹ В. М. Даниленко, До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини, Археологія, т. III, К., 1950.

² А. В. Добровольський, Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927, 36. Дніпропетровського краєзнавчого музею, I, 1929.

³ М. М. Герасимов, Восстановление лица по черепу, М., 1955, стор. 292.

⁴ Т. С. Кондукторова, Черепа из Вовнигских поздненеолитических могильников, КСИА, 6, 1956, стор. 68—71.

Прямих доказів зв'язку описаних могильників з культурною групою типу о-ва Сурського ми поки що не маємо, тому відшукування поховань людей цієї групи є важливим завданням неолітознавства України. Не виключено, що представники цієї, найімовірніше південної, культури, виявляться людьми з граційними черепами середземноморського типу, близькими до типу Б — Сурський за М. М. Герасимовим. На жаль, екземпляри черепів з о-ва Сурського, покладені в основу виділення

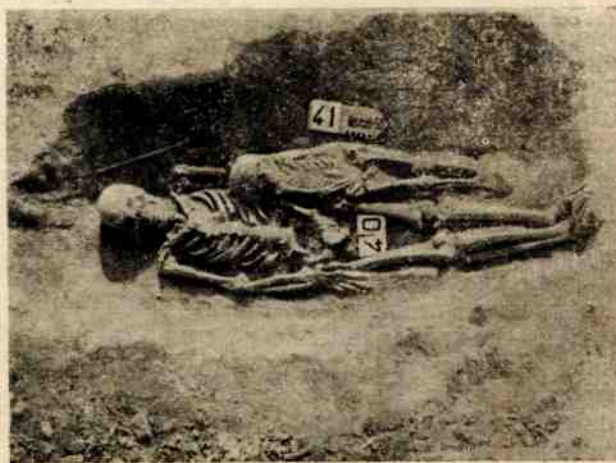

Рис. 4. Поховання № 40—42 з Вільнянського неолітичного могильника.

цього типу, можуть бути датовані лише найпізнішими періодами неоліту, або, скоріше, енеолітичним часом.

Полишаючи групу пізньотрипільських могильників Київщини (Софіївський, Червонохуторський, Чернинський), в яких, на жаль, через обряд трупоспалення, що панував тоді, зовсім не зберігся антропологічний матеріал, переходимо до розгляду могильників епохи бронзи.

Розкопані могильники епохи бронзи являють собою курганні групи, що включають різночасні поховання. За останні десятиріччя досліджено дев'ять таких груп, в тому числі два великих могильники на р. Молочній в Приазов'ї — Аккермень (58 курганів) і Ново-Пилипівка (13 курганів)¹, курганні групи на Дніпрі — Кут (33 кургани), Мар'їнське (6 курганів)², Грушівка (14 курганів)³, Первомай-

¹ Досліджені під керівництвом О. І. Тереножкіна в 1952—1953 рр.

² Досліджені під керівництвом Д. Т. Березовця в 1951—1953 рр.

³ Досліджені під керівництвом Д. Т. Березовця і Д. І. Білфелда в 1951—1953 рр.

ка (9 курганів)¹, х. Хмельницький (5 курганів), Усть-Кам'янка² та ін.

Вивчені також ті могильники епохи бронзи, які не мають курганних насипів, серед них — невеликий плоский могильник біля Михайлівського поселення (5 поховань)³ і могильник з кромлехами в с. Осокорівці, Ново-Воронцовського району, Херсонської області⁴.

Більш-менш повно охарактеризувати матеріал названих могильників (всього понад 800 захоронень) в даному невеликому повідомленні, звичайно, неможливо. Ми обмежимося описом виділених дослідниками культурно-хронологічних груп поховань, а саме поховань древньоямної культури, катакомбного часу і пізньої бронзи.

Древньоямні могильники бувають трьох типів: курганні (Первомаївка, Грушівка, Кут, Мар'ївка), під кам'яними закладками (Осокорівка, Привільне, Микольське) і плоскі (Михайлівка)⁵. Люди ямної культури ховали покійників, як правило, в глибоких ямах, іноді перекритих кам'яними плитами. Обряд поховання — трупопокладення на спині (рідше на боці) з підігнутими ногами, руки випростані вздовж тулуба. Скелети звичайно зафарбовані, інвентар бідний, тільки в окремих випадках зустрічаються округлодонні ямні горшки, рідко — бронзові вироби.

Поховання катакомбного часу за обрядом майже не відрізняються від типових ямних. На Дніпрі більшість поховань являє собою глибокі материкові ями. В Приазов'ї, проте, значний процент поховань того часу знаходиться в катакомбах. Обряд поховання — скорчене трупопокладення на боці, рідко на спині з піднятими в колінах ногами. Зустрічаються випростані трупопокладення (Первомаївка). В похованнях часто знаходять плоскодонні горшки, прикрашені шнуром або гребінцем. Візерунок найчастіше ялинковий. Посуд з візерунком у вигляді концентричних кругів або меандру трапляється дуже рідко. Зустрічаються також бронзові ножі і прикраси, в тому числі молоточковидні булавки.

Досліджені курганні групи служили місцем поховання і в період пізньої бронзи. Захоронення цього періоду особливо часті в курганах Первомаївки, Аккерменя і Ново-Пилипівки.

Пізньобронзові поховання звичайно впускні, в неглибоких ямах. Покійники сильно скорчені на боці, руки часто підняті до обличчя. При похованнях знайдено посуд зрубного або пізньозрубного часу. Пофарбовані скелети трапляються значно рідше, ніж в більш ранній час.

Значний процент поховань, досліджених в Куті, складають скіфські поховання.

Коротко спинимося на результатах вивчення антропологічних матеріалів названих могильників. За визначенням Г. Ф. Дебеца, люди епохи бронзи і неолітичні жителі Надпоріжжя і Приазов'я відносяться до кроманьйонського типу, хоч кроманьйонські риси на черепах покійників ямної і катакомбної культур порівняно з вовнизькими виявлені менш чітко¹. Зміни черепів ямно-катакомбного часу в бік більшої грацилізації порівняно з неолітичними відмічає також Т. С. Кондукторова².

Кроманьйонський антропологічний тип ямно-катакомбної епохи продовжує існувати на півдні України і в більш пізній час.

Таким чином, за останнє десятиріччя на Україні проводились дослідження могильників трьох хронологічних груп первісної епохи:

1. Масові безкурганні могильники типу Волоського—Василівки із скорченими похованнями епіпалеолітичного часу.

2. Колективні некрополі неолітичної епохи з обрядом трупопокладення на спині вовнизько-маріупольського типу (кінець IV—перша половина III тис. до н. е.).

3. Могильники епохи бронзи із скорченими на спині або на боці індивідуальними похованнями (II — початок I тис. до н. е.).

За цей час епіпалеолітичні могильники на Україні виявлені вперше, а кількість досліджених могильників неолітичної епохи зросла, принаймні, в три-чотири рази.

Про різночасність трьох названих груп могильників свідчать не тільки відмінності в речових матеріалах, а й стратиграфічні спостереження. Останні особливо важливі для встановлення хронологічної різниці, з одного боку, між епіпалеолітичними і неолітичними некрополями, а з другого — між неолітичними і більш пізніми (древньоямними) могильниками. Наведемо деякі з цих спостережень.

Про те, що могильники типу Волоського—Василівки відносяться до більш раннього часу порівняно з неолітичними, свідчить відзначе-

¹ Досліджені під керівництвом В. А. Іллінської і В. І. Канівця в 1953—1954 рр.

² Досліджені під керівництвом Є. В. Махно і І. П. Костюченка в 1951 р.

³ Досліджені О. Г. Шапошниковою в 1954 р.

⁴ Досліджені В. Д. Рибаловою, О. Г. Шапошниковою і Г. Т. Тітенко в 1952—1953 рр.

⁵ О. Г. Шапошнікова, Тези доповіді на пленумі ІІМК в Ленінграді в 1956 р., рукопис.

¹ Г. Ф. Деб е ц, Современное состояние палеонтологических исследований в СССР, Тезисы докладов на пленуме ИИМК в 1955 г., М.—Л., 1956, стор. 43.

² Т. С. Кондукторова, Антропологический материал из погребений эпохи бронзы Запорожской области УССР, Науковий архів ІА АН УРСР.

ний А. В. Добровольським факт прорізання на Чаплінському могильнику скорченого епіпалеолітичного поховання (№ 6) витягненим неолітичним (№ 5) ¹. Крім того, при дослідженні Василівського третього могильника витягнені поховання були виявлені загалом вище скорчених ².

Могильники вонизько-маріупольського типу, в свою чергу, давніші за древньоямні, що також стверджується стратиграфічно: як відомо, скорчені поховання з мідними речами Маріупольського могильника перекривали всі основні неолітичні захоронення. Ще більш важливий факт на доказ цього положення знайшов А. В. Добровольський при дослідженні могильника в ур. Собачки, де було зафіксовано перекривання витягненого неолітичного поховання скорченим на спині захороненням під закладкою. При скорченому скелеті були знайдені гостродонні горшки древньоямного типу. Кількість прикладів, що свідчать, про різночасність досліджених груп могильників, можна було б збільшити.

Із зіставлення археологічних і антропологічних даних випливає, що, по-перше, в епіпалеоліті, а можливо ще в кінці верхньопалеолітичного часу, степова частина України була заселена родовими групами людей середземноморського фізичного типу, по-друге, те, що в неолітичний час тут розселялися племена типових кроманьйонців і, по-третє, що люди епохи бронзи Надпоріжжя і Приазов'я також належали до кроманьйонського типу, відрізняючись від більш ранніх неолітичних жителів цієї території тільки більшою грацилізацією. Отже, у нас є всі підстави говорити про серйозні зміни в етнічному складі населення півдня України, що мали місце на межі палеолітичної і неолітичної епохи, коли на зміну місцевому середземноморському населенню прийшли численні племена кроманьйонців. Приплив нових груп населення, який почався ще в мезолітичний час (Мурзак-Коба), закінчився, очевидно, тільки на початку епохи бронзи.

На жаль, в наших знаннях про згаданий період історії населення Причорномор'я є серйозні прогалини. Як уже зазначалось, ми поки що нічого певного не знаємо про фізичний тип неолітичних людей сурської культури, нам також невідома етнічна приналежність представників енеолітичної культури типу Середній Стіг II. Тільки після з'ясування цих і ряду інших питань розкриється вся повнота взаємовідношень між описаними вище великими ет-

нічними спільнотами півдня України. Слід все ж гадати, що рух кроманьйонців на південь України супроводжувався, з одного боку, збройними сутичками з аборигенами, про що так красномовно свідчать стріли, знайдені в кістках скелетів Волоського і Василівського могильників, а також, безумовно, і більш-менш мирною їх асиміляцією — з другого. Свідчення на користь останнього припущення слід, очевидно, вбачати в посиленні грацилізації черепів людей ямної культури і появі у них обряду скорченості.

2. Могильники сарматські та ранньослов'янські

Великих успіхів досягнуто за останні роки в галузі вивчення сарматських могильників. До недавнього часу сарматська культура на території нашої республіки вважалася не тільки не дослідженою, а й майже невідомою. Початок систематичним дослідженням був покладений у 1947 р. розкопками сарматського могильника в с. Ново-Пилипівці в районі р. Молочної (Запорізька обл.). У 1951—1952 рр. розкопки були продовжені тут в широких масштабах у зв'язку з археологічними дослідженнями на новобудовах ¹.

Другий могильник, підданий більш-менш значним розкопкам в 1951 р., розташований біля с. Усть-Кам'янки поблизу Нікополя (тут розкопано 20 курганів, які дали 24 основних і 7 впушених поховань) ². Крім того, окремі сарматські поховання, часто впушені в більш давні кургани, досліджувалися в районі р. Молочної поблизу с. Аккермень, на нижньому Дніпрі—в сс. Грушівці, Мар'їнському та ін.

Всі сарматські поховання, досліджені на півдні УРСР, є курганными: або над могилами робився спеціальний наскіп, або ж використовувалися вже існуючі на той час насипи більш давніх курганів. Обряд поховання — виключно трупопокладення. В районі р. Молочної поховання сарматів характеризуються в основному трьома типами погребних споруд: похованнями в підбоях, похованнями в прямокутних (майже квадратних) ямах з покладенням кістяка по діагоналі і похованнями в овальних ямах, іноді з комишеvim перекриттям.

Переважає орієнтація кістяка на південь, а в похованнях з підбоями — південна або північна (частіше остання).

¹ М. И. Вязьмитина, Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка, Вопросы скифо-сарматской археологии, Изд-во АН СССР, стор. 220—244; і ї ж, Раскопки сарматских могильников на юге УССР, КСИА АН УССР, вип. 4, К., 1955, стор. 72—74.

² Е. В. Махно, Сарматский могильник у с. Усть-Каменка, КСИА АН УССР, вип. 2, К., 1953, стор. 61.

¹ А. В. Добровольський, Могильник в с. Чаплі, Археологія, т. IX, К., 1954.

² Д. Я. Телегин, Третий Васильевский могильник, стор. 11.

Могильник в Усть-Кам'янці характеризується більш стійким типом погребних споруд. В основному це підбійні могили з південною, рідше — північно-східною і західною орієнтацією кістяків. Кілька поховань виявлено в прямокутних ямах також головою на південь.

Поховання сарматів, знайдені при с. Аккермень, були впушені в більш давні кургани і дали особливий погребний обряд в ямах з уступами і дерев'яними конструкціями. Кістяки орієнтовані головою на південь.

Поховання біля сс. Мар'їнського і Грушівки також являють собою переважно впускні

Рис. 5. Аккермень (розкопки М. І. Вязьмітіної в 1951 р.). Поховання.

поховання в ямах, але з північною орієнтацією. В басейні р. Базавлука були відкриті пізні сарматські поховання з північною орієнтацією, з деформованими черепами і схрещеними ногами.

При похованнях, як правило, знаходилися різні предмети, характерні для сарматської культури. Це насамперед кераміка трьох типів: місцевий ліплений посуд, досить грубий; імпортований — червоноглиняний і червонолаковий; нарешті — сіроглиняний гончарний посуд, що нагадує кераміку культури полів поховань. Крім кераміки, траплялися дрібні металеві вироби: фібули, невеликі круглі дзеркальця, пряжки, браслети кільця і т. п.; у невеликій кількості — намисто. В чоловічих похованнях зустрічалися залізні наконечники стріл, ножі, залізні і бронзові пряжки, зрідка — оселки і т. д.

В обряді та інвентарі (зокрема, в ліпленому посуді) наявні риси, які пов'язують південно-українські сарматські пам'ятки з сарматськими пам'ятками Поволжя, Дону, Кубані.

При антропологічному вивченні черепів з Ново-Пилипівки та Усть-Кам'янки, проведеному Т. С. Кондукторовою під керівництвом Г. Ф. Дебеца¹, виявилась їх надзвичайна схожість. Чоловічі черепи належали мезо- та брахикранним, жіночі — брахикранним європеоїдам. Антропологічний тип цих черепів досить виразно відрізняється від представленого черепами з скіфських поховань Нижньої Наддніпряни (доліхокранні європеоїди). В той же час черепи з південноукраїнських сарматських могильників мають багато спільного з черепами поволзьких пам'яток сарматського часу. Ця обставина — у повній відповідності з археологічним матеріалом — дозволяє вважати, що населення, яке ховало своїх покійників у Ново-Пилипівському і Усть-Кам'янському могильниках, не є безпосередніми нащадками місцевих скіфських племен, а прийшло з сходу (з Поволжя). В цьому не можна не бачити підтвердження даних письмових джерел про сарматську міграцію з сходу на захід.

Проте поряд з цією групою зайшлих племен в південноукраїнських степах сарматської доби продовжували жити племена, що були нащадками місцевого населення попередньої, скіфської, доби.

До сарматського періоду належить могильник, розкопаний в Золотій Балці поблизу Нікополя, який, однак, відрізняється від типово сарматських². Це — плоский могильник без курганных насипів. Обряд поховань — трупопокладення з витягненими кістяками; погребні споруди — двох типів: 5 поховань виявлено в звичайних ямах, з орієнтацією на південь або на північ, 13 — у великих і малих катакомбах, з орієнтацією на захід, іноді з деяким відхиленням. Інвентар — типовий для сарматського часу: кераміка (місцева, ліплена, та імпортована, червоноглиняна і червонолакова), металеві прикраси (дзеркальця, фібули, відеркоподібні підвіски, сережки тощо), залізний меч, залізні наконечники стріл, ніж, уламки скляних посудин, велика кількість намистин і т. п.

Дослідники вважають, що цей могильник належить не зайшлим власнесарматським племенам, а нащадкам корінного нижньодніпрянського скіфського населення, яке жило в так званих городищах Низового Дніпра (в тому числі і в Золотобалківському).

Необхідно згадати також значні розкопки могильників пізньосарматського часу (перших століть н. е.) в Криму — в Інкермані та на Чор-

¹ Висновок Т. С. Кондукторової в Архіві ІА АН УРСР.

² А. В. Добровольський, Золотобалковское поселение, КСИА АН УССР, вип. 4, К., 1955, стор. 70—71.

ній Річці поблизу Севастополя, де розкопано кількесот поховань з трупоспаленням і трупопокладенням¹. Інвентар—типовий для сарматської культури (характерний посуд, зброя, прикраси), але з деякою домішкою елементів, властивих ранньослов'янській черняхівській культурі. На жаль, матеріали Інкерманського та Чорноріченського могильників, які зберіга-

тимчасом були проведені і деякі розкопки могильників черняхівської культури—в Ізї на Закарпатті (11 поховань)¹, в Кантемирівці поблизу Полтави (9 поховань)², в Даниловій Балці на Південному Бугу (5 поховань)³, в Переяславі-Хмельницькому (44 поховання)⁴, в Лохвиці (20 поховань)⁵, в двох пунктах Нижньої Наддніпряниши — в Гаврилівці

Рис. 6. Речі з сарматських поховань (Аккермень, розкопки М. І. Вязьмітіної).

ються в Бахчисарайському музеї печерних міст, опубліковані лише частково.

Переходимо до пам'яток стародавніх слов'ян.

З числа древньослов'янських могильників, що досліджуються на території УРСР, насамперед необхідно згадати так звані поля поховань зарубинецького та черняхівського типів. Могильники цього типу були відкриті ще в кінці XIX ст. В. В. Хвойком. Довгий час вони залишалися єдиним джерелом для вивчення представленої ними культури, оскільки поселення, з якими вони зв'язані, довго не досліджувалися. У зв'язку з цим в останні роки найбільша увага приділялася саме вивченню поселень.

(33 поховання)⁶ та Кам'янці поблизу Нікополя (12 поховань)⁷. Отже, досліджено було сім

¹ М. Ю. Смішко, Два курганні могильники в околицях с. Ізи, Закарпатської обл., АП УРСР, т. III, К., 1952, стор. 315—336.

² Є. В. Махно, Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АП УРСР, т. III, К., 1952, стор. 231—241.

³ Э. А. Сыманович, Погребения V—VI вв. н. е. в с. Данилова Балка, КСИИМК, вип. XVIII, М., 1952, стор. 62—76.

⁴ В. К. Гончаров, Могильник культури полей погребений у г. Переяслава-Хмельницького, КСИА АН УССР, вип. 4, К., 1955, стор. 37—39; В. К. Гончаров і Є. В. Махно, Розкопки на Переяславському могильнику, Археологія, т. XI, К., 1957.

⁵ Розкопки Д. Т. Березовця в 1955 р. (не опубліковані).

⁶ Э. А. Сыманович, Памятники черняховской культуры степного Приднепровья, СА, т. XXIV, М., 1955, стор. 282—316.

⁷ Там же, стор. 283—289.

¹ Е. В. Веймарн, Раскопки Инкерманского могильника в 1948 г., История и археология древнего Крыма, К., 1957, стор. 219—237.

могильників черняхівської культури, що відносяться до III—VI ст. н. е. Вивчення черняхівських могильників провадиться також на території Молдавії (на кладовищі в с. Будештах розкрито понад 300 поховань).

Особливістю черняхівських полів поховань є поєднання обряду трупоспалення з трупопокладенням. Співвідношення обох типів похо-

неному стані, на спині. Орієнтація зустрічається північна і західна, причому проведені Е. О. Симоновичем дослідження могильників у Данилові Балці і Гаврилівці дозволили йому висунути гіпотезу, що поховання з західною орієнтацією є більш пізніми¹.

Поряд з витягненими зрідка трапляються кістяки, які лежать на боці, кістяки з зігнутими

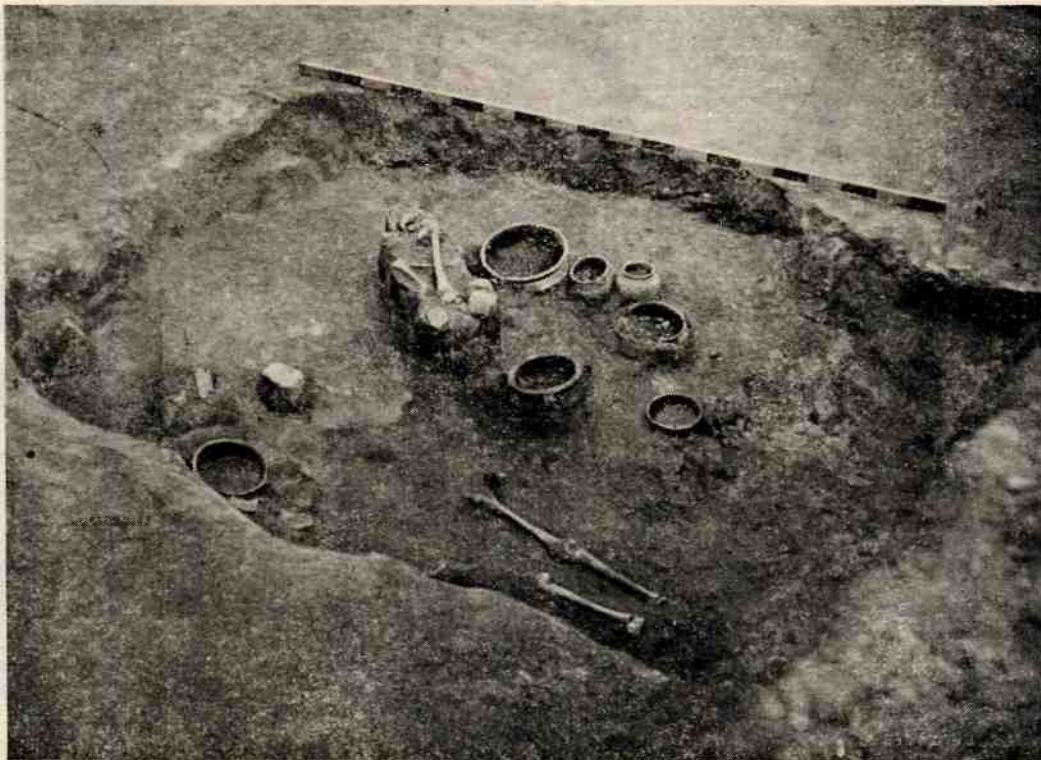

Рис. 7. Переяслав-Хмельницький (розкопки В. К. Гончарова в 1953 р.). Поховання.

вань різне. На могильнику в Ізі, наприклад, всі 11 поховань містили залишки трупоспалення. Трупоспалення переважало також в Кам'янському могильнику (11 поховань з трупоспаленням і тільки одне з трупопокладенням). В Кантемирівці це співвідношення було приблизно рівним (чотири трупоспалення та п'ять трупопокладень). В Переяславі-Хмельницькому 24 трупопокладенням відповідали 20 поховань з трупоспаленням, а в Данилові Балці всі п'ять розкопаних поховань були з кістяками. Поховання з трупоспаленням, природно, не можуть бути матеріалом для антропологічних досліджень, внаслідок чого коло джерел значно скорочується.

Поховання з трупопокладенням, характерні для могильників черняхівської культури, в свою чергу розрізняються поміж собою за рядом ознак. Більшість кістяків лежить у витяг-

колінами і навіть скорчені. Особливу групу складають поховання з неповними, розчленованими кістяками. Ця група добре простежена в Переяславі-Хмельницькому, де в похованнях знаходили іноді великі частини кістяка, що лежали розрізнено, але зберігали анатомічну послідовність кісток.

Могильники черняхівської культури мають також і деякі особливості у влаштуванні погребних споруд. Всі вони являють собою поля поховань, тобто позбавлені могильних насипів. Виняток становить могильник в Ізі, де поховання знаходилися під невисокими курганами. Переважна більшість кістяків на всіх кладовищах лежала в звичайних ґрунтових ямах

¹ Ця думка була висловлена Е. О. Симоновичем в його доповіді на VIII конференції ІА АН УРСР в лютому 1956 р.

глибиною до 2 м (а в деяких випадках — ще глибше: наприклад в Переяславському могильнику до 3,5 м). У влаштуванні ям також є деякі відмінності, зокрема можна виділити серію поховань з так званими «заплечиками», тобто з невисокими уступами вздовж довгих стінок ям, трохи піднятими над її дном. У могильниках, розташованих на Лівобережжі і в степовій зоні, іноді трапляються поховання в підбоях. Два таких поховання розкопані, зокрема, в Переяславі-Хмельницькому і одне — в Гаврилівці.

Інвентар поховань звичайно не відзначається багатством. Відома значна кількість безінвентарних поховань; інші в більшості мають інвентарі, що складаються з кількох глиняних посудин, бронзових або залізних фібул, поясних пряжок, нечисленних прикрас (намисто, підвіски і т. п.), кістяних гребінців з вигнутою спинкою, залізних ножів тощо. Вироби з дорогоцінних металів, монети, привізні вироби римського або причорноморського виробництва (зокрема, скляний посуд) трапляються значно рідше. Помічено, що більш пізні поховання мають бідніший інвентар, серед них частіше трапляються безінвентарні.

Питання, пов'язані з етнічною характеристикою черняхівської культури, досить складні і в останній час посилено обговорюються. Не може бути сумніву, що в основі своїй вона є слов'янською. Однак в останній час деякі дослідники висловлюють думку про те, що черняхівська культура, крім слов'ян, могла охоплювати й деякі інші етнічні групи населення, наприклад сарматів¹.

Ця проблема має також інший аспект. Справа в тому, що археологічні дані приводять до висновку про складність генетичної основи черняхівської культури. В процесі її створення основним слов'янським масивом племен були, очевидно, асимільовані окремі (можливо, досить значні) групи населення, які мали іншу етнічну приналежність. Зокрема, така доля спіткала значну частину сарматського населення в лісостеповій смузі Середньої Наддніпрянщини (в Нижньому Пороссі, в районі Черкас, в басейні Тясмина). Те саме, очевидно, мало місце і в області Дніпровського Лівобережжя, де в перші століття н. е. існувало змішане населення, а також в межах степової смуги. У зв'язку з цим можна пояснити сарматські риси, наявні в погребних пам'ятках черняхівської культури: існування поховань з

підігнутими ногами і скорчених, окремі поховання в підбоях, розчленовані поховання, деякі деталі обряду (наприклад, підсипка під кістяками) та ін.

Велику роль у вирішенні всіх цих питань повинен відіграти антропологічний матеріал. На жаль, антропологічне вивчення кістяків з могильників черняхівської культури явно незадовільне. Г. Ф. Дебец опублікував наслідки дослідження 29 черепів і кількох кістяків з ста-

Рис. 8. Лохвиця (розкопки Д. Т. Березовця в 1955 р.). Поховання № 4.

рих розкопок в Черняхіві, Масловому та Дідівщині¹. Автор приходить до висновку, що ці черепи належать доліхокранному європеоїдному типу і відрізняються від черепів попередньої скіфської доби («скіфів-орачів») більшою граційністю і меншими абсолютними розмірами, що не виключає їх генетичної спадкоємності.

З нових матеріалів антропологічному дослідженню були піддані лише черепи з Гаврилівського могильника. Вивчення їх, проведене Т. С. Кондукторвою, показало, що ці черепи належать «рослим, вузьколицим європеїдам з близькими черепними показниками»².

Не може бути сумніву, що детальне вивчення нових антропологічних матеріалів, які відносяться до доби полів поховань, допоможе вирішити питання про генетичні зв'язки черняхівських племен та про етнічні взаємовідно-

¹ П. Н. Третьяков, Спорные вопросы этнического развития восточных славян, Тезисы докладов на сессии отделения исторических наук и пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических исследований 1955 г., М.—Л., 1956, стор. 3—8.

¹ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, М.—Л., 1948, стор. 164—167.

² Э. А. Сыманович, Памятники черняховской культуры степного Поднепровья, СА, т. XXIV, М., 1955, стор. 309.

шення їх з іншими групами населення Східної Європи.

Ранньослов'янські могильники другої половини I тис. н. е. досліджувалися в області північного, лісового Лівобережжя. Розкопки могильника біля с. Волинцева (поблизу Путивля), що являє собою поле поховань VII—VIII ст. н. е.¹, і аналогічного могильника в м. Сосниці² дали важливі дані для відповіді на пи-

Рис. 9. Лохвиця (розкопки Д. Т. Березовця в 1955 р.). Поховання № 12.

тання про генезис так званої культури городищ роменського типу, датованої VIII—X ст.³ Проте антропологічний матеріал в цих могильниках відсутній, оскільки поховання в них відбувалося за обрядом трупоспалення.

В могильниках роменської культури також представлений виключно обряд трупоспалення: розкопаний в 1949—1950 рр. могильник в с. Дорошівці на Посейм'ї показав тип поховання в урнах, вміщених у верхній частині невисоких курганів⁴.

Зовсім мало уваги приділялося за останні роки і вивченню древньоруських могильників.

¹ Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського р-ну Сумської обл., АП УРСР, т. III, К., 1952, стор. 242—250.

² Ю. С. Виноградский, Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосница, КСИА АН УССР, вып. I, К., 1952, стор. 50—52.

³ Д. Т. Березовець, До питання про літописних сіверян, Археологія, т. VIII, 1953, стор. 28—44.

⁴ Д. Т. Березовець, Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр., АП УРСР, т. V, К., 1955, стор. 49—66.

Основні зусилля дослідників, які працюють в цій галузі археологічної науки на Україні, були спрямовані на вивчення древньоруських міст і городищ. Могильники і окремі поховання досліджувалися епізодично, при випадкових обставинах, і мали дуже скромні масштаби. По суті, спеціально, планомірно вивчалися тільки деякі чернігівські некрополі IX—X ст. і серед них найбільше—Шестовицький.

Дружинний могильник у с. Шестовиці поблизу Чернігова частково досліджувався ще в 20-х роках і в післявоєнний період знову повернув до себе увагу радянських учених¹. В 1946—1948 рр. тут було розкопано 19 курганів. В більшості з них були знайдені залишки трупоспалення і тільки в двох — трупопокладення. В 1946 р. під одним з курганів розкопали парне, типово дружинне, поховання з конем. Чоловічий і жіночий кістяки лежали поруч в центрі могильної камери у витягнутому стані, на спині, головою на північний захід. При них знайдено звичайний для древньоруських дружинних поховань інвентар, в тому числі зброю (меч, бойову сокиру, ніж, кинджал, наконечник списа, сагайдак з стрілами). Подібні поховання були знайдені П. Смоличевим ще в 20-х роках.

У 1948 р. під одним з курганів було розкопане поховання з трупопокладенням без інвентаря. Кістяк лежав у ґрунтовій ямі у витягнутому стані, на спині, головою на захід.

Дружинні поховання, особливо парні, в яких ховали представників дружинної верхівки стародавньої Русі з рабнями, становлять великий інтерес. Зокрема, порівняння антропологічних типів дружинників і похованих з ними рабнь, з одного боку, а з другого — дружинників і представників рядового населення, яких ховали в звичайних «сільських» курганах, повинно дати дуже цікаві наслідки.

Дослідники давно звернули увагу на різницю в обряді дружинних поховань: в могильниках типу Шестовицького знайдено дружинні поховання з трупоспаленням і трупопокладенням в зрубних гробницях. Існують різні гіпотези для пояснення цього факту, зокрема, гіпотеза про різну етнічну приналежність осіб, похованих в цих могилах. Б. О. Рибakov висловив припущення, що «кургани з трупоспаленням належать слов'янським билям і могутам, а кургани із зрубними гробницями, відомі лише в південній частині Русі,— це поховання слов'янізованих шельвірів і ольберів, жителів

¹ Я. Станкевич, Шестовицька археологічна експедиція 1946 р., АП УРСР, т. I, К., 1949, стор. 50—57; Д. І. Бліфельд, Дослідження в Шестовицях, АП УРСР, т. III, К., 1952, стор. 123—131.

чернігівських степів, нащадків древніх кочових племен, асимільованих хліборобами слов'янського лісостепу, які в IX—X ст. за своєю культурою не відрізнялися від решти населення Чернігова, але зберегли особливий обряд поховання»¹.

З другого боку, Д. І. Бліфельд вважає, що різниця між цими групами поховань викликана соціальною нерівністю, і, спираючись на факт двообрядності ранньослов'янських кла-

досліджений був також могильник в с. Ліплявому, на лівому березі Дніпра, напроти Канева¹. В семи курганах, розкопаних в 1949 р., виявлено тільки трупопокладення. Кістяки лежали в глибоких ямах, а в двох випадках—на горизонті, у витягнутому стані, на спині, головою на захід і в одному випадку — на південний захід. При похованнях було знайдено уламки кераміки, характерної для часів Київської Русі, металеві прикраси — каблучки, се-

Рис. 10. Волинцеве (розкопки Д. Т. Березовця в 1948 р.). Поховання.

довищ черняхівського типу, твердить, що співіснування трупопокладення і трупоспалення в древньоруських дружинних некрополях є давньою традицією східнослов'янської культури, яка сягає в глиб черняхівської культури². Ясно, що для вирішення цього і подібних до нього питань потрібні антропологічні дослідження кістяків з дружинних поховань з трупопокладенням.

Крім Шестовицького, досліджувалися курганні могильники періоду стародавньої Русі—в селах Новий Білоус, Кашівка, Табаївка, а також в самому Чернігові³. Проте ці розкопки мали незначні масштаби, причому в більшості випадків траплялися поховання з трупоспаленням. Трупопокладення виявлено тільки в одному кургані, розкопаному в с. Кашівці. Кістяк лежав у ямі в витягнутому положенні, на спині, головою на північ.

¹ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА СССР, т. II, М.—Л., 1949, стор. 53.

² Д. И. Блитель, К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Приднепровья IX—X вв., СА, т. XX, М., 1954, стор. 148—162.

³ Д. И. Блитель, Десянянская археологическая экспедиция 1949 р., АП УРСР, т. V, К., 1955, стор. 12—21.

режки, намисто, дрібні залізні предмети (ніж, цвяхи), оковка від піхов невеликого кинджала, срібна монета — наслідування арабського дірхема. Антропологічне дослідження кістяків не проводилось.

В с. Василеві (Чернівецька обл.) розвідувальними розкопками виявлено кладовище XI—XIII ст. з похованнями у кам'яних ящиках (особливість обряду, характерного для Наддністрянщини)². Тут розкопано чотири поховання, всі з трупопокладенням, орієнтовані головою на захід.

Цікаві поховання з трупопокладенням були знайдені також в с. Смільниці поблизу Старого Самбора³. Одне з них—чоловіче—було підплитовим: яма, в якій знаходився кістяк у витягнутому стані, на спині, головою на за-

¹ Р. И. Выезжев, Новые материалы из раскопок Леплявского могильника, КСИА АН УССР, вып. 3, К., 1954, стор. 33—38.

² Б. О. Тимошук, Археологические памятники с. Василева, Черновицкой области, АП УРСР, т. III, К., 1952, стор. 395—400.

³ І. Свешников, Поховання XI ст. н. е. в Смільниці коло Старого Самбора, АП УРСР, т. I, К., 1949, стор. 86—90.

хід, була перекрита великою кам'яною брилою. Друге поховання — жіноче, з аналогічним положенням кістяка — лежало в звичайній ґрунтовій ямі. При ньому знайдені уламки типової слов'янської кераміки і прикраси (намисто, сережки, скроневі кільця, підвіска та ін.).

Поховання з Василева та Смільниці являють собою великий інтерес в тому відношенні, що погребні пам'ятки періоду Київської Русі у Верхній і Середній Наддністрянщині взагалі дуже слабо досліджені і майже зовсім невідомі.

Крім відзначених пам'яток, що відносяться до часів Київської Русі, можна назвати лише окремі поховання, виявлені випадково або під час дослідження древньоруських поселень і міст. Так, окремі поховання були розкопані у Вишгороді та Білгороді. Кілька поховань з трупопокладенням в курганах було виявлено в 1945 р. у Переяславі, на одному з переяславських некрополів. У Києві в 1946 р. на Великій Житомирській вулиці було розкопано поховання дружинника з мечем. Це поховання, датоване X ст., очевидно, входило до складу великого некрополя, що існував на території старого міста до часів Володимира Святославича. Шість поховань цього ж могильника розкопано на садибі Десятинної церкви в 1948 р.

Як впливає з наведеного огляду, погребні пам'ятки періоду Київської Русі вивчені ще далеко не достатньо; новий матеріал, здобутий за останні роки, має фрагментарний і в значній мірі випадковий характер. Щождо антропологічного дослідження, то навіть матеріали, одержані за останні роки, продовжують залишатися невивченими. Тимчасом антропологічна характеристика південної групи східнослов'янських племен, які жили на території сучасної УРСР, — на відміну від племен північних і особливо північно-західних (які вивчає Т. А. Трофімова¹), — ще дуже неясна. Досліджені були тільки черепи з сіверянських і древлянських могильників (та й то — з старих розкопок).

Г. Ф. Дебец вважає, що черепи з сіверянських і древлянських могильників дуже близькі до черепів з полів поховань черняхівського типу, а також з середньодніпровських пам'яток скіфської доби². Відмінності полягають у більшому ступені граційності, тобто спрямовані в той же бік, в який черепи полів поховань відрізняються від скіфських, а скіфські — від черепів епохи бронзи. Ці відмінності, оче-

видно, відбивають загальну тенденцію розвитку середньодніпровського слов'янського антропологічного типу.

Слід відзначити, що археологічні дані не дають підстав для висновку про безпосереднє походження сіверян від племен черняхівської культури. Але, як підкреслює Г. Ф. Дебец, подекуди має місце і менший ступінь грацилізації, наприклад у суджанських (тобто типово сіверянських) черепів, які майже не відрізняються від черепів скіфської доби, порівняно з чернігівськими. В цьому відношенні привертає увагу гіпотеза Д. І. Бліфельда про те, що населення, яке ховало своїх покійників в чернігівських курганах за обрядом трупопокладення, в значній своїй масі було не сіверянським, а прийшлим з області поширення черняхівської культури, і являло собою нащадків носіїв останньої. Можливо, саме цим і слід пояснити різницю в антропологічній характеристиці суджанських (сіверянських) і чернігівських (полянських) черепів.

Нарешті, заслуговує на увагу вивчення ранньосередньовічних могильників, залишених не слов'янськими племенами. З їх числа за останні роки досліджувався тільки відомий Салтівський могильник, на якому в 1946—1949 рр. було розкопано 49 катакомб, що містили іноді по кілька поховань³. Характерні риси Салтівського могильника — відсутність могильних насипів, обряд поховання в катакомбах, специфічний речовий матеріал (кераміка, металеві вироби, зброя, прикраси тощо) — знаходять собі аналогію в ранньосередньовічних північнокавказьких могильниках, залишених аланами. Тому в літературі давно вже висловлена точка зору про приналежність Салтівського могильника аланам².

Антропологічний матеріал Салтівського могильника вивчений непогано: встановлено, що черепи з його катакомб належать в основному до доліхокранного європеїдного типу і близькі до черепів з полів поховань черняхівського типу, хоча дослідники і не наважуються говорити про їх безпосередню спорідненість, визнаючи можливим паралельне формування схожих типів. Разом з тим черепи з Салтівського могильника не відрізняються від північнокавказьких³.

¹ С. А. Семенов-Зусер, Розкопки коло с. Верхнього Салтова, АП УРСР, т. I, К., 1949, стор. 112—137; його ж, Дослідження Салтівського могильника, АП УРСР, т. III, К., 1952, стор. 271—284.

² Ю. Б. Готье, Кто были обитатели Верхнего Салтова?, ИГАИМК, т. V, Л., 1927, стор. 65—84.

³ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стор. 251—256; його ж, Современное состояние палеоантропологических исследований в СССР, Тезисы докладов на пленуме ИИМК в 1955 г., М.—Л., 1956, стор. 45.

¹ Т. А. Трофімова, Кривичи, вятичи и славянские племена Поднестровья по данным антропологии, СЭ, 1946, № 1, стор. 91—136.

² Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стор. 259—261.

Проблема взаємовідношення салтівського населення з населенням черняхівської культури є дуже складною. Частина дослідників схильна вважати генетичною основою салтівської культури частину лівобережних пам'яток черняхівського типу або близьких до нього (І. І. Ляпушкін¹). Проте, як відомо, для черняхівської культури характерний обряд поховання не в катакомбах, а в звичайних ґрунтових ямах. Правда, відомі й могильники культури салтівського типу не катакомбні, а з звичайними ґрунтовими похованнями (Зливинський). Але антропологічна характеристика цих могильників різко відрізняє їх як від Салтівського, так і від полів поховань: для Зливинського могильника характерним є брахікранний європеоїдний тип (сарматський) з незначною домішкою монголоїдності. Отже, незважаючи на спільність погребного обряду, генетичний зв'язок його з черняхівською культурою виключається.

Таким чином, в одному випадку спільним виявляється обряд, але різним—антропологічний тип, в другому ж, навпаки, спільним є антропологічний тип, а обряд—різний. І в тому і в іншому випадку не можна говорити про прямий генетичний зв'язок. Зауважимо, що антропологічний тип Салтівського могильника виявляється тотожним антропологічному типу північнокавказьких аланів, яких в жодному разі неможливо вважати нащадками черняхівських племен. Отже, так чи інакше в I тис. н. е. у Східній Європі мали місце два різних, але схожих антропологічних явища, не залежних одне від одного, і антропологічні дані щодо Салтівського могильника слід порівнювати з антропологічними даними не черняхівської культури, а аланських могильників Північного Кавказу.

Проте на Лівобережжі Дніпра знаходиться ряд пам'яток, за матеріальною культурою дуже близьких до черняхівських, але з катакомбним обрядом поховання. Такі поховання відомі в Кантемирівці, Воронцівці, Мечебело-

вому, Нещеретовому та ін. Їх зв'язок з салтівською культурою дуже ймовірний, але ці пам'ятки, незважаючи на деяку схожість з пам'ятками черняхівського типу, не мають до них прямого відношення.

Остаточне вирішення цієї проблеми—справа майбутнього, причому велика роль в цьому, як бачимо, належить антропологічному матеріалу.

Наведений короткий огляд вивчення могильників різних епох на території УРСР показує, скільки важливих історичних питань пов'язується з цією категорією археологічних пам'яток. Одну з найважливіших сторін вивчення могильників становить антропологічне дослідження остеологічного матеріалу, яке повинно послідовно показати розвиток фізичного типу людини на території південної частини Східноєвропейської рівнини протягом різних епох. Вивчення антропологічного матеріалу має першочергове значення для вирішення цілого ряду питань, пов'язаних з проблемою етногенезу, пересування окремих племен і народностей, взаємовідношення етнічно різних груп населення і т. д. Це вивчення повинно бути безпосередньою частиною археологічних досліджень, і його висновки мають якнайтісніше пов'язуватися з висновками власне археологічних досліджень обрядів поховання, речового матеріалу і т. д. з урахуванням свідчень письмових джерел (там, де вони мають місце), даних лінгвістики і т. п.

Треба сказати, що досі антропологічне вивчення матеріалів, здобутих під час розкопок на Україні, не стоїть на належному рівні. Наші знання в цій галузі мають ряд серйозних прогалин, що заважає успішній розробці багатьох важливих питань стародавньої історії УРСР, причому навіть наявний матеріал використаний дуже недостатньо. Особливо погано стоїть справа з визначенням антропологічного типу стародавніх слов'ян, тобто основного, корінного населення території УРСР, наших безпосередніх предків. Зрозуміло, що це становище потребує негайного виправлення.

Слід сподіватися, що безпосередній творчий контакт між українською археологією і відроджуваною антропологічною наукою України вже в найближчі роки дасть безперечні позитивні наслідки.

¹ І. І. Ляпушкін, Памятники полей погребений Левобережья Днепра, КСИИМК, вып. XXXIII, М.—Л., 1950, стор. 29—38; його ж, Памятники культуры «полей погребений» первой половины I тыс. н. э. днепровского лесостепного Левобережья, СА, т. XIII, М.—Л., 1950, стор. 7—31.

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ВОВНИЗЬКИХ ПІЗНЬОНЕОЛІТИЧНИХ МОГИЛЬНИКІВ

Т. С. Кондукторова

Палеоантропологічні дані про неолітичне населення південно-західної частини Радянського Союзу збагатилися у післявоєнні роки завдяки розкопкам, проведеним Дніпропетровською експедицією Інституту археології АН УРСР. Керував розкопками М. Я. Рудинський. Їх місце — Дніпропетровська область, Солонянський район. У 1949 р. в ур. Савран проти с. Вовниги, у відслоненні лівого берега Дніпра був розкопаний перший могильник, в 1952 р., трохи вище по течії ріки, у відслоненні правого берега, в центрі с. Вовниги — другий.

Лівобережний могильник, згідно з даними М. Я. Рудинського¹, утворював в лінії берега невеликий, схожий на платформу виступ третьої тераси. Могильна яма знаходилася на глибині 0,40 м і мала форму прямокутного трикутника з сторонами в 2 і 3 метри. М. Я. Рудинський вважає, що близько половини могильника відірвано відслоненням. Лінія відслонення і збігається з гіпотенузою цього трикутника. У могильнику виявлено 31 поховання.

Правобережний могильник містився над краєм уступу третьої тераси. Він мав велику площу розкопки — близько 100 м² (7 м вглиб берега і 12 м вздовж ріки) і містив 130 поховань.

Поховані лежали поруч, іноді один над одним у вузьких ночноподібних або човноподібних ямах з закругленим дном. У них стягнені плечі, щільно стулені коліна і міцно стиснені ступні. Руки дуже різко витягнені вздовж таза, кисті рук майже в усіх випадках в цент-

рі таза. Деякі кістяки зміщені вбік для наступного захоронення, але із збереженням анатомічної послідовності.

Кістяки обох могильників орієнтовані по лінії південь—північ, у лівобережному могильнику — головою на південний схід, у правобережному — на північний захід (в обох випадках ногами до річки).

Центральні поховання густо посипані вохрою, крайні не пофарбовані.

У супроводжувачому інвентарі представлені оброблені кремені (переважають кремені мікролітичної форми), уламки кераміки, зуби оленя і глоточні зуби коропових риб¹.

Правобережний могильник відрізняється від лівобережного більшою площею і меншою компактністю у розташуванні поховань. М. Я. Рудинський не розкриває причини цих відмінностей.

Хронологічно могильники, на думку М. Я. Рудинського, близькі між собою і є попередниками Маріупольського могильника (можливо, частини його поховань).

М. Я. Рудинський розглядає вовнизькі могильники «як локальну варіацію пізньонеолітичних могильників Дніпровсько-Приазовського півдня, що з найбільшою виразністю виявляється в порожистій частині Дніпра».

Остеологічний матеріал зберігся погано: тазові кістки повністю, довгі кістки майже повністю відсутні. Погана збереженість довгих кісток і повна відсутність тазових значно ускладнила визначення статевої приналеж-

¹ М. Я. Рудинський, Вовнигские позднеолитические могильники. КСИА АН УССР, вып. 4, 1955, стор. 147—151.

¹ М. Я. Рудинський, Звіти про археологічні розкопки вовнизьких пізньонеолітичних могильників за 1949 р. і 1952 р. Рукописи зберігаються в Інституті археології АН УРСР.

ності кістяків. Черепи збереглися краще, але майже у всіх випадках вони роздавлені, деякі по смертно деформовані. Багато черепів складається з 10—20, а іноді й більшого числа фрагментів. Такі кістки, як слізні, сошник, основна, решітчаста зруйновані навіть у черепів, які найкраще збереглися. Часто пошкоджені основний відділ потиличної кістки і носові кісточки¹.

В результаті до наукової обробки стало можливим залучити з правобережного могильника 19 чоловічих і 7 жіночих черепів, з лівобережного—7 чоловічих і 4 жіночих. Крім того, в правобережному могильнику збереглися одна чоловіча і дві жіночі нижні шелепи, в лівобережному—одна чоловіча. Один череп підлітка з поховання 31 (правобережний могильник) був вимірний, але в підрахування середніх не включений. Решта черепів представлена тільки у вигляді окремих фрагментів, які неможливо піддати науковій обробці.

При варіаційно-статистичній обробці матеріалу вдавалися до методу обчислень, застосовуваного до популяцій з малим числом спостережень.

* * *

Перш ніж переходити до характеристики серії черепів в цілому, наведемо короткі відомості про збереженість кожного черепа, про його вікову і статеву приналежність.

Лівобережний могильник

Поховання 1 (інв. № 9478). У черепа зруйновані основна частина потиличної, права вилична і носові кістки, помітно пошкоджена права скронева кістка.

Розміри черепа порівняно з розмірами інших черепів серії невеликі. Рельєф середній. Облітерація швів, судячи по окремих ділянках, що збереглися, виявлена помірно². Стертість зубів вище середньої.

Череп відноситься, очевидно, до жіночих. Вік (визначений в даному випадку, як і у всіх інших, за ступенем заростання швів і ступенем стирання зубів)—приблизно 40—50 років.

Поховання 2 (інв. № 9479). Збереглися фрагменти, які свідчать про значну величину

черепа. Рельєф добре виражений. Стертість зубів велика. Череп належав чоловіку 45—55 років.

Поховання 3 (інв. № 9480). Збереглося значно пошкоджене склепіння черепа, від лицьового відділу лишилися тільки незначні фрагменти лівої виличної та лівої верхньощелепної кісток.

Судячи з фрагментів, що збереглися, череп великий, з вираженим рельєфом. Вінецьний і сагітальний шви на значному протязі пошкоджені. Потиличний шов приблизно наполовину закритий. Зуби значно стерті.

Череп належав чоловіку 45—55 років.

Поховання 4 (інв. № 9481). Значні пошкодження має лицьовий відділ і основа черепа. Пошкоджені також скроневі кістки.

Розміри черепа невеликі, рельєф слабкий. Стертість зубів незначна, є деякі відмінності у стертості третіх молярів. Почалася облітерація швів.

Череп належав жінці 25—35 років.

Поховання 7 (інв. № 9484). Збереглися фрагменти склепіння. Череп був, очевидно, середнього розміру. Розвиток глабелярної області незначний, сосцевидні відростки виражені добре. Про стан швів судити важко у зв'язку з їх сильною пошкодженістю. Стертість зубів середня або навіть сильна.

Череп з великою натяжкою може бути віднесений до особи чоловічої статі 40—50 років.

Поховання 8 (інв. № 9485). Збереглося дуже зруйноване склепіння невеликих розмірів. Кістки черепа тонкі. Рельєф слабо виражений. Шви відкриті. Стертість зубів незначна. Судячи з окремих фрагментів нижньої і верхньої щелепи, треті моляри не прорізувались. Статеву приналежність визначити важко.

Череп належав людині 16—20 років.

Поховання 10 (інв. № 9486). Збереглося склепіння черепа середнього або навіть невеликого розміру. Найбільші пошкодження мають потилична і скроневі кістки. Сагітальний шов закритий майже повністю. Закрита також значна частина потиличного шва. Зуби не збереглися.

Череп належав чоловіку 45—55 років.

Поховання 13 (інв. № 9487). Збереглося склепіння, дуже зруйноване у лобній і лівій скроневої областях. Лицьовий відділ представлений окремими фрагментами.

Судячи з розмірів склепіння, череп був невеликим (принаймні порівнюючи з іншими черепами серії). Рельєф слабкий. Стертість зубів невелика, є незначні відмінності у стертості третіх молярів.

Череп належав жінці 20—30 років.

¹ Велику роботу по реставрації черепів цієї серії проробила лаборантка Інституту антропології МДУ М. Н. Єлістратова.

² У більшості черепів серії, на жаль, окремі ділянки швів, а іноді і весь шов, мають пошкодження, тому скласти чітке уявлення про ступінь заростання окремих ділянок швів у черепа важко, а часом просто неможливо.

Поховання 14 (інв. № 9488). Збереглися фрагменти склепіння із значною посмертною деформацією і частина нижньої щелепи. У зв'язку з поганою збереженістю виміри черепа не провадилися. Як і в області надбрів'я, так і на нижній щелепі рельєф добре виражений. Зуби мають велику стертість.

Череп належав чоловіку 45—55 років.

Поховання 15 (інв. № 9489). Пошкодження черепа незначне. Череп масивний, з вираженим рельєфом. Привертає увагу велика ширина обличчя, що помітно перевищує ширину черепа. Ділянки швів, що збереглися, відкриті, за винятком області обеліона (сагітальний шов). Стертість зубів середня; спостерігається невелика різниця в стертості третіх молярів і решти зубів. Нижня щелепа масивна.

Череп належав чоловіку 30—40 років.

Поховання 17 (інв. № 9490). Збереглося склепіння черепа з пошкодженням переважно лівої половини. Розміри склепіння вище середніх, рельєф добре виражений. Сагітальний шов закритий. У віничного і потиличного швів відкриті тільки невеликі ділянки. Зуби дуже стерті.

Череп належав чоловіку 50—60 років.

Поховання 19 (інв. № 9492). Збереглися фрагменти склепіння і частина нижньої щелепи. Жодного вірогідного розміру вказати не можна. Рельєф добре виражений. Ділянки сагітального шва, що збереглися (область обеліона), закриті. Помітно виражена облітерація потиличного шва. Віничний шов пошкоджений. Зуби дуже стерті.

Череп належав чоловікові похилого віку, приблизно 55 років.

Поховання 25 (інв. № 9496). Череп погані збереженості і значно деформований, у зв'язку з чим вимірювати його недоцільно. Рельєф добре виражений. Нижня щелепа масивна. Шви черепа мають значні пошкодження. Зуби значно стерті.

Череп належав чоловіку 45—55 років.

Поховання 26 (інв. № 9497). Череп має непогану збереженість. Найбільш помітно пошкоджені лицьовий відділ і скроневої області.

Розміри черепа великі. Рельєф добре виражений. Шви закриті приблизно наполовину. Стертість зубів середня.

Череп належав чоловіку 40—50 років.

Поховання 27 (інв. № 9498). Збереглося склепіння черепа. Надбрівна область лобної і основа потиличної кісток зруйновані. Потилична кістка, крім того, посмертно деформована. У зв'язку з поганою збереженістю і деформацією черепа виміри недоцільні.

Розміри черепа середні, рельєф добре виражений. Помітна облітерація швів. З внут-

рішнього боку цей процес повністю завершений, з зовнішнього—майже зовсім закритий сагітальний шов, більш ніж наполовину — потиличний і віничний. Зуби дуже стерті.

Череп належав чоловіку приблизно 60 років.

Поховання 28 (інв. № 9499). Збереглося неповне склепіння черепа, причому всі його кістки пошкоджені. Помітна невелика посмертна потилична деформація (потилиця злегка притиснена зліва і ззаду).

Розміри черепа великі. Рельєф добре виражений. Сагітальний шов приблизно на одну третину закритий (в області обеліона). По решті ж швів проходить злам кісток склепіння, тому висновок про їх облітерацію зробити важко. Зуби не збереглися, що дуже утруднює визначення віку.

Череп належав чоловіку, можливо, 35—45 років.

Поховання 29 (інв. № 9868). Збереглося тільки склепіння черепа, основа і лицьовий відділ зруйновані.

Розміри черепа середні або навіть великі, причому співвідношення цих розмірів не типові для серії: при великому поздовжньому діаметрі череп має невеликий висотний і дуже великий поперечний діаметр. Не можна вважати абсолютно виключеною посмертну деформацію черепа, яка, щоправда, при огляді непомітна. Можливо, в якійсь мірі ширина черепа посмертно збільшена, а його висота зменшена. Рельєф середній. Шви відкриті. Зуби не збереглися. Привертає увагу наявність метопічного шва, а також рідкісна форма потилиці — шиньйоноподібна.

Визначити вік і статеву приналежність черепа дуже важко. Умовно череп віднесено до жіночих. Вік його дорівнює приблизно 17—25 рокам.

Поховання 31 (інв. № 9500). Збереглася тільки нижня щелепа з пошкодженими кутами. Щелепа масивна, з вираженим рельєфом. Зуби мають невелику стертість.

Нижня щелепа, мабуть, належала чоловіку приблизно 25—35 років.

Правобережний могильник

Поховання 1. Центр. сектор (інв. № 9840). У черепа помітно пошкоджені верхньощелепні кістки, скроневої дуги і луска лівої скроневої кістки. Носові кістки не збереглися. Інші пошкодження незначні.

Череп, порівняно з іншими черепами серії, невеликий, з помірно вираженим, навіть слабким рельєфом. Шви з внутрішньої поверхні майже зовсім закриті, з зовнішньої — менше ніж наполовину (так, сагітальний і віничний

шви закриті приблизно наполовину, потиличний відкритий на значному протязі). Зуби сильно стерті.

Череп належав жінці 50—60 років.

Поховання 2. Центр. сектор (інв. № 9841). У черепа зруйновані права половина обличчя і значна частина склепіння (переважно тім'яні кістки і луска лобної кістки). Череп великий, з добре вираженим рельєфом. Сагітальний і потиличний шви закриті, віничний шов пошкоджений. Зуби дуже стерті.

Череп належав чоловіку 55—65 років.

Поховання 10. Центр. сектор (інв. № 9842). Череп добре зберігся, чи не найкраще з усієї серії; довгий, великий, з добре вираженим рельєфом, особливо в області над очними впадинами. Сильний розвиток надбрів'я поєднується з великим нахилом лоба. Лобна кістка має сагітальний валик. Привертає увагу велика ширина обличчя, більша за ширину черепа. Закриті лише область обеліона сагітального шва і окремі незначні ділянки інших швів. Нижня щелепа масивна, з різко вираженим підборіддям. Зуби значно стерті.

Череп належав чоловіку 50—60 років.

Поховання 10. Північно-східний сектор (інв. № 9843). У черепа зруйновані чоріві кістки, основна частина потиличної кістки, піднебінні відростки верхніх щелеп і значна частина нижньої щелепи. Інші пошкодження незначні.

Череп невеликого розміру, з слабким рельєфом. Сагітальний шов приблизно на дві третини закритий, закриті невеликі ділянки віничного шва, потиличний шов пошкоджений зовсім. Зуби значно стерті.

Череп належав жінці 45—55 років.

Поховання 11. Північно-західний сектор (інв. № 9844). Череп представлений у фрагментарному стані. Рельєф добре виражений. Спостерігається початковий процес облітерації швів. Стертість зубів незначна. Лівий третій нижній моляр має пошкодження, можливо, каріозного характеру.

Череп належав чоловіку 25—30 років.

Поховання 12. Північно-західний сектор (інв. № 9845). Збереглися майже всі кістки черепа, хоча кожна з них має окремі пошкодження (злами). Розміри черепа невеликі, в той же час привертає увагу значна висота черепа. Рельєф слабкий. Шви відкриті. Зуби мають незначну стертість. На нижній щелепі жувальна поверхня третіх молярів тільки злегка перевищує край альвеоли.

Цей череп належав, очевидно, жінці 17—23 років.

Поховання 15. Північно-східний сектор (інв. № 9879). Збереглися права надорбітна

область лобної кістки, права вилична і права верхньощелепна кістки. Рельєф на кістках добре виражений. Стертість невелика.

Череп належав, очевидно, чоловіку 20—30 років.

Поховання 16. Північно-східний сектор (інв. № 9846). Помітні пошкодження мають скроневі області черепа, виличні дуги, нижня частина луски потиличної кістки. Нижня щелепа і ліва вилична кістка не збереглися.

Череп, порівняно з іншими, має середні розміри. Рельєф добре виражений, особливо у надбровній області. Шви закриті приблизно на одну третину (сагітальний більше, потиличний менше). Зуби мають середню стертість. На верхній щелепі зліва третій моляр не прорізувався (справа альвеолярний відросток в області третього моляра зруйнований).

Череп належав чоловіку 25—35 років.

Поховання 16. Північно-східний сектор (інв. № 9847). Збереженість черепа непогана. Пошкоджені права вилична кістка, носовий відросток лівої верхньої щелепної кістки і виличний відросток правої скроневої кістки.

Череп великий. Рельєф добре виражений, в області надбрівних дуг—помірно. Спостерігається альвеолярний прогнатизм. Нижня щелепа масивна, з вираженим підборіддям. Шви на більшому протязі пошкоджені. Невеликі ділянки віничного шва, що збереглися, відкриті. Стертість зубів середня.

Череп належав чоловіку 25—35 років.

Поховання 17. Північно-східний сектор (інв. № 9848). Помітні пошкодження мають тіло кісток верхньої щелепи, невелика частина луски лобної кістки і нижній край носових кісток. Нижня щелепа не збереглася.

Череп має великі розміри (порівняно з черепами даної серії, швидше середні). Рельєф помірно виражений.

Шви пошкоджені, але, очевидно, на значному протязі були відкриті. Стертість зубів слабка або навіть середня.

Череп належав чоловіку 25—35 років.

Поховання 19. Північно-східний сектор (інв. № 9892). Зруйновані права вилична кістка, виличні відростки правої верхньощелепної і правої скроневої кісток.

Череп великий, з сильним рельєфом, особливо добре виражена надбрівна область. Нахил лоба значний. Шви відкриті. Стертість зубів середня.

Череп належав чоловіку 30—40 років.

Поховання 28. Центр. сектор (інв. № 9851). Дуже пошкоджені скроневі кістки, основна частина потиличної і лицьовий відділ. Череп має, порівняно з іншими, середні розміри. Рельєф слабо виражений. Потиличний шов з

внутрішнього боку закритий повністю, з зовнішнього—приблизно наполовину. Інші шви пошкоджені. Зуби значно стерті.

Череп належав жінці 45—55 років.

Поховання 29. Центр. сектор (інв. № 9852). Лицьовий відділ черепа збережений добре. Мозковий його відділ має сильну посмертну деформацію, що значно утруднює визначення розмірів.

Череп великий, з добре вираженим рельєфом. Сагітальний і віничний шви наполовину закриті, потиличний шов значно пошкоджений. Стертість зубів мала. Різниця у стертості третіх молярів і решти зубів невелика.

Череп належав чоловіку 30—35 років.

Поховання 31. Центр. сектор (інв. № 9853). Найбільш помітні пошкодження має лицьовий відділ. Череп великий. Рельєф помірно, навіть слабо виражений. Значно виступають лобні пагорби. Відмічається альвеолярний прогнатизм. На жаль, у зв'язку з пошкодженням верхньощелепних кісток в області нижнього краю грушовидного отвору, а також виличних дуг, вимірювання кутів обличчя не дає точних цифрових показників, які змогли б уточнити вертикальне профілювання обличчя. Стертість зубів невелика. Жувальна поверхня третіх молярів трохи перевищує край альвеол. Шви відкриті.

Череп з великою натяжкою віднесено до жіночих. Вік—17—19 років.

Поховання 32. Центр. сектор (інв. № 9854). Череп має непогану збереженість. Найбільш помітні пошкодження—в області лицьового відділу і потилиці. Череп великих розмірів, рельєф середній, в області скроневих кісток краше, а в надбрівній області—гірше виражений. Шви відкриті. Стертість зубів невелика. На нижній щелепі представлені треті моляри, на верхній жувальна поверхня слабо перевищує край альвеол.

Визначення статевої приналежності викликало велике утруднення. Враховуючи, головним чином, великі розміри черепа (об'єм—близько 1700 см³), його віднесено до чоловічих з приблизним віком в 17—25 років.

Поховання 33. Центр. сектор (інв. № 9856). Череп значно пошкоджений. Наявні сліди посмертної деформації: обличчя разом з лівим надорбітальним краєм лобної кістки трохи зміщене відносно мозкового відділу назад (немовби придавлене спереду і зліва). Череп брахікранний, великий, з добре вираженим рельєфом. Шви майже зовсім закриті. Привертає увагу дуже велика ширина обличчя (найширше з усієї серії—166 мм). Нижня щелепа масивна, з добре вираженим підборіддям, її кути різко відігнуті назовні. Зуби дуже стерті.

Череп належав чоловіку приблизно 60-ти років.

Поховання 34. Центр. сектор (інв. № 9855). Найбільш помітні пошкодження череп має в області потиличних і скроневих кісток, а також лівої половини обличчя. Череп сильно деформований: мозковий відділ стиснений з боків, лице зміщене вліво. Посмертна деформація настільки велика, що виміри черепа є недоцільними.

Череп масивний, з вираженим рельєфом. Звертає на себе увагу складний рисунок швів. Облітерація швів виражена помірно (закриті окремі ділянки швів). Стертість зубів вище середньої, навіть сильна. На нижній щелепі, а також на верхній справа заглибини для других і третіх молярів облітеровані; на верхній щелепі зліва збереглися усі зуби, причому стертість третього моляра незначна.

Череп належав чоловіку 40—50 років.

Поховання 36. Центр. сектор (інв. № 9857). Череп пошкоджений як у мозковому, так і в лицьовому відділі. Носові кістки і піднебіння зруйновані. Наявна невелика потилична деформація (потилиця придавлена ззаду зліва).

Череп масивний, з вираженим рельєфом. Сагітальний шов приблизно наполовину закритий, потиличний відкритий на більшому протязі. Віничний шов пошкоджений. Зуби значно стерті.

Череп належав чоловіку 45—55 років.

Поховання 37. Центр. сектор (інв. № 9896). Череп має дуже значну посмертну деформацію, особливо у мозковому відділі. Ліва половина обличчя пошкоджена. Розміри черепа, в зв'язку з його деформацією і пошкодженнями, встановити важко. Рельєф слабо виражений. Шви відкриті. Стертість зубів невелика. Треті корінні зуби у щелепах представлені, але їх жувальна поверхня слабо перевищує край альвеол.

Судячи з стану швів і незначної стертості зубів, череп належав молодій людині—приблизно 16—19 років.

Поховання 39. Центр. сектор (інв. № 9858). Зруйновані носові кістки, права вилична дуга, основна частина потиличної кістки; значно пошкоджені ліва половина тіла нижньої щелепи і кістки верхньої щелепи. Помітних слідів посмертної деформації не спостерігається. Наявна деяка асиметрія обличчя, але вона, очевидно, є прижиттєвою.

Розміри черепа вище середніх. Рельєф добре виражений. Привертає увагу широке обличчя, мала висота альвеолярного відростка і широкий ніс. Про стан швів судити важко у зв'язку з їх пошкодженнями. Але деякі ді-

лянки швів, що збереглися, вказують на їх помірну облітерацію. Зуби сильно стерті.

Череп належав, очевидно, чоловіку 45—55 років.

Поховання 40. Центр. сектор (інв. № 9859). Найбільш помітно пошкоджені носові, скроневі і потилична кістки. В області потиличної кістки наявна посмертна деформація (потилиця придавлена зліва ззаду).

Череп великий, з вираженим рельєфом, з масивною нижньою щелепою. Сагітальний шов закритий в області обеліона. На інших місцях шви мають невеликі сліди облітерації (закриті ділянки представлені немовби у вигляді вкрапель).

Череп належав чоловіку 25—35 років.

Поховання 47. Центр. сектор (інв. № 9861). Череп сильно пошкоджений, найбільше—кістки верхньої щелепи. Носові кістки не збереглися. Помітна посмертна деформація черепа, що виявилась у зміщенні лівої надбрівної області лобної кістки назад, а також лівої виличної кістки догори і назад.

Череп великий, з сильним рельєфом. Шви мають помітну облітерацію: з внутрішньої сторони вони майже зовсім закриті, з зовнішньої—більше ніж наполовину. Нижня щелепа масивна. Зуби сильно стерті.

Череп належав чоловіку 50—55 років.

Поховання 48. Центр. сектор (інв. № 9862). Зруйновані основна і бічні частини потиличної кістки, права вилична кістка, частково тім'яні кістки. Наявна значна посмертна деформація: потилиця придавлена зліва ззаду. У зв'язку з деформацією деякі розміри мозкової частини черепа важко визначити. Череп великий, з вираженим рельєфом. Зуби значно стерті. Шви пошкоджені.

Череп належав чоловіку 45—55 років.

Поховання 50. Центр. сектор (інв. № 9863). Сильно пошкоджені ліва половина обличчя і ліва скронева область. Помітна посмертна потилична деформація черепа (потилиця ззаду притиснена). Останнє могло привести до збільшення висотного і зменшення поздовжнього діаметра, що мусить бути враховано при вимірюванні черепа.

Череп великий, з вираженим рельєфом. Шви черепа з зовнішньої поверхні відкриті (з внутрішньої ж мають великі закриті ділянки). Стертість зубів середня, невелика різниця відмічається у стертості третіх молярів і решти зубів. Цікава особливість має місце в розташуванні лівого першого премоляра: щодо другого премоляра він займає (по лінії зубного ряду) швидше внутрішнє положення, ніж переднє, при цьому проміжок між іклом і другим премоляром майже не спостерігається.

Череп належав чоловіку 25—35 років.

Поховання 52. Центр. сектор (інв. № 9864). Череп представлений частиною склепіння і нижньою щелепою, причому збереженість кісток склепіння погана. Віничний і зчленований відростки нижньої щелепи не збереглися.

Рельєф виражений посередньо. Стертість зубів невелика. Спостерігається деяка різниця у стертості третіх молярів і решти зубів. Про стан швів у зв'язку з поганою збереженістю кісток судити важко. Безсумнівним є той факт, що облітерація швів не була представлена у вираженій формі.

Череп належав, очевидно, чоловіку 25—35 років.

Поховання 55. Центр. сектор (інв. № 9865). Найбільш помітні пошкодження має лицьовий відділ черепа. Основна частина потиличної кістки зруйнована. Наявне незначне зміщення потилиці відносно лицьового відділу вліво. Мабуть, це зміщення є посмертним.

Розміри черепа, порівняно з іншими черепами нашої серії, невеликі. Рельєф слабо виражений. Шви відкриті. Зуби мало стерті. На нижній щелепі треті моляри прорізалися, на верхній їх жувальна поверхня незначно перевищує край альвеол. Визначення статевої приналежності черепа викликало утруднення.

Череп належав, можливо, жінці 17—25 років.

Поховання 65. Центр. сектор (інв. № 9866). Зруйновані значні частини верхньощелепних кісток і гілка нижньої щелепи. Решта кісток збереглася, але майже кожна має пошкодження (переважно злами). Череп посмертно деформований: стиснений з боків, область потилиці відносно лицьової зміщена вправо.

Череп масивний, з добре вираженим рельєфом. Шви відкриті (на жаль, є пошкоджені ділянки). Стертість зубів незначна.

Череп належав чоловіку 25—35 років.

Поховання 66. Центр. сектор (інв. № 9867). Збереглися майже всі кістки, хоч майже кожна з них має окремі пошкодження. Наявна посмертна деформація черепа: область потилиці черепа відносно лицьового відділу зміщена вліво, крім того, він трохи стиснений з боків. У зв'язку з деформацією основні діаметри взяті умовно (з урахуванням деформації).

Розміри черепа великі, рельєф середній. Потиличний шов відкритий, решта швів пошкоджена. Стертість зубів середня. Нижня щелепа середніх розмірів і середньої масивності, виступання ж підборіддя значне.

Визначення статевої приналежності черепа з поховання 66 (так само, як і черепа з поховання 67) викликало чи не найбільші ут-

руднення. Умовно ми відносимо череп до жіночих.

Його приблизний вік—30—40 років.

Поховання 67. Центр. сектор (інв. № 9897). Череп має окремі пошкодження як у мозковому, так і в лицьовому відділі. Крім того, він посмертно деформований: потилиця відносно лицьового відділу зміщена вліво. В області брегми має місце вдавнення тим'яних кісток. При значній загальній посмертній деформації черепа в цілому все ж важко припустити прижиттєву деформацію області брегми.

Череп має середні або навіть великі розміри. Вираження рельєфу середнє. Всі шви пошкоджені, за винятком незначних ділянок. Судячи з них, облітерація швів не була вираженою. Череп має метопічний шов. Досить помітно виявлений альвеолярний прогнатизм. Стертість зубів середня.

Череп, як і в попередньому випадку (див. поховання 66) дуже умовно віднесено до жіночих. Його приблизний вік—30—35 років.

Центральна яма. Центр. сектор (інв. № 9869—9871).

Збереглися три нижні щелепи, причому одна з них значно пошкоджена (№ 9871). Вона має добре виражений рельєф. У двох інших щелеп (№ 9869 і 9870) розміри середні, рельєф незначний. Всі щелепи мають невелику стертість зубів; є деяка різниця у стертості третіх молярів і решти зубів. Статеву приналежність визначити важко. Очевидно, дві щелепи (№ 9869 і № 9870)—жіночі, третя (№ 9871)—чоловіча. Вік у всіх трьох випадках дорівнює приблизно 25—35 рокам.

* * *

Серія черепів з вовницьких неолітичних могильників в цілому характеризується доліхокранією (черепний показник дорівнює σ 74,5 і ϕ 75,5¹; див. табл. 1 і в додатку — табл. 1).

Основні діаметри черепа великі, особливо поздовжній і висотний (поздовжній діаметр— σ 193,1 мм, ϕ 184,8 мм, поперечний — σ 144,5 мм, ϕ 139,4 мм; висотний від базіона — σ 144,2 мм, ϕ 140,0 мм). На великі розміри мозкової коробки вказують також горизонтальна окружність через глабелу (σ 544,9 мм, ϕ 520,8 мм), поперечна дуга (σ 326,2 мм, ϕ 311,4 мм) і сагітальна дуга (394,3 мм, 374,2 мм).

Лоб широкий (найменша ширина лоба — 101,1 мм, ϕ 95,0 мм). Нахил лоба великий

(кут профілю лоба назівон — метонівон до гори зонталі — σ 79,9°, ϕ 82,8°; кут профілю лоба глабела — метонівон до горизонталі — σ 72,0°, ϕ 76,4°).

Надперенісся розвинуте добре (бали σ 3,65 і ϕ 2,45). Глабелярно-церебральний індекс високий (σ 27,1 і ϕ 29,2) і також вказує на добре розвинуте надперенісся відносно мозкової частини лобної кістки.

Для оцінки вираження надбрівних дуг (наприклад, на рівні внутрішньої третини очної впадини) можна використати ту саму шкалу Мартіна, яка вживається для оцінки розвитку глабелярної області (надперенісся). За цією шкалою ми визначили розвиток надбрівних дуг нашої серії як сильний (бали σ 4,12 і ϕ 2,60). Надбрівні дуги мають значну протяжність¹ і в фронтальному напрямку; так, у чоловічих черепів вони часто заходять за середину очних впадин (їх протяжність дорівнює σ 75,1 мм, ϕ 64,7 мм, бал σ 1,71, за трибальною системою).

У взятій для порівняння з київських кладовищ, з кладовищ Полтавської і Катеринославської губерній серії черепів, датованої XII—XIII ст. (кількість чоловічих черепів — 65, жіночих — 21), протяжність надбрівних дуг менша, ніж у вовницької серії (σ 63,5 мм, ϕ 58,1 мм). Визначивши відношення протяжності надбрівних дуг до верхньої ширини обличчя, одержимо індекс, що вказує на відносне поширення надбрівних дуг по краю очної впадини. У вовницької серії черепів величина цього індекса більша (σ 66,8, ϕ 60,9), у черепів з київських кладовищ та кладовищ Полтавської і Катеринославської губерній — менша (σ 60,3, ϕ 56,5), у серії черепів з московських кладовищ XVI—XVII ст. — ще менша ($n = 17$, σ 57,2, $n = 13$, ϕ 51,7).

Добре виражений зовнішній потиличний горб (бали σ 3,09 і ϕ 1,60) і розвинені сосцевидні відростки (бали σ 2,69 і ϕ 1,54) вказують на сильний розвиток рельєфу.

Обличчя за відносними розмірами скоріше широке (верхній лицьовий показник — σ 50,6, ϕ 50,0; повний лицьовий показник — σ 83,1, ϕ 83,2); за абсолютними розмірами воно навіть дуже широке (діаметр вилиць — σ 144,8 мм, ϕ 134,4 мм). Висота обличчя середня (верхня висота — σ 73,5 мм, ϕ 67,1 мм; повна висота — σ 121,6 мм, ϕ 111,8 мм).

Профіль обличчя орто-мезогнатний (загальний кут — σ 83,4°, ϕ 84,8°; показник висту-

¹ У даному випадку і в усіх наступних при опису серії в дужках дані середні арифметичні величини (перша цифра — середня арифметична величина чоловічих черепів, друга — жіночих).

¹ Протяжність надбрівних дуг — прямолінійна відстань між їх кінцями. Кінці надбрівних дуг визначаються при огляді черепа спереду, а потім перевіряються з боку очних впадин (знизу).

Середні величини розмірів черепів з вовниських неолітичних могильників
(Дніпропетровська область, Солонянський район)
Розкопки Рудинського 1949—1952 г.

Ознаки	Правобережний могильник ♂			Лівобережний могильник ♂			Усі черепи ♂			Усі черепи ♀		
	п	М	σ	п	М	σ	п	М	σ	п	М	σ
1. Поздовжній діаметр від глabei	15	193,6	5,51	6	191,8	2,48	21	193,1	4,85	11	184,8	7,96
1в. Поздовжній діаметр від офріона	14	188,1	5,00	6	186,7	4,46	20	187,7	4,84	10	181,5	8,88
(1—1в). Різниця між поздовжнім діаметром від глabei і поздовжнім діаметром від офріона	14	6,0	2,00	6	5,8	2,99	20	6,0	2,26	10	3,1	1,37
8. Поперечний діаметр	17	145,4	6,74	6	142,2	5,27	23	144,5	6,44	11	139,4	6,00
17. Висотний діаметр базіон — брегма	10	144,4	5,95	3	143,7	—	13	144,2	5,41	5	140,0	6,52
5. Довжина основи черепа	9	105,8	6,22	1	110,0	—	10	106,2	6,01	3	100,0	2,65
20. Висота поріон — брегма	15	121,7	5,85	6	123,5	3,33	21	122,2	5,24	11	116,4	6,27
9. Найменша ширина лоба	16	100,4	5,01	7	102,7	5,02	23	101,1	5,02	10	95,0	5,14
10. Найбільша ширина лоба	15	123,5	5,47	5	121,6	4,34	20	123,0	5,17	11	120,6	6,30
11. Вушна ширина	15	131,9	7,29	6	129,8	7,83	21	131,3	7,32	9	125,0	8,12
12. Ширина потилиці	12	115,1	3,96	4	112,5	1,29	16	114,4	3,63	6	108,7	2,94
AS Протяжність надбрівних дуг	17	75,3	7,92	7	74,6	5,09	24	75,1	7,11	9	64,7	8,77
7. Довжина потиличного отвору	9	40,9	2,21	1	36,0	—	10	40,4	2,60	4	37,4	2,95
16. Ширина потиличного отвору	9	33,2	3,03	1	29,5	—	10	32,8	3,08	4	29,5	1,07
23. Горизонтальна окружність через глabei	13	548,2	13,59	6	537,8	7,78	19	544,9	12,82	10	520,8	20,40
24. Поперечна дуга поріон — брегма — поріон	14	325,7	14,15	6	327,5	7,01	20	326,2	12,27	10	311,4	15,56
25. Сагітальна дуга	12	397,0	14,29	4	386,2	6,85	16	394,3	13,50	9	374,2	15,95
26. Лобна частина сагітальної дуги	15	131,5	6,51	6	128,2	5,11	21	130,5	6,12	11	124,4	8,16
26 ₁ . Глabeiарна дуга лобної кістки	15	27,4	3,34	6	27,8	4,75	21	27,5	3,67	9	27,0	0,4
26 ₂ . Церебральна дуга лобної кістки	15	104,0	7,38	7	101,4	5,38	22	103,1	6,79	9	98,6	8,11
27. Тім'яна частина сагітальної дуги	14	136,1	6,54	5	136,2	12,35	19	136,2	8,05	10	130,5	8,93
28. Потилична частина сагітальної дуги	13	127,2	7,15	4	125,8	2,63	17	126,9	6,33	9	120,3	7,16
28 ₁ . Дуга верхньої луски потиличної кістки	12	72,4	4,68	4	75,8	4,35	16	73,2	4,69	9	69,3	3,50
28 ₂ . Дуга нижньої луски потиличної кістки	12	55,2	5,54	4	50,0	6,16	16	53,9	5,95	9	51,0	7,21
29. Лобна хорда	15	117,0	5,51	6	113,7	3,34	21	116,1	5,13	11	110,3	5,68
29 ₁ . Глabeiарна хорда лобної кістки	15	25,9	2,84	6	25,8	3,60	21	25,9	2,38	9	26,1	2,40
29 ₂ . Церебральна хорда лобної кістки	15	96,7	6,32	7	94,6	4,65	22	96,0	5,82	9	91,2	5,99
30. Тім'яна хорда	12	121,8	5,82	5	120,2	9,09	17	121,4	6,68	9	116,4	7,63
31. Потилична хорда	12	109,0	5,47	4	105,4	4,23	16	108,2	5,27	8	102,9	5,30
31 ₁ . Хорда верхньої луски потиличної кістки	13	68,8	4,65	4	71,5	3,11	17	69,5	4,40	8	65,3	2,60
31 ₂ . Хорда нижньої луски потиличної кістки	12	54,2	5,94	4	49,4	6,34	16	53,0	6,21	8	49,7	6,75
SF Висота вигину лобної кістки	14	25,0	2,48	5	24,0	2,61	19	24,7	2,48	10	24,8	3,08
SO Висота вигину потиличної кістки	9	27,8	2,62	4	29,0	3,46	13	28,2	2,81	7	25,5	3,03
45. Промір вилиць	16	144,7	8,42	4	144,8	2,36	20	144,8	7,54	8	134,4	4,37
40. Довжина основи обличчя	7	101,5	3,51	—	—	—	7	101,4	3,50	3	95,3	4,51
48. Верхня висота обличчя	15	72,8	3,86	2	78,5	—	17	73,5	4,08	8	67,1	2,75
47. Повна висота обличчя	13	120,8	4,76	2	126,5	—	15	121,6	4,84	8	111,8	3,52
43. Верхня ширина обличчя	17	113,8	4,60	6	114,2	4,40	23	113,9	4,45	9	105,9	5,50
43 ₁ . Бімаларна хорда fmo — fmo	17	104,8	4,42	6	104,7	3,66	23	104,8	4,16	9	98,3	3,08
46. Середня ширина обличчя	12	102,8	5,70	2	99,5	—	14	102,4	5,68	7	93,1	4,22
60. Довжина альвеолярної дуги	10	55,8	2,74	2	56,0	—	12	55,8	2,46	6	55,0	2,53
61. Ширина альвеолярної дуги	10	66,5	3,37	2	63,5	—	12	66,0	3,59	6	64,2	2,48
62. Довжина піднебіння	7	46,4	2,61	1	49,5	—	8	46,8	2,65	3	44,4	2,48
63. Ширина піднебіння	10	42,5	3,09	2	42,5	—	12	42,5	2,83	5	40,6	2,55
55. Висота носа	15	53,7	2,80	2	57,4	—	17	54,1	2,96	7	49,9	2,99
54. Ширина носа	13	26,4	2,90	2	27,4	—	15	26,5	2,26	6	75,1	1,82

Ознаки	Правобережний могильник ♂			Лівобережний могильник ♂			Усі черепи ♂			Усі черепи ♀		
	п	М	σ	п	М	σ	п	М	σ	п	М	σ
51. Ширина орбіти від mf	16	44,0	2,18	2	43,6	—	16	44,0	2,23	8	41,5	1,74
51a. Ширина орбіти від d	10	42,2	2,11	—	—	—	10	42,2	2,11	4	40,0	1,34
52. Висота орбіти	16	32,2	2,07	2	33,2	—	18	32,4	1,97	8	31,5	1,80
50. Міжорбітальна ширина mf — mf	13	22,5	1,32	2	22,3	—	15	22,5	1,32	7	22,5	2,64
MS Максилофронтальна висота	12	10,4	1,34	2	10,4	—	14	10,4	1,25	4	8,6	1,99
DC Дакріальна хорда	4	23,4	1,11	—	—	—	4	23,4	1,11	—	—	—
DS Дакріальна висота	4	14,4	1,02	—	—	—	4	14,4	1,02	—	—	—
SC (57) Симотична хорда	13	9,6	1,52	2	10,0	—	15	9,6	1,44	3	9,1	2,06
SS Симотична висота	13	5,1	1,05	2	6,2	—	15	5,2	1,06	3	4,3	1,11
Глибина іклової ямки (в мм)	14	4,2	1,31	2	5,0	—	16	4,3	1,45	6	4,2	1,24
Хорда на носовому відростку верхньої щелепи (за Якимовим)	10	49,3	2,21	2	52,5	—	12	49,8	2,59	2	49,5	—
Висота «носового виступу» (за Якимовим)	10	11,4	1,42	2	11,0	—	12	11,3	1,26	2	10,0	—
65. Мишелкова ширина	13	131,5	6,74	3	125,3	8,73	16	130,4	7,27	10	121,9	6,36
66. Бігоніальна ширина	14	116,0	6,04	2	119,0	—	16	116,4	5,57	10	104,3	8,51
67. Передня ширина нижньої щелепи	15	48,7	2,15	4	48,8	2,06	19	48,7	2,08	10	46,4	2,41
68. Довжина нижньої щелепи від кутів	13	85,0	5,42	2	88,5	—	15	85,5	5,25	10	79,4	3,78
68 (1). Довжина нижньої щелепи від мишелків	13	110,2	6,11	3	115,0	2,65	16	111,1	5,88	10	105,7	5,07
69. Висота підборіддя	16	36,6	2,58	4	38,2	2,06	20	37,0	2,52	9	33,4	2,65
Товщина тіла в області підбо- ріддя	16	16,0	1,71	4	17,2	0,96	20	16,2	1,65	10	16,0	1,56
69 ₁ . Висота тіла на рівні for. mentale	17	34,0	2,67	4	36,2	2,50	21	34,4	2,78	10	31,4	2,12
69 ₂ . Товщина тіла на рівні for. mentale	17	11,1	0,93	4	12,0	1,41	21	11,3	1,06	10	11,2	1,14
70. Висота гілки	13	66,0	4,97	2	70,5	—	15	66,6	4,95	10	6,1	4,07
71a. Найменша ширина гілки	15	36,6	2,64	3	38,0	3,46	18	36,8	2,73	11	34,1	2,59
80. Довжина зубної дуги верхньої щелепи	7	53,7	1,38	2	50,0	—	9	52,9	2,69	5	52,0	1,22
80 ₁ . Ширина зубної дуги верхньої щелепи	7	68,4	2,88	2	67,0	—	9	68,1	2,76	6	63,8	3,13
80a. Довжина зубної дуги нижньої щелепи	14	51,4	2,59	4	50,0	3,16	18	51,1	2,69	10	51,3	1,95
80 ₁ . Ширина зубної дуги нижньої ще- лепи	14	71,6	1,87	4	69,2	2,22	18	71,1	2,13	10	68,6	4,20
80 ₂ . Довжина зубного ряду (за іклом) верхньої щелепи	9	42,4	1,42	2	40,5	—	11	42,1	1,87	6	41,7	1,75
80 ₂ . Довжина зубного ряду (за іклом) нижньої щелепи	15	46,5	2,36	4	45,8	3,30	19	46,3	2,50	11	46,0	1,84
32. Кут лоба nas. — met. до горизон- талі	14	79,9	4,82	—	80,0	—	16	79,9	4,74	7	82,8	5,21
— Кут лоба gl — met. до горизон- талі	14	72,2	4,95	2	70,5	—	16	72,0	5,17	7	76,4	6,68
33 (1). Кут верхньої частини потилиці 1 — in	13	92,6	2,40	2	88,0	—	15	92,0	2,98	6	92,2	3,49
33 (2). Кут нижньої частини потилиці in — 0 до горизонталі	12	32,4	4,25	2	31,0	—	14	32,2	4,41	6	36,5	5,24
33. Кут нахилу потиличної кістки in 1 — 0	12	116,3	2,64	2	113,0	—	14	115,9	2,82	6	115,0	2,65
34. Кут потиличного отвору	10	—5,0	3,65	1	0,0	—	11	—4,5	3,78	3	—3,7	1,15
72. Загальний кут обличчя	10	83,4	2,76	1	83,0	—	11	83,4	2,62	4	84,8	4,35
73. Кут середньої частини обличчя	10	84,2	2,35	1	84,0	—	11	84,2	2,23	4	86,5	4,66
74. Кут альвеолярної частини облич- чя	10	81,0	5,97	1	81,0	—	11	81,0	5,66	4	82,5	5,12
75 (1). Кут носових кісток до лінії про- філю	7	30,9	3,96	1	30,0	—	8	30,8	3,69	4	29,8	4,03
77. Назо-малярний кут	16	138,3	4,48	5	140,2	1,54	21	138,8	4,03	8	140,6	2,34

Ознаки	Правсбережний могильник ♂			Лівобережний могильник ♂			Усі черепа ♂			Усі черепа ♀		
	п	М	σ	п	М	σ	п	М	σ	п	М	σ
Z Зигма-максиллярний кут . . .	10	126,9	3,03	1	121,3	—	11	126,4	3,34	7	126,7	5,36
79. Кут нахилу гілки нижньої щелепи	13	122,2	8,33	2	121,5	—	15	122,1	8,09	10	126,4	6,36
Кут підборіддя id — pod з базальною площиною . .	14	64,6	6,88	2	66,0	—	16	64,7	6,42	8	64,8	5,54
Об'єм черепа (за Ла-Пірсо- ном)	14	1608,0	130,62	6	1570,0	77,08	20	1596,6	116,43	10	1435,3	115,51
Надперенісся (за Мартіном 1—6)	17	3,65	—	6	3,66	—	23	3,65	—	11	2,45	—
Надбрівні дуги (виступання за Мартіном 1—6)	17	4,12	—	7	4,00	—	24	4,08	—	10	2,60	—
Надбрівні дуги (протяжність 1—3)	17	1,77	—	7	1,57	—	24	1,71	—	10	1,10	—
Глибина іклової ямки (0—4)	15	2,00	—	2	2,00	—	17	2,00	—	7	2,00	—
Нижній край грушовидного отвору	15	100% ant.	—	3	100% ant.	—	18	100% ant.	—	7	100% ant.	—
Передньоніссьва ссть (за Брока 1—5)	5	4,00	—	—	—	—	5	4,00	—	1	4,00	—
Зовнішній потиличний горб (за Брока 0—5)	15	3,00	—	7	3,29	—	22	3,09	—	10	1,60	—
Сосцевидний відросток (1—3)	16	2,62	—	7	2,86	—	23	2,69	—	11	1,54	—
8 : 1. Черепний показчик	15	74,7	3,75	6	74,1	3,14	21	74,5	3,66	11	75,5	3,29
17 : 1. Висотно-поздовжній покаж- чик	10	74,1	3,64	3	75,0	—	13	74,3	3,19	5	76,0	2,63
20 : 1. Висотно-поздовжній покаж- чик	14	63,0	3,10	6	64,4	1,69	20	63,4	2,78	11	63,0	2,94
17 : 8. Висотно-поперечний покаж- чик	10	100,5	4,00	3	102,0	6,05	13	100,8	4,31	5	100,5	5,40
20 : 8. Висотно-поперечний покаж- чик	15	83,8	3,79	6	87,0	4,11	21	84,7	4,05	11	83,7	5,67
9 : 8. Лобно-поперечний показчик	15	68,8	1,41	6	71,2	2,20	21	69,5	1,96	10	69,0	3,58
SF : 29. Показчик виступання лобної кістки	14	21,4	1,72	5	21,1	2,27	19	21,3	1,82	10	22,8	2,12
SO : 31. Показчик виступання поти- личної кістки	9	25,9	1,87	4	27,4	3,95	13	26,4	2,61	7	24,9	2,11
16 : 7. Показчик потиличного от- вору	9	80,6	5,38	1	82,0	—	10	80,8	5,09	4	79,1	4,67
MS : 43. Показчик протяжності над- брівних дуг	17	67,4	4,63	6	65,1	3,57	23	66,8	4,43	9	60,9	6,26
29 : 26. Показчик кривизни лобної кістки	15	89,0	1,20	6	90,0	1,97	21	89,3	1,47	11	88,7	2,11
29 ₁ : 26 ₁ . Глабеллярний показчик . .	15	94,4	2,04	6	93,2	3,25	21	94,1	2,43	9	96,7	1,32
29 ₂ : 26 ₂ . Церебральний показчик . .	15	93,1	1,31	7	93,3	1,13	22	93,1	1,23	9	92,7	2,08
29 ₁ : 29 ₂ . Глабеллярно-церебральний по- казчик	15	26,9	4,05	6	27,6	4,68	21	27,1	4,10	8	29,2	3,46
30 : 27. Показчик кривизни тім'яної кістки	12	89,3	1,50	5	88,4	1,70	17	89,0	1,60	9	89,4	1,56
31 : 28. Показчик кривизни потилич- ної кістки	11	85,4	1,84	4	84,0	3,42	15	85,1	2,32	8	85,3	2,12
48 : 17. Висотний показчик	9	49,9	3,57	2	54,0	—	11	50,7	3,63	5	47,4	2,70
45 : 8. Широтний показчик	15	98,9	3,28	4	102,7	4,09	19	99,7	3,70	8	97,2	3,54
40 : 5. Показчик виступання об- личчя	7	94,7	2,70	—	—	—	7	94,7	2,70	3	95,3	5,37
48 : 45. Верхньоліцьовий показчик .	15	50,2	2,63	2	54,0	—	17	50,6	2,80	8	50,0	2,79
47 : 45. Лицьовий показчик	13	82,5	3,95	2	87,0	—	15	83,1	4,04	8	83,2	4,87
54 : 55. Носовий показчик	13	48,9	5,36	2	47,6	—	15	48,7	4,99	6	51,6	3,05
52 : 51a. Орбітний показчик	10	77,3	4,79	—	—	—	10	77,3	4,79	4	77,9	6,80
52 : 51. Орбітний показчик	16	73,3	4,34	2	76,6	—	18	73,6	4,51	8	76,1	6,71
63 : 62. Піднебінний показчик . . .	7	91,1	5,08	1	83,8	—	8	90,2	5,36	3	93,1	7,24

Ознаки	Правобережний могильник ♂			Лівобережний могильник ♂			Усі черепи ♂			Усі черепи ♀		
	п	М	σ	п	М	σ	п	М	σ	п	М	σ
61: 60. Максилоальвеолярний показ- чик	10	119,2	3,91	2	113,4	—	12	118,2	4,98	6	116,8	6,49
DS : DC. Показчик виступання пере- нісся	4	62,0	6,99	—	—	—	4	62,0	6,99	—	—	—
MS : 50. Максифронтальний по- казчик	12	46,7	5,09	2	46,7	—	14	46,7	4,68	4	37,8	6,07
SS : SC. Показчик виступання носо- вих кісток	13	53,2	8,28	2	63,0	—	15	54,6	8,76	3	49,0	11,45
Показчик підвищення «носо- вого виступу» (за Якимовим)	10	22,9	2,70	2	21,0	—	12	22,6	2,59	2	21,2	—
71a : 70. Показчик гілки нижньої щелепи	13	56,1	5,01	2	56,8	—	15	56,2	4,71	10	56,5	5,64
Показчик масивності області підборіддя нижньої щелепи	16	43,8	5,23	4	45,3	4,79	20	44,2	4,58	9	48,7	5,43
69 ₃ : 69 ₁ . Показчик масивності тіла нижньої щелепи	17	32,1	3,03	4	33,4	6,24	21	32,3	3,67	10	35,8	4,87
68 : 66. Показчик нижньої щелепи поздовжньо-бігінальний	13	73,0	5,30	2	74,4	—	15	73,2	4,99	10	76,6	7,60

Примітка: Лінійні розміри подані в мм, кути — в градусах, об'єм — в см³.

панья обличчя — ♂ 94,7, ♀ 95,3). Помірно виявлений альвеолярний прогнатизм (альвеолярний кут — ♂ 81,0°, ♀ 82,5°). Горизонтальна профільовка різко виражена. Величина назомаларного і зиго-максиларного¹ кутів невелика (перший кут — ♂ 138,8°, ♀ 140,6°, другий — ♂ 126,4°, ♀ 126,7°). Глибина іклової ямки² середня (♂ 4,3 мм, ♀ 4,2 мм).

Очні впадини невисокі, про що свідчить як абсолютна їх висота (♂ 32,4 мм, ♀ 31,5 мм), так і орбітальний показчик II (♂ 77,3, ♀ 77,9). Ширина впадини велика (від дакріона — ♂ 42,2 мм, ♀ 40,0 мм; від максифронтале — ♂ 44,0 мм, ♀ 41,5 мм).

Ніс помірно широкий і високий (ширина ♂ 26,5 мм, ♀ 25,1 мм, висота ♂ 54,1 мм, ♀ 49,9 мм). Носовий індекс вказує на мезорінію (♂ 48,7, ♀ 50,6).

Висота перенісся значна (дакріальна висота ♂ 14,4 мм; дакріальний показник ♀ 62,0). Максифронтальна висота — ♂ 10,4 мм, ♀ 8,6 мм; симотична висота ♂ — 5,2 мм, ♀ 4,3 мм. На виступання перенісся вказує і значна величина симотичного індексу (♂ 54,6, ♀ 49,0).

Кут виступання носа — вище середнього (♂ 30,8°, ♀ 29,8°)¹. Добре розвинута передньоносова ость (для всієї серії бал 4,00). Великою є також висота переднього краю носового відростка верхньої щелепи² (висота — ♂ 11,3 мм, ♀ 10,0 мм; індекс виступання краю — ♂ 22,6, ♀ 21,2).

Піднебіння відносно широке (показчик ♂ 90,2, ♀ 93,1).

Нижня щелепа, так само, як і череп в цілому, має великі розміри, особливо широтні. Так, дуже значна за величиною мишечкова ширина нижньої щелепи (♂ 130,4 мм, ♀ 121,9 мм) і бігінальна ширина (♂ 116,4 мм, ♀ 104,3 мм).

Підборіддя сильно виступає (кут підборіддя інфраденталепорініон з базальною площиною ♂ 64,7, ♀ 64,8°).

¹ Якщо кінці носових кісточок були пошкоджені, то при вимірюванні кута носа враховувався загальний напрям профілю цих кісточок.

² Техніку вимірів носового відростка верхньої щелепи див. у праці В. П. Якимов. Дополнительные признаки на черепе, КСИЭ АН СССР, 1953, вып. XVIII, стор. 76—80.

¹ Вершина зиго-максиларного кута розташована у точці субспінале, сторони проходять через точки перетину зиго-максиларного шва з верхньою межею прикріплення жувального м'яза.

² Глибина іклової ямки визначалася описовим і вимірювальним методами. У другому випадку вона бралася від лінії, що являє собою найменшу віддаль між краєм носового отвору і точкою перетину зиго-максиларного шва з верхньою межею прикріплення жувального м'яза (координатний циркуль). Більш докладний опис розміру див. у праці Н. Н. Абиндер, Трасверзальная уплощенность лицевого скелета, Рукопис дисертації, 1956.

Оцінка розходження генеральної дисперсії з дисперсією вивнізької неолітичної серії черепів

Ознаки	Стать	Розходження		Стать	Розходження	
		крайні *	спостережені		крайні	спостережені
1. Поздовжній діаметр	ч	1,84	1,58	Ж	1,94	1,88
8. Поперечний діаметр	ч	1,67	1,66	Ж	1,94	1,56
17. Висотний діаметр	ч	1,85	1,22	Ж	2,46	1,92
9. Н йменша ширина лоба	ч	1,67	1,30	Ж	1,99	1,43
5. Довжина основи черепа	ч	1,99	2,14	Ж	19,50	2,17
40. Довжина основи обличчя	ч	3,67	1,96	Ж	19,50	1,09
45. Промір вилиць	ч	1,72	2,18	Ж	3,23	1,16
48. Верхня висота обличчя	ч	2,01	1,01	Ж	3,23	1,91
55. Висота носа	ч	1,78	1,04	Ж	2,19	1,23
54. Ширина носа	ч	1,81	1,58	Ж	2,30	1,15
51а. Ширина орбіти від дакріона	ч	1,98	1,54	Ж	8,53	1,43
52. Висота орбіти	ч	1,73	1,08	Ж	3,23	1,11

Довжина тіла, визначена за довжиною довгих кісток, велика (диз. додаток, табл. 2 і 3). В середньому вона становить у чоловіків 170 см, у жінок — 156 см. М'язовий рельєф на довгих кістках виражений помірно або сильно. З усіх кісток стегові найбільш масивні (показник міцності — близько 22). Докладну характеристику довгих кісток, на жаль, дати важко у зв'язку з їх поганою збереженістю.

Для визначення зеличини варіації окремих ознак черепів вивнізької серії були вираховані середні квадратичні ухили. Майже в усіх випадках вони виявилися близькими за величиною до середніх квадратичних ухилів ознак, які найчастіше зустрічалися у раніше вивчених серіях. У табл. 2 подані відношення дисперсій нашої серії до «генеральної» дисперсії¹ (дисперсія—квадрат середнього квадратичного ухилу). Для порівняння дана також гранична величина відношення дисперсій, що допускається при їх розходженні — критерій Т².

* Див. В. И. Романовский, Применение математической статистики в опытно-деле, М., 1947, табл. VI, стор. 240.

¹ Дані про генеральну величину середнього квадратичного ухилу ознак взяті з рукопису доповіді Г. Ф. Дебеца «О качественном определении краниометрических признаков и их констант». Доповідь зроблена на засіданні антропологічної секції МО ИМ 11 лютого 1955 р.

² Реальність розходження розмаху мінливості ознак або середніх квадратичних ухилів (σ) оцінюється не за різницею останніх, а за відношенням їх квадратів (відношення дисперсій $\frac{\sigma_1^2}{\sigma_2^2}$, де за σ приймається

Майже в усіх випадках критерій Т перевищує одержане нами відношення дисперсій. Виняток для чоловічих черепів становить довжина основи черепа і діаметр вилиць. У жіночих черепів, навпаки, по цих двох ознаках спостерігається помітне перевищення граничної величини над відношенням дисперсій, особливо по довжині основи обличчя. Тому ми вправі вважати розходження дисперсій в усій серії випадковим. Іншими словами, дисперсії нашої групи реально не відрізняються від дисперсій, які найчастіше зустрічаються в краниологічних серіях, отже, в нашому випадку ми не маємо підстав для припущення про змішаність групи.

Статеві відміни в будові вивнізької серії черепів виражені добре, але вони не мають різких відхилень від звичайних поширених відмін у краниологічних серіях. Порівняння коефіцієнтів статевого диморфізму вивнізької серії і коефіцієнтів, що найбільш часто зустрічаються і умовно названі генеральними, наведене в табл. 3 (дані про генеральні коефіцієнти взято з праці Г. Ф. Дебеца).

Спільний опис правобережного і лівобережного могильників виявився можливим тільки тому, що між ними немає різниці в антропологічному типі. Щоправда, лівобережний могильник представлений обмеженим чис-

середній квадратичний ухил, який мав більшу абсолютну величину). Максимальне значення цього відношення, допустимо при випадковому розходженні дисперсій, береться по таблиці значень для повірчої ймовірності $P=0,05$. У цій таблиці $K_1=n_1-1$, $K_2=n_2-1$, причому за K_1 приймається чисельність без одиниці тієї групи, у якій дисперсія більша (для кожної ознаки). Див. В. И. Романовский, Применение математической статистики в опытно-деле, табл. VI, стор. 240.

Таблиця 3

Коефіцієнти статевого диморфізму вовнизької неолітичної серії черепів

Ознаки	Коефіцієнт вовнизької серії
1. Поздовжній діаметр	1,045
8. Поперечний діаметр	1,036
17. Висотний діаметр	1,030
9. Найменша ширина лоба	1,064
5. Довжина основи черепа	1,062
40. Довжина основи обличчя	1,064
45. Промір вилиць	1,077
48. Верхня висота обличчя	1,096
55. Висота носа	1,084
54. Ширина носа	1,056
51a. Ширина орбіти від дакріона	1,055
52. Висота орбіти	1,029

лом черепів, до того ж недостатньої збереженості. Так, тільки на двох з них можна визначити лицьові розміри. Але як за зиміровими, так і за описовими ознаками ці два черепи не відрізняються від серії черепів правобережного могильника і вільно можуть бути до неї включені. Нереальність відмін середніх розмірів мозкового відділу і основних діаметрів обличчя черепів обох могильників підтверджується варіаційно-статистичним аналізом (див. табл. 4)¹.

В усіх випадках відміни між середніми арифметичними величинами ознак неістотні (одержана величина, яка характеризує розходження ознак, завжди менша граничної, що допускається при випадковому розходженні ознак).

В дальшому, враховуючи відсутність відмін в будові черепів правобережного і лівобережного могильників, ми будемо наводити для аналізу об'єднану групу.

¹ Розходження середніх величин порівнюваних груп визначається за формулою:

$$t = \frac{M_1 - M_2}{\sqrt{\frac{(n_1 - 1)\sigma_1^2 + (n_2 - 1)\sigma_2^2}{n_1 + n_2 - 2}}} \sqrt{\frac{n_1 + n_2}{n_1 \cdot n_2}},$$

де M_1 — середня арифметична величина в першій групі; n_1 — число випадків, σ_1^2 , σ_2^2 — середній квадратичний ухил; M_2 — середня арифметична величина у другій групі; n_2 — число випадків. Максимальне теоретичне значення величини t , яке допустиме при випадковому розходженні середніх, відшукується по таблиці Стюдента, при вірогідності, рівній 0,05, і ступенях свободи $(n_1 + n_2 - 2) = k$. Якщо одержане значення t менше табличного, то різниця між групами нереальна; якщо воно виявляється більшим, то групи за даною ознакою відрізняються одна від одної істотно. Див. В. И. Романовский, Применение математической статистики в опыном деле, табл. V, стор. 236.

* * *

Діагностика антропологічних типів за крапіологічними ознаками добре розроблена у радянській науці. Найновіша таблиця для визначення головних ознак основних рис наведена в підручнику Я. Я. Рогінського і М. Левіна¹. Ми повністю відтворюємо її в табл. 5 за знятком рінального показника, який не можна було визначити на вовнизькій серії внаслідок поганої збереженості носових кісток. З десяти ознак вовнизька серія попадає в межі варіації екваторіальної великої раси по трьох, монголоїдної — по п'яти, європеїдної — по семи. Отже, її найбільша близькість до європеїдної раси очевидна.

Комбінація орто-мезогнатного, дуже профільованого лицьового скелета з помірно ши-

Таблиця 4

Оцінка розходження середніх арифметичних величин і дисперсій чоловічих черепів з правобережного і лівобережного вовнизьких могильників

Ознаки	Розходження			
	середніх арифметичних		дисперсій	
	стосовне	критичні	стосовне	критичні
1. Поздовжній діаметр	0,761	2,09	4,936	4,64
8. Поперечний діаметр	1,049	2,08	1,636	4,60
20. Висотний діаметр (поріон—брегма)	—0,703	2,09	3,086	4,64
9. Найменша ширина лоба	—1,012	2,08	1,004	2,79
AS Протяжність надбривних дуг	0,215	2,07	2,421	3,92
23. Горизонтальна окружність через глабелу	1,557	2,12	3,201	4,70
24. Поперечна дуга поріон — брегма — поріон	—0,293	2,10	4,075	4,66
25. Сагітальна дуга	1,433	2,15	4,352	8,76
45. Промір вилиць	—0,023	2,10	12,729	8,70
48. Верхня висота обличчя	—2,028	2,13	3,991	245,0
65. Мишечковз ширина	1,371	2,15	1,678	3,88
77. Назо-малярний кут	0,917	2,09	8,463	5,86
8 : 1. Черепний показник	0,345	2,09	1,426	4,64
20 : 1. Висотно-поздовжній показник	—1,031	2,10	3,365	4,66
20 : 8. Висотно-поперечний показник	—1,709	2,09	1,176	2,96
9 : 8. Лобно-поперечний показник	1,551	2,09	2,434	2,96
45 : 8. Широтний показник	—1,965	2,11	1,555	3,34

¹ Я. Я. Рогинский и М. Г. Левин, Основы антропологии, М., 1955, стор. 362.

* Див. В. И. Романовский, Применение математической статистики в опыном деле, табл. V, стор. 236.

** Там же, табл. VI, стор. 240.

роким, що значно виступає, носом зустрічається в наш час тільки у представників європеїдної великої раси.

Таблиця 5

Основні ознаки великих рас
(за Я. Я. Рогінським і М. Г. Левіним)

Ознаки (розміри в мм, кути в град.)	Екваторіальна	Євразійська	Азіатсько-американська
Носовий показчик	51—60	43—39	43—53
Симіотичний показчик	20—45	46—53	31—49
Альвеолярний кут	61—72	82—86	73—81
Назо-маларний кут	140—142	близько 135	145—149
Верхня висота обличчя	62—71	66—74	70—80
Скулова ширина	121—138	124—139	131—145
Висота орбіти	30—34	33—34	34—37
Іклова ямка	глибока	глибока	плоська
Максимальноальвеолярний показчик	109—116	116—118	115—126
Вертикальний краніофасціальний показчик	47—53	50—54	52—60

Подібний метод зіставлення ознак допоможе у визначенні расової приналежності тільки основного компонента, що входить до складу досліджуваної серії. Домішка невеликого числа представників, хоча б і різко відмінного типу, з чітко вираженою комбінацією ознак може і не справити істотного впливу на середні величини, які лишатимуться у межах варіацій, встановлених для тієї чи іншої раси. Встановлення подібності вовнизької серії до європеїдної раси не знімає питання про наявність у складі серії яких-небудь інших компонентів. Для відповіді на це питання антропологічна наука користується, як відомо, двома методами, вірніше двома групами методів, які носять назву внутрігрупового і міжгрупового аналізу.

Суть методів внутрігрупового аналізу полягає у виявленні таких поєднань ознак, які не зумовлені природною залежністю, що виникає в процесі росту. Поєднання ознак на окремих черепах можуть бути виявлені, в свою чергу, двома шляхами: або послідовним розглядом усіх можливих комбінацій, або статистичною перевіркою реальності поєднань, помічених при візуальному спостереженні. Перший спосіб практично майже нездійснений при тих технічних засобах, які були в нашому розпорядженні. При візуальному спостереженні ми не знайшли у вовнизькій серії поєднань ознак, які свідчили б про домішку монголоїдних або негроїдних типів, в усякому разі у тій комбінації, в якій вони зустрічаються в наш час. Випадки більш або менш вираженої сплюсненості обличчя, прог-

натизму або широконосості зустрічаються, але всі ці особливості не пов'язані між собою або з будь-якими іншими ознаками.

Суть методів міжгрупового аналізу полягає у порівнянні середніх величин кількох краніологічних серій, обраних для зіставлення за хронологічним, морфологічним або будь-яким іншим принципом. Застосування такого аналізу обмежене у даному випадку числом відомих серій.

Не виходячи за межі характеристики трьох основних рас сучасного людства, ми можемо, таким чином, визнати близькість типу вовнизьких черепів тільки до однієї раси — європеїдної.

Велику увагу привертає ширина обличчя. У сучасного населення середні величини, подібні до виявлених на вовнизькій серії (145 мм для діаметра вилиць, 116 мм для нижньощелепного діаметра), рідкі навіть серед монголоїдів, не кажучи вже про європеїдів. В той же час у радянській антропологічній літературі неодноразово відзначалося, що значна ширина обличчя, більша за всі знайдені на черепних серіях сучасних європеїдів, нерідко зустрічається у стародавнього населення Європи¹. Г. Ф. Дебец називає цей широколиций європеїдний тип протоєвропейським, ототожнюючи його, разом з тим, з кроманьйонським типом у широкому розумінні цього терміну. На думку Г. Ф. Дебеца, найбільш виразно змін виявлений у пізньому палеоліті. Цікавим у зв'язку з цим є порівняння вовнизьких черепів з пізньопалеолітичними черепами Європи. Виявилось, що вовнизьку серію, взяту в цілому, не можна вважати тотожної жодній з сучасних краніологічних серій і в той же час зона не відрізняється скільки-небудь істотно від сумарної серії пізньопалеолітичних черепів з Західної Європи (див. табл. 6).

Щоб не ускладнювати вирішення питання, ми виключили з розгляду череп «негроїда» Грімальді і шанселядський, щодо систематики яких висловлювалось багато різних думок, а також череп Лауч I, як такий, що належить молодій особі. Дані про череп Костенків II з праці Г. Ф. Дебеца додані. Таким чином, до

¹ Г. Ф. Дебец, Расовые типы населения Минусинского края в эпоху родового строя, «Антропологический журнал», 1932, № 2, стор. 27—48; його ж, Так называемый «восточный великорусс», «Антропологический журнал», 1933, № 1—2, стор. 51—52; його ж, Брюнн—Пшедмост—Кро-Маньон и современные расы Европы, «Антропологический журнал», 1936, № 3, стор. 310—322; його ж, О древней границе европеоидов и американоидов Южной Сибири, СЭ, 1947, № 1, стор. 71—74; М. С. Акимов, Новые палеоантропологические находки эпохи неолита, КСИЭ, АН СССР, 1953, вып. XVIII, стор. 55—65.

Таблиця 6

Середні величини розмірів чоловічих черепів пізнього палеоліту Європи

Ознаки	n	M	σ	V
1. Поздовжній діаметр	14	196,8	7,05	3,58
8. Поперечний діаметр	14	144,6	6,02	4,16
17. Висотний діаметр	9	137,9	7,87	5,71
5. Довжина основи черепа	7	106,0	4,73	4,46
20. Висота поріон—бregма	11	118,3	5,87	4,96
9. Найменша ширина лоба	12	100,1	5,71	5,70
10. Найбільша ширина лоба	11	125,0	8,49	6,79
12. Ширина потилиці	7	114,8	4,83	4,21
7. Довжина потиличного отвору	6	41,1	3,71	9,03
16. Ширина потиличного отвору	6	31,4	3,50	11,14
23. Горизонтальна окружність чере- рез глабелу	10	555,2	11,87	2,14
24. Поперечна дуга поріон—бregма— поріон	10	330,8	15,51	4,69
25. Сагітальна дуга	8	392,3	9,11	2,32
26. Лобова частина сагітальної дуги	10	137,8	6,88	4,99
27. Тім'яна частина сагітальної дуги	10	131,9	5,54	4,20
28. Потилічна частина сагіталь- ної дуги	8	122,6	6,55	5,34
29. Лобова хорда	8	120,6	3,79	3,14
30. Тім'яна хорда	8	121,1	9,31	7,68
31. Потилічна хорда	7	101,1	2,42	2,39
45. Промір вилиць	10	144,2	7,18	4,98
48. Верхня висота обличчя	11	71,0	4,40	6,20
43. Бімаллярна хорда $f_{mo} - f_{mo}$	9	105,0	4,45	4,23
46. Середня ширина обличчя	7	103,5	4,03	3,89
62. Довжина піднебіння	2	47,8	—	—
63. Ширина піднебіння	9	40,8	2,09	5,12
55. Висота носа	11	52,5	3,52	6,70
54. Ширина носа	11	26,2	1,99	7,58
51. Ширина орбіти від mf	11	44,4	2,69	6,06
52. Висота орбіти	10	30,1	2,35	7,81
50. Міжорбітова ширина $mf - mf$	3	24,8	1,89	7,59
SC Симотична хорда	7	9,2	0,62	6,78
SS Симотична висота	5	4,7	0,82	17,44
72. Загальний кут обличчя	9	88,6	4,72	5,33
Об'єм черепа (cm^3)	4	1485,0	99,50	6,70
8 : 1. Черепний показник	14	73,5	4,90	6,67
17 : 1. Висотно-поздовжній показ- чик	9	69,2	3,21	4,64
17 : 8. Висотно-поперечний показчик	9	101,0	8,35	8,26
9 : 8. Лобно-поперечний показчик	11	69,0	4,13	5,98
16 : 7. Показчик потиличного отвору	6	76,6	7,36	9,61
48 : 45. Верхньоліцьовий показчик	10	49,5	4,16	8,41
54 : 55. Носовий показчик	11	49,5	4,36	8,81
52 : 51. Орбітний показчик	10	67,0	4,65	6,94
SS : SC Симотичний показчик	5	52,4	9,87	18,84

Примітка. Абсолютні розміри дані в мм, кути — в градусах, об'єм — в cm^3 .

пізньопалеолітичної групи були включені чоловічі черепи Кроманьйон I, Кроманьйон III, Солютре II, Солютре III, Солютре IV, Комб-Капелль, череп кроманьйонського типу з Гроту Дітей, Барма Гранде II, Пшедмост III, Пшедмост IX, Брюнн I, Оберкассель, Ложері-Бас, Костенки II.

Вовнизькі черепи близькі до кроманьйонських не тільки значною шириною обличчя, а й дуже великими розмірами мозкової коробки, сильним розвитком рельєфа, зокрема розвитком надбрів'я. У табл. 7 дані реальності розходження середніх арифметичних величин черепів нашої серії і пізньопалеолітичних. Майже за всіма основними ознаками розбіжність між цими двома групами неістотна. Відзначимо тільки, що у черепів пізнього палеоліту Європи більш низькі очні заглибини і більш ортогнатне обличчя. Неістотна також розбіжність мінливості (дисперсій) в цих групах (див. табл. 7). Якщо по відношенню до більшості описаних раніше серій стародавніх черепів території Радянського Союзу можна було говорити тільки про збереження деяких протоевропейських рис, то у вовнизькій серії збереглися всі ці риси.

Звичайно, при огляді серії вовнизьких черепів ми, безумовно, помітимо окремі черепи, що різняться між собою (див. додаток, табл. 1). Так, череп № 9847 в якійсь мірі нагадує нам Кроманьйон I, череп № 9842 — Оберкассель, череп № 9846 — Пшедмост, череп № 9856 — Солютре. Проте ці індивідуальні відміни черепа не дають підстави для виділення його в певний тип. Існування яких-небудь закономірних поєднань ознак, які могли б бути такою підставою, ми не виявили.

Якби черепи вовнизького могильника були знайдені у різних місцях і відносилися б до різних етапів розвитку культури, то, можливо, серед них була б виділена не менша кількість «типів», ніж та, яка встановлюється деякими авторами в палеоліті Західної Європи. Дійсно, у пізньому палеоліті Західної Європи кожна ноза знахідка виявляє ті чи інші відмінності від «класичного» кроманьйонського типу, яким ми його знаємо по знахідці «Старика» з гроту Кроманьйон. В Солютре знайдені мезокранні і навіть брахікранні черепи. Череп з Комб-Капелль відзначається подовженою формою обличчя, Пшедмост III — похилим лобом і сильно розвинутими надбрівними дугами.

Цікава в зв'язку з цим спеціальна праця Г. Ф. Дебеца, присвячена знахідкам пізнього палеоліту Європи¹. Погоджуючись з думкою Р. Верно відносно приналежності скелетів з нижнього шару Гроту Дітей до негроїдної раси і обходячи питання про систематичне положення шанселядського скелета, Дебес відзначає наявність корелятивного зв'язку ширини обличчя з нахилом лоба і розвитком

¹ Г. Ф. Дебес, Брюнн—Пшедмост—Кро-Маньон и современные расы Европы, «Антропологический журнал», 1936, № 3, стор. 310—322.

Таблиця 7

Оцінка розходження середніх арифметичних величин і дисперсій чоловічих черепів вовнизької серії і пізнього палеоліту Європи

Ознаки	Розходження			
	середніх арифметичних		дисперсій	
	спостережені	крайні	спостережені	крайні
1. Поздовжній діаметр	1,844	2,03	2,113	2,25
8. Поперечний діаметр	0,047	2,03	1,144	2,44
17. Висотний діаметр (базіон — брегма)	-2,233	2,09	2,116	2,85
5. Довжина основи черепа	-0,073	2,13	1,614	4,10
20. Висотний діаметр (поріон — брегма)	-1,920	2,04	1,255	2,35
9. Найменша ширина лоба	-0,534	2,03	1,294	2,26
7. Довжина потиличного отвору	0,445	2,15	2,036	3,48
16. Ширина потиличного отвору	-0,838	2,15	1,291	3,48
23. Горизонтальна окружність через глабелу	2,228	2,05	1,170	2,96
24. Поперечна дуга поріон — брегма — поріон	0,887	2,05	1,598	2,43
25. Сагітальна дуга	-0,376	2,07	2,196	3,50
45. Промір вилиць	-0,209	2,05	1,103	2,94
48. Верхня висота обличчя	-1,536	2,05	1,163	2,49
55. Висота носа	-1,298	2,05	1,414	2,49
54. Ширина носа	-0,351	2,06	1,290	2,88
51. Ширина орбіти від mf	0,421	2,06	1,455	2,55
52. Висота орбіти	-2,764	2,05	1,423	2,50
50. Міжорбітова ширина mf — mf	2,590	2,12	2,050	3,74
SC Симотична хорда	-0,698	2,09	5,394	3,96
SS Симотична висота	-0,957	2,10	1,671	5,87
72. Загальний кут обличчя	3,124	2,10	3,245	3,07
Об'єм черепа	-1,783	2,07	1,369	8,66
8 : 1. Черепний показник	-0,691	2,03	1,792	2,25
17 : 1. Висотно-поздовжній показник	-3,678	2,09	1,013	2,85
17 : 8. Висотно-поперечний показник	0,074	2,09	3,753	2,85
9 : 8. Лобно-поперечний	-0,468	2,04	4,440	2,35
48 : 45. Верхньолицьовий	-0,823	2,06	2,207	2,54
54 : 55. Носовий	0,425	2,06	1,310	2,86
52 : 51. Орбітний	-3,670	2,05	1,063	2,50
SS : SC Симотичний	-0,472	2,10	1,269	3,11

рельєфу над очними впадинами. Обидва типи Дебець вважає генетично пов'язаними ступенями розвитку єдиного типу — протоевропейського, з якого згодом утворилися всі сучасні європейські антропологічні типи.

Ми не маємо ще достатньої кількості матеріалу по пізньому палеоліту Європи, щоб остаточно розв'язати питання про систематичне положення пізньопалеолітичних знахідок. Але враховуючи матеріал по вовнизькому могиль-

нику, ми схильні віднести пізньопалеолітичні черепи до кроманьйонського типу. Ця думка могла б бути переглянута, якби ми володіли достатнім матеріалом і могли розділити його на якісь територіальні або хронологічні групи, відмінні за комплексом морфологічних ознак. Але в наш час провести таке розмежування неможливо.

Велика схожість вовнизьких черепів з верхньопалеолітичними черепами дає нам право припустити існування генетичного зв'язку неолітичного населення кроманьйонського типу з палеолітичним населенням Європи.

Щоправда, як показали розкопки останніх років¹, у палеолітичних і мезолітичних похованнях Російської рівнини знаходять не тільки кроманьйонців, а й представників інших типів.

Так, пізньопалеолітичний скелет з поховання на стоянці Костенки II з повною підставою віднесений Дебецом до числа представників кроманьйонського типу. В той же час Дебець вважає, що пізньопалеолітичний скелет з стоянки Маркина Гора належить до «раси Грімальді», а більшість мезолітичних скелетів з Волоського могильника — до особливого «стародавньосередземного» типу. Питання про взаємовідношення на нашій території цих двох типів з кроманьйонським потребує більш певного вирішення.

Користуюсь нагодою зробити деякі зауваження з приводу фрагментів черепів, які разом з мустьєрськими знаряддями знайшов О. В. Бодянский в 1947 р. в районі Дніпропетровська (однаковий геологічний вік фрагментів кісток і знарядь не може вважатися доведеним). Раніш було встановлено², що за морфологічним типом фрагменти, безумовно, не є неандертальськими. В той же час при їх вивченні вразив ряд особливостей, головним чином великі широтні розміри і дуже сильний розвиток рельєфу. В світлі нових даних, одержаних в наших дослідженнях, можна відмітити, що ці особливості, правда, не так чітко виражені, представлені у вовнизькій серії. Очевидно, фрагменти належали людям, за морфологічним типом дуже близьким до «вовнижців».

* * *

Переходячи до питання про поширення кроманьйонського типу в епоху, до якої відноситься Вовнизький могильник, розглянемо

¹ Г. Ф. Дебець, Палеоантропологические находки в Костенках, СЭ, 1955, № 1, стор. 43—53; його ж. Черепа из эпипалеолитического могильника у с. Волоского, СЭ, 1955, № 3, стор. 62—73.

² Т. С. Кондукторова, Фрагменты черепов из района Днепропетровска, «Ученые записки Московского государственного университета», вип. 158, стор. 217—237.

насамперед Оленеострівський неолітичний могильник на Онезькому озері¹. У табл. 8 дані середні арифметичні величини чоловічих черепів цього могильника. Порівняння Оленеострівського могильника з Вовнизьким виявляє їх велику схожість. Існують тільки незначні відмінності. У оленеострівській серії черепів набагато менше виражена доліхокранія, менші основні діаметри мозкового черепа (головним чином, поздовжній і висотний), більш вузький лоб, вужчі носози кісточки, за абсолютними розмірами більші, але нижчі очні заглибини. Без сумніву, в цілому в оленеострівській серії кроманьйонські риси виражені ясно, незалежно від того, чи є незначні відмінності від вовнизької серії випадковими, чи вони в якійсь мірі пояснюються наявністю відзначеної Є. В. Жировим невеликої монголоїдної домішки в серії (якщо на користь висновку про наявність у серії кроманьйонських рис Є. В. Жиров навів достатню кількість аргументів, то думка про існування монголоїдної домішки через відсутність даних є менш обґрунтованою).

На північ від Онезького озера не виявлено палеоантропологічних знахідок такої ранньої епохи. Майбутні дослідження повинні пока-

Таблиця 8

Середні величини розмірів чоловічих черепів з неолітичного могильника на Оленьому острові (Онезьке озеро) (за Жировим)

Ознаки	n	M
1. Поздовжній діаметр	19	183,6
8. Поперечний діаметр	16	142,5
20. Висота черепа поріон — брегма	15	113,3
9. Найменша ширина	14	97,6
45. Промір вилиць	10	145,7
48. Верхня висота обличчя	5	72,4
55. Висота носа	6	53,0
54. Ширина носа	3	26,0
51. Ширина орбіти від mf	11	46,5
51a. Ширина орбіти від d	8	44,0
52. Висота орбіти	10	33,1
57. Найменша ширина носових кісток	13	7,1
66. Бігониальна ширина	9	112,3
71a. Найменша ширина гілки нижньої щелепи	18	38,4
32. Кут профілю лоба	6	80,3
Надперенісся (1—6)	20	4,3
Іклова ямка (0—4)	10	2,1
Розвиток потиличного горба (0—5)	21	2,0
8 : 1. Черепний показник	14	77,4
9 : 8. Лобно-поперечний показник	10	67,8
52 : 51. Орбітний показник	10	71,2

¹ Е. В. Жиров, Заметка о скелетах из неолитического могильника южного Оленьего острова, КСИИМК, 1940, № 6, стор. 51—53.

зати, чи поширилися неолітичні кроманьйонці аж до Пізнічного Льодовитого океану, чи узбережжя його вже тоді були зайняті монголоїдами, домішку яких Є. В. Жиров вбачає в Оленеострівській серії Онезького озера і які безсумнівно переважали на Кольському півострові в більш пізній час, що переконливо показав В. П. Якимов¹.

Г. Ф. Дебєц вважає можливим віднести до протоевропейського типу також черепи давньоямної культури Нижнього Поволжя, андроновської і попередньої афанасівської культури Мінусінського краю і Алтаю. Не заперечуючи, що у всіх цих серіях дійсно багато загальних ознак з кроманьйонським типом, відзначимо все ж, що тільки черепи афанасівської культури Алтаю в повній мірі характеризуються кроманьйонськими ознаками. В інших серіях ці риси виражені не так чітко. В табл. 9 наведені середні розміри досліджених нами черепів давньоямної і катакомбної культури України², що ілюструють висловлене припущення. Для зіставлення при використанні варіаційно-стагистичного аналізу доцільніше взяти катакомбну серію як більш численну порівняно з давньоямною. Виявляється, що черепи катакомбної культури, хоча й близькі до черепів вовнизької серії за антропологічним типом, але менші від них за абсолютною величиною (табл. 10). Особливо істотна різниця з розмірах основних дуг черепа, нижньої щелепи і в діаметрі вилиць. Щодо інших розмірів, то тут ми маємо тільки неістотні відмінності. Так, у черепів катакомбної серії, за показниками, обличчя і очні заглибини трохи вищі, нахил лоба менший, більш виражене горизонтальне і вертикальне профілювання. Отже, дані про черепи бронзової епохи України підтверджують зроблений раніше висновок.

На схід від області афанасівської культури ареал неолітичних і енеолітичних кроманьйонців не поширювався. У Прибайкаллі переважав зовсім інший тип, який належить, за даними Г. Ф. Дебєца, до монголоїдної раси. Можливо, правда, що кроманьйонський тип входив до складу неолітичного населення Прибайкалля у вигляді домішки до основної монголоїдної раси. Але вже у Забайкаллі, за

¹ В. П. Якимов, Антропологическая характеристика костяков из погребений на Большом Оленьем острове (Баренцево море), «Сборник Музея антропологии и этнографии», 1953, т. XV, стор. 448—485.

² Т. С. Кондукторова, Материалы по палеоантропологии Украины, «Антропологический сборник. Труды Института этнографии АН СССР», новая серия, 1956, т. 33, стор. 166—202.

Середні величини розмірів чоловічих черепів бронзової епохи Запорізької області

Ознаки	Давньоямна культура			Катакомбна культура			Пізньозрубна культура	
	п	М	σ	п	М	σ	п	М
1. Поздовжній діаметр	7	190,9	10,93	18	189,0	7,28	5	187,0
8. Поперечний діаметр	6	141,3	6,35	18	141,2	5,88	4	137,2
17. Висотний діаметр (базіон — брегма)	2	136,0	—	8	137,9	3,27	1	140,0
5. Довжина основи черепа	2	103,5	—	8	105,6	2,67	1	105,0
20. Висота поріон — брегма	4	116,5	—	15	117,1	6,50	3	117,0
9. Найменша ширина лоба	7	96,9	3,85	19	98,5	5,04	4	95,2
23. Горизонтальна окружність (через глабелу)	5	526,8	—	11	529,9	14,45	1	530,0
24. Поперечна дуга поріон — брегма — поріон	4	318,8	—	14	315,9	13,89	1	312,0
25. Сагітальна дуга	7	379,4	10,48	12	374,1	15,25	2	365,0
40. Довжина основи обличчя	1	88,0	—	7	101,1	2,79	1	95,0
45. Промір вилиць	6	133,7	3,83	13	137,7	5,16	1	139,0
48. Верхня висота обличчя	6	69,3	6,31	18	71,2	4,37	2	72,5
47. Повна висота обличчя	6	117,7	9,54	14	117,6	5,03	2	120,0
55. Висота носа	6	50,6	3,81	18	52,3	2,84	2	52,5
54. Ширина носа	6	25,2	2,11	18	25,5	1,67	2	24,5
52. Висота орбіти	6	30,8	2,14	20	32,4	1,86	2	32,5
51. Ширина орбіти від mf	6	42,5	2,02	18	42,8	1,72	2	42,0
51a. Ширина орбіти від d	4	41,4	2,15	12	41,4	1,80	—	—
50. Міжорбітова ширина mf — mf	6	22,0	—	16	21,4	1,89	2	21,5
MS Максифронтальна висота	5	9,7	—	13	9,4	1,25	1	12,0
DC Дакріальна хорда	2	21,0	—	7	21,8	1,57	—	—
DS Дакріальна висота	2	13,0	—	7	13,1	1,69	—	—
SC Симотична хорда	5	8,1	2,28	15	8,3	0,99	2	8,6
SS Симотична висота	5	5,0	1,63	15	4,8	0,78	2	4,7
65. Мищелкова ширина	3	121,7	—	11	123,3	6,69	1	119,0
66. Бігоніальна ширина	3	99,3	—	12	101,2	8,74	2	100,0
77. Назо-маларний кут	6	135,0	6,31	17	137,5	6,09	3	137,4
Z Зіго-максиларний кут	4	125,1	—	11	123,5	4,69	1	126,0
32. Кут лоба	6	78,7	3,82	15	81,9	5,22	1	81,0
72. Загальний кут обличчя	6	85,5	3,78	13	85,5	4,75	1	84,0
74. Кут альвеолярної частини обличчя	6	77,3	1,97	13	78,0	7,30	1	79,0
75 (1). Кут носа	5	37,6	7,83	13	33,8	6,11	1	32,0
8 : 1. Черепний показчик	6	75,2	6,91	18	74,8	4,22	4	73,1
17 : 1. Висотно-поздовжній показчик	2	71,1	—	7	74,2	2,82	1	75,7
20 : 1. Висотно-поздовжній показчик	4	63,0	—	15	62,0	3,47	3	62,0
17 : 8. Висотно-поперечний показчик	2	94,2	—	7	97,2	2,31	1	111,1
20 : 8. Висотно-поперечний показчик	4	81,7	—	15	83,1	4,38	3	83,1
9 : 8. Лобно-поперечний показчик	6	68,5	4,50	16	69,4	3,39	3	67,6
40 : 5. Показчик виступання обличчя	1	88,9	—	7	95,4	2,91	1	90,5
48 : 45. Верхньолицьовий показчик	6	51,9	5,40	13	51,6	4,06	1	54,7
47 : 45. Лицьовий показчик	6	88,2	8,89	11	84,9	5,41	1	89,9
54 : 55. Носовий показчик	6	49,8	8,89	18	49,0	4,82	2	46,5
52 : 51a. Орбітний показчик	4	73,2	—	12	79,5	5,28	—	—
52 : 51. Орбітний показчик	6	72,7	7,73	18	76,1	5,22	2	77,4
63 : 62. Піднебінний показчик	3	94,8	7,61	9	89,1	5,10	2	88,2
DS : DC Дакріальний показчик	2	62,9	—	7	60,9	11,85	—	—
MS : 50. Максифронтальний показчик	5	44,6	6,06	13	44,9	5,65	1	60,0
SS : SC Симотичний показчик	5	61,9	8,09	15	57,6	8,83	2	55,9
Надперенісся (1—6)	7	4,3	—	20	3,7	—	4	3,0
Глибина іклової ямки (0—4)	6	2,8	—	17	2,2	—	2	3,0
Передньоносова ость (1—5)	6	4,5	—	12	4,0	—	—	—

Примітка: Лінійні розміри дані в мм, кути — в градусах.

Оцінка розходження середніх арифметичних величин і дисперсій чоловічих черепів вовнизької серії і катакомбної культури

Ознаки	Розходження				Ознаки	Розходження			
	середніх арифметичних		дисперсії			середніх арифметичних		дисперсії	
	спостережені	крайні	спостережені	крайні		спостережені	крайні	спостережені	крайні
1. Поздовжній діаметр . . .	2,097	2,03	2,253	2,16	32. Кут лоба nas. — met. до горизонталі.	-1,118	2,05	1,213	2,43
8. Поперечний діаметр . . .	1,691	2,02	1,200	2,21	72. Загальний кут обличчя	-1,305	2,07	3,287	2,91
17. Висотний діаметр (бізйон — брегма) ¹	2,961	2,09	2,737	3,57	74. Кут альвеолярної частини обличчя	1,109	2,07	1,663	2,91
5. Довжина основи черепа . .	0,261	2,12	5,067	3,68	75 (1). Кут носа	-1,249	2,09	2,742	3,57
20. Висотний діаметр (поріон — брегма)	2,604	2,03	1,539	2,23	77. Назо-малярний кут	0,789	2,03	2,284	2,18
9. Найменша ширина лоба . .	1,668	2,02	1,008	2,10	Z Зигма-максиллярний кут . .	1,680	2,09	1,972	2,97
23. Горизонтальна окружність (через глабелу)	2,772	2,05	1,274	2,45	8 : 1. Черепний показчик . . .	-0,238	2,03	1,329	2,16
24. Поперечна дуга поріон — брегма — поріон	2,282	2,04	1,281	2,28	17 : 1. Висотно-поздовжній показчик	0,069	2,10	1,280	4,00
25. Сагітальна дуга	3,708	2,05	1,276	2,51	20 : 1. Висотно-поздовжній показчик	1,326	2,04	1,558	2,26
45. Промір вилиць	3,052	2,04	2,135	2,47	17 : 8. Висотно-поперечний показчик	2,041	2,10	3,481	4,00
40. Довжина основи обличчя .	0,177	2,18	1,574	4,28	20 : 8. Висотно-поперечний показчик	1,130	2,03	1,170	2,23
48. Верхня висота обличчя . .	1,467	2,04	1,147	2,31	9 : 8. Лобно-поперечний показчик	1,113	2,03	2,991	2,20
47. Повна висота обличчя . .	2,182	2,05	1,080	2,50	48 : 45. Верхньолицьовий показчик	-0,799	2,05	2,102	2,42
55. Висота носа	1,836	2,04	1,086	2,29	47 : 45. Лицьовий показчик . . .	-0,973	2,06	1,793	2,60
54. Ширина носа	1,46	2,04	1,831	2,33	54 : 55. Носовий показчик	-0,175	2,04	1,072	2,33
51. Ширина орбіти відгні . . .	1,767	2,04	1,681	2,31	52 : 51a. Орбітний показчик . . .	-1,015	2,09	1,215	3,10
51a. Ширина орбіти відг . . .	0,960	2,09	1,374	2,90	52 : 51. Орбітний показчик . . .	-1,339	2,03	1,329	2,29
52. Висота орбіти	0,322	2,03	1,122	2,19	63 : 62. Піднебінний показчик . .	0,433	2,13	1,105	3,50
50. Міжорбітова ширина . . .	1,867	2,05	2,050	2,46	DS : DC Показчик виступання перенісся	0,167	2,26	2,874	8,94
MS Максилофронтальна висота .	1,758	2,06	—	—	MS : 50. Максилофронтальний показчик	0,854	2,06	1,457	2,60
DC Дакріальна хорда	1,758	2,26	1,770	8,94	SS : SC Показчик виступання носових кісток	-0,934	2,05	1,016	2,48
DS Дакріальна висота	1,382	2,26	2,745	8,94					
SC Симотична хорда	2,881	2,05	2,116	2,48					
SS Симотична висота	1,177	2,05	1,847	2,48					
65. Мищелкова ширина	2,573	2,06	1,181	2,84					
66. Бігоніальна ширина	5,618	2,05	2,462	2,51					

даними І. І. Гохмана¹, ця домішка зовсім не простежується.

Західний кордон ареалу поширення кроманьйонців проходив, очевидно, не далі Карпат. Черепи культури стрічкової кераміки, більш-менш одночасної з Вовнизьким могильником, зовсім вже не зберігають кроманьйонських ознак. Середня величина діаметра вилиць серії черепів культури стрічкової кераміки з Бржестя Куявського, виміряних С. Жеймо-Жеймсом², дорівнює 132 мм у чо-

ловіків і 123 мм у жінок. Черепи трипільської культури з Більче-Золоте, за даними К. Стояновського¹, ще більш вузьколиці: чоловічі мають 128 мм, жіночі — 123 мм.

Південний кордон ареалу кроманьйонців неолітичної епохи визначити важче, але в усякому разі він проходив не південніше Чорного і Каспійського морів. У Греції, за даними Д. С. Енджела², ширина обличчя найдавніших чоловічих черепів неолітичного і ранньомінойського часу дорівнює 128 мм. Енеолі-

¹ І. І. Гохман, материалы по антропологии населения низовьев Селенги, КСИЭ АН СССР, 1954, вып. XX, стор. 59—67.

² S. Żejmo-Żejmis, Seria szaszek neolitycznych z Brześcia Kujawskiego Wiadomości Archeologiczne, 1938, t. 15, стор. 158—186.

¹ K. Stojanowski, Antropologia prehistoryczna Polski. Polska Akademia Umiejętności. Prace i materiały antropologiczne, 1948, t. II, № 1, Kraków.

² J. L. Angel, A racial analysis of the ancient Greeks — an essay on the use of morphological types. American Journal of Physical Anthropology. N. S. 1944, December, № 4, vol. 2, pp. 329—376.

тичні черепи додинастичного Єгипту¹ також вузьколиці: 132 мм у чоловічих. У Месопотамії (Аль-Убайд)² і Вавілонії (Ур, Кіш)³ середні величини діаметра вилиць чоловічих черепів не перевищують 132 мм. В Ірані чоловічі черепи з Сіалка (I—IV періоди Гіршмана)⁴ мають діаметр вилиць 134 мм, жіночі—126 мм, черепи з Дамгана (Гіссар II)⁵ характеризуються ще більш вузьким обличчям: 125 мм—чоловічі і 116 мм—жіночі.

З усього сказаного можна зробити такі висновки:

¹ D. Fouquet, *Récherches sur les cranes de l'époque de la pierre taillée en Egypte*. In J. de Morgan, *Récherches sur les origines de l'Egypte. Ethnographie préhistorique et tombeau royal de Negadah*. Paris, 1897, II, стр. 269—380.

² A. Keith, *Report on the human remains*. In K. Hall and C. Wooley C. *Ur Excavations*. 1927, vol. I, part II. Al. Ubaid, *The Cemetery*. Oxford, стр. 214—240.

³ L. H. D. Buxton and T. Rice, *Report on the human remains found at Kish*. *The Journal of the Royal anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1931, vol. 61, стр. 57—119.

⁴ H. Vallouis, *Les ossements humains de Sialk*. In R. Ghirshman, *Fouilles de Sialk près de Kachan*, 1933, 1934, 1937. B. C. 1939, vol. II. Paris, стр. 114—192.

⁵ W. M. Krogman, *Racial types from Tepe Hissar, Iran, from the late fifth to the early second millennium*. B. C. *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afdeling natuurkunde*. 1940. Tweede sectie, deel XXXIX, № 2, Amsterdam, стр. 1—81.

1) Плем'я, якому належав Вовнизький могильник, з антропологічному відношенні характеризується ознаками кроманьйонського (протоевропейського) типу. Є підстави зв'язати, що «вовнижці» були нащадками палеолітичного населення Європи.

2) В ту епоху (неоліт і енеоліт), до якої відноситься Вовнизький могильник, кроманьйонський тип був поширений в північному напрямку, — принаймні, до Онезького озера (Оленеострівський могильник), можливо, і до Північного Льодовитого океану. У східному напрямку межі його поширення доходять до Алтаю і Мінусінської котловини (могильники афанасівської культури), але, очевидно, не заходять за Єнісей. В усякому разі, вже в Прибайкаллі цей тип зустрічається хіба що як домішка, в Забайкаллі його немає зовсім. На захід від Дніпра область поширення його невелика, — в Польщі і в західних областях України відомий інший тип епохи неоліту і енеоліту. На півдні — в Греції, Єгипті, Ірані — також описані інші типи.

3) Нашадками неолітичних кроманьйонців на Україні були племена давньоямної і катакомбної культур, далі, очевидно, скіфи і, в якійсь мірі, слов'яни. Але тут йдеться тільки про генетичну спадкоємність, морфологічні ж риси кроманьйонського типу поступово стираються в ході «епохальних» змін.

Індивідуальні розміри черепів з вовнизьких неолітичних могильників
Розкопки М. Я. Рудин

Порядковий номер	Номер поховання	Інвентарний номер	Вік	Стать	1. Поздовжній діаметр від глабели	1 в. Поздовжній діаметр від офріона	(1—1 в) Різниця між позд. д. від глабел і позд. д. від офріона	8. Поперечний діаметр	17. Висотний діаметр базіон—брегма	5. Довжина основи черепа	20. Висота поріон—брегма	9. Найменша ширина лоба
1	2 (ц.)	9841	55—65	М	192	186	6	154	—	108*	—	—
2	10 (ц.)	9842	50—60	М	203	194	9	145	139	108	114	100
3	11 (п. з.)	9844	25—30	М	—	—	—	139*	—	—	—	94
4	15 (п. с.)	9879	20—30	М	—	—	—	—	—	—	—	—
5	16 (п. с.)	9846	25—35	М	190	182	8	138	137±2	91±2	115	97
6	16 (п. с.)	9847	25—35	М	189	183	6	145	147	101	118	100
7	17 (п. с.)	9848	25—35	М	188	184	4	144	140±1	107	118	101
8	19 (п. с.)	9892	30—40	М	195	185	10	141	138±2	—	117	95
9	29 (ц.)	9852	30—35	М	—	—	—	—	—	—	—	111
10	32 (ц.)	9854	17—25	М	204	199	5	142	148	109	126	100
11	33 (ц.)	9856	55—65	М	200	192	8	164	—	—	134	109
12	36 (ц.)	9857	45—55	М	194	190	4	147*	156*	107	132	98
13	39 (ц.)	9858	45—55	М	191	185	6	138	—	—	124	94
14	40 (ц.)	9859	35—45	М	194±1	189±1	5	151	147	110	124	103
15	47 (ц.)	9861	50—55	М	192±2	188±2	4	146	144±1	—	124	104
16	48 (ц.)	9862	45—55	М	188±4	183±3	5	147±4	—	—	120	103
17	50 (ц.)	9863	25—35	М	—	—	—	150*	—	—	119	103
18	52 (ц.)	9864	25—35	М	186±4	—	—	142	—	—	117	—
19	65 (ц.)	9866	25—35	М	198	194	4	138±2	148±2	111±2	123±2	95
20	центр. яма (ц.)	9871	30—35	М	—	—	—	—	—	—	—	—
21	1 (ц.)	9840	50—60	Ж	178	175	3	140	132	97	115	91
22	10 (п. в.)	9843	45—55	Ж	178	176	2	133	—	—	113	94
23	12 (п. з.)	9845	17—23	Ж	188	186	2	137	149	102	127	99
24	28 (ц.)	9851	45—55	Ж	187	183	4	140	136±2	—	109	89
25	55 (ц.)	9865	17—23	Ж	181±2	176±2	5	141±1	140±2	101±1	119±1	94
26	66 (ц.)	9867	30—40	Ж?	200±3	197±3	3	142±4	—	—	127±3	103
27	67 (ц.)	9897	30—35	Ж?	187±5	—	—	139±4	143±2	—	120±3	103
28	центр. яма (ц.)	9869	30—35	Ж	—	—	—	—	—	—	—	—
29	центр. яма (ц.)	9870	25—30	Ж	—	—	—	—	—	—	—	—
30	31 (ц.)	9853	17—19	Ж?	190	189	1	152	134	97	125	109
31	2	9479	45—55	М	—	—	—	—	—	—	—	112
32	3	9480	50—60	М	190±3	182±2	8	141	—	—	127	102
33	10	9486	45—55	М	193	190	7	138	—	—	127	101
34	15	9489	30—40	М	195	191	4	136	148±2	—	122	100
35	17	9490	50—60	М	188	184	4	144	140±2	—	119	98
36	26	9497	40—50	М	192	182	10	143	143	110	121	99
37	28	9499	35—45	М	193±2	191±2	2	151±2	—	—	125	107
38	31	9500	25—35	М	—	—	—	—	—	—	—	—
39	1	9478	40—50	Ж	185	180	5	134	—	—	114	95
40	4	9481	25—35	Ж	171	167	4	138	—	—	109	93
41	13	9487	20—30	Ж	184±2	182±2	2	134	—	—	116	89
42	29	9868	17—25	Ж	194	193	1	155	—	—	112	—

Солонянського району Дніпропетровської області
ського (1949—1952 рр.)

10. Найбільша ширина лоба	11. Вушна ширина	12. Ширина потилиці	AS Протяжність надбрівних дуг	7. Довжина потиличного отвору	16. Ширина потиличного отвору	23. Горизонтальна окружність через габелу	24. Періферна окружність поріон — брегма — поріон	25. Сигітальна дуга	26. Лобна частина сигітальної дуги	26. Габелатрна дуга лобної кістки	26. Цефалічна дуга лобної кістки	27. Тім'яна частина сигітальної дуги	№ поховання
—	140	113	85	42,3	34,3	557	—	—	—	—	—	—	2
120	134	119	70	42,0	33,1	561	308	398	126	28	98	130	10
120	—	—	73	—	—	—	—	—	121	27	94	—	11
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15
117	123	—	73	—	—	530	308±2	—	129	27	102	133	16
121	135	114	81	39,0	32,2	542	322	393	126	33	93	136	16
123	127	113	78	39,8	30,8	535	318	374	131	22,5	108,5	123	17
119	129	111±1	82	42,5	36,3	545	315	384	129	28	101	132	19
—	—	—	83	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29
124	129	117	63	—	—	559	331	407	133	25	107	143	32
134	148	122	86	—	—	578	355	419	141	28	113	140	33
127	135	112±1	75	45,0	39,0	547	347	414	140	32	108	145	36
118	122	108	69	—	—	530	321	383	130	23	107	137	39
130	133	—	72	37,8	33,0	550±4	338	398	136	24	112	134	40
130	135	119	84	39,8	29,0	552	336	410	135	31	104	149	47
129±1	—	—	58	—	—	—	325	—	129	32	97	—	48
125	137*	116*	78	—	—	—	—	381*	123	26	97	135*	50
—	132	—	—	—	—	—	315	—	—	—	—	135	52
116±1	20±2	117±2	70	49,0	31,1	540±5	323±3	403±5	143	25	118	134±2	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
114	126	107	66	34,5	29,0	510	303	366	121	26	95	133	1
118	118	104	59	—	—	499	303	354	113	—	—	119	10
120	124	111	58	41,5	30,5	521	329	393	133	29	104	138	12
113	125	112±1	60	—	—	523	290	370	122	26	96	112	28
122	123	—	61	37,5	30,2	513±2	322±2	384	132	29	103	132	55
126±2	—	—	78	—	—	550±6	340*	397*	132	27	105	142*	66
127	—	—	79	36,5	28,2	—	—	—	122	22	100	—	67
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
135	133	111	74	41,0	30,7	546	339	404	143	—	—	141	31
—	—	—	78	—	—	—	—	—	125	23	102	—	2
124	128	112±1	84	—	—	534±4	335	—	—	—	108	146	3
124	122	111	70	—	—	535	331	390	130	25	105	—	10
118	127	—	71	—	—	541	324	394	126	23	103	146	15
126	129	114	71	—	—	530	317	380	121	30	91	131	17
116	128	113	72	36,0	29,5	535	324	381	135	33	102	117	26
—	145	—	76	—	—	552±3	334	—	132	33	99	141	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31
119	119	110±1	67	—	—	522	304	373	123	30	93	132	1
115	126	—	54	—	—	495	295	351	110	28	82	129	4
119	119	108	—	—	—	515±3	313	380	126	—	—	137	13
134	145	—	—	—	—	560	315	—	135	26	109	131	29

Порядковий номер	Номер поховання	28. Потилічна частина сагітальної дуги	28 ₁ . Дуга верхньої луски потиличної кістки	28 ₂ . Дуга нижньої луски потиличної кістки	29. Лобна хорда	29 ₁ . Глabellaрна хорда лобної кістки	29 ₂ . Церебральна хорда лобної кістки	30. Тім'яна хорда	31. Потилічна хорда	31 ₁ . Хорда верхньої луски потиличної кістки	31 ₂ . Хорда нижньої луски потиличної кістки	FS Висота вигину лобної кістки
1	2	120	63	57	—	—	—	—	103,7	61	57	—
2	10	142	77	65	114,0	26	92	119	117,0	72	63	20,4
3	11	—	—	—	106,0	25,5	87	—	—	—	—	23,8
4	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	16	—	—	—	117,0	25	95	118	—	63	—	—
6	16	131	80	51	113,0	31	88	121	117,7	76	50	23,0
7	17	120	68	52	115,5	22	98	111	103,5	65	52	27,8
8	19	123	73	50	117,0	25,5	96	117	104,0	71	48	23,0
9	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	32	131	68	63	119,4	24,5	101	130	113,6	63	62,5	24,4
11	33	138	76	62	126,8	26	106	128	115,0	73	62	25,8
12	36	129	76	53	124,0	30	101	129	115,0*	74*	52*	26,5
13	39	117	70	47	115,0	22	99	122	108,0	68	44	23,8
14	40	128	74	54	120,0	23	102	118	110,5*	71	53	28,0
15	47	126	72	54	118,0	28,5	97	128	107,0	69	53	28,0
16	48	—	—	—	114,0	30	91	—	—	—	—	25,0
17	50	123*	—	—	110,8	25	90	—	—	—	—	22,2
18	52	—	—	—	—	—	—	121	—	—	—	—
19	65	126	72	54	125,0	24	108	—	106,2	69	54	28,3
20	центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	1	112	70	42	107,0	25,5	89	116	93,8	65	42	25,7
22	10'	122	67	55	102,5	—	—	109	103,8	62	53	21,0
23	12	122	69	53	118,0	28	97	124	105,0	64	51	27,0
24	28	136	75	61	111,5	25,5	90	102	110,0	69	58	22,6
25	55	120	67	53	115,5	28	94	—	—	—	—	26,5
26	66	123	67	56	115,9	26,5	95	128*	108,0	65	55,5	26,0
27	67	—	—	—	105,5	21	91	—	—	—	—	25,6*
28	центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29	центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30	31	120	—	—	122,5	—	—	121	104,8	—	—	32,2
31	2	—	—	—	112,5	22	95	—	—	—	—	—
32	3	124	72	52	—	—	99	126	110,0	70	52	—
33	10	—	—	—	115,0	24	99	—	—	—	—	24,0
34	15	123	82	41	111,4	22	96	129	100,5	76	40	24,5
35	17	128	75	52	110,0	28	86	117	104,0	71	51,5	20,5
36	26	128	74	55	119,5	29	96	106	108,0	69	54	23,3
37	28	—	—	—	114,0	30	91	123	—	—	—	27,8
38	31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
39	1	119	64	55	111,0	29	89	118	102,5	62	54	23,5
40	4	112	72	40	101,0	27	78	115	98,0	68	40	19,8
41	13	117	73	44	110,0	—	—	119	100,0	67	44	—
42	29	—	—	—	115,0	24,5	98	117	—	—	—	30,2

OS Висота вгину потиличної кістки	45. Промір вилиць,	40. Довжина основи обличчя	48. Верхня висота обличчя	47. Повна висота обличчя	43. Верхня ширина обличчя	43. Бімалайна хорда [то-]то	46. Середня ширина обличчя	60. Довжина альвеоляр- ної дуги	61. Ширина альвеоляр- ної дуги	62. Довжина піднебіння	63. Ширина піднебіння	55. Висота носа	54. Ширина носа	№ поховання
25,0	149±1	97*	71	118	120	108,0±1	105*	—	—	46,5	39,5	52,5	23,5	2
32,6	154	100	73	124	116	107,9	106	58	69	49,7	44,0	54,8	25,8	10
—	—	—	—	—	111	101,0	—	—	—	—	—	—	—	11
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15
—	132±2	—	69	—	110	100,0	91	53	61	42,8	—	51,0	26,5	16
28,5	144	98	67	116	113	104,0	99	54	67	—	45,0	48,5	22,0	16
28,5	141	101	78	—	109	99,3	101	56	65	—	40,3	56,2	23,8	17
27,1	145±2	—	73	121	118	107,5	108±1	55	67	45,0	43,0	56,0	23,0	19
—	150±1	—	76	120	117	106,2	109	60	71	50,0	47,0	57,5	29,0	29
26,3	133±1	104	69	114	110	103,5	100	—	—	—	—	52,7	27,7	32
—	166±1	—	79	127	123	116,0	—	—	—	—	—	58,5	27,0±1	33
—	151	103	71	115	118	108,0	109	59	70	—	—	54,0	31,3	36
23,8	138*	68±1	115±1	105	98,0	98,0	96	—	—	—	—	53,1	29,8	39
—	145	107	76	126	114	106,2	102	56	69	—	44,0	53,5	29,0	40
29,0	142±1	—	70±2	122±2	115	107,0	108	—	—	—	—	49,0±1	—	47
—	142±2	—	75	124	112	102,0	—	56	63	45,0	39,1	54,1	24,5	48
—	147*	—	77	128	114	106,0	—	51	63	46,0	45,5	54,0	—	50
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	52
29,5	137±2	—	—	—	109	100,8	—	—	—	—	—	—	—	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
25,0	138*	95	64±1	106±1	107	100,1	97	56	65	47,3	40,2	—	—	1
25,6	130	—	69	111±1	104	97,0	99	57	63	—	—	51,7	25,0	10
24,0	130	91	64	109	104	97,0	91	51	64	43,0	41,2	46,3	24,3	12
32,0	132	—	68±2	111±2	98	93,3	—	—	—	—	—	50,0±1	—	23
—	131±1	100±1	68	114	103	98,3*	92*	54	67	43,0	42,3	48,6	25,0	55
—	135	—	72	123	109	99,0*	89	—	—	—	36,5	55,5	28,0	66
—	142±2	—	67	114	114	104,2	96	58	66	—	43,0	48,0	26,0	67
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
22,3	137	98	65	109	112	102,2	—	52	64	—	40,0	49,0	27,0	31
—	—	—	—	—	121	110,0	—	—	—	—	—	—	—	2
23,8	143±2	—	—	—	117±2	106,0±2	—	—	—	—	—	—	—	3
—	—	—	—	—	112	103,5	—	—	—	—	—	—	—	10
30,0	148	—	78	126	109	100,0	95±1	56	67	—	43,5	59,2	28,6	15
31,0	145±2	—	—	—	115	107,0	—	—	—	—	—	—	—	17
31,0	143±2	—	79	127	111	101,8	104±1	56	60	49,5	41,5	55,5	26,2	26
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31
24,5	137±1	—	65±1	106±1	110	100,0	88	54	60	—	—	49,0±1	22,5	1
22,5	—	—	—	—	104	95,8	—	—	—	—	—	—	—	4
25,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29

Порядковий номер	Номер поховання	51. Ширина орбіти від п.	51 а. Ширина орбіти від d	52. Висота орбіти	53. Міжорбітна ширина	MS Максифронтальна висота	DC Дакріальна хорда	DS Дакріальна висота	SC [57] Симіотична хорда	SS Симіотична висота	Глибина іклової ямки (мм)	Хорда на лобному в'ростку, в верхньої щелепи (за Якимовим)	Висота попереднього к'ю лобного відростка верхньої щелепи (за Якимовим)	Об'єм черепа (за Ла-Пірсоном)	65. Мищелкова ширина
1	2	44,0	42,5	30,0	24,0	9,8	—	—	10,8	4,9	5,0	48	11*	—	141
2	10	46,5	—	32,3	21,8	11,5	—	—	9,2	5,3	3,5	52	12	1584	134
3	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6,0	—	—	—	—
4	15	42,7	40,0	30,4	—	—	—	—	—	—	3,5	—	—	—	—
5	16	41,5	—	29,0	23,0	10,0	—	—	10,0	5,0	3,5	49	13	1460	—
6	16	43,0	41,3	34,5	22,0	10,0	23,0*	14,5*	10,0	5,0	5,0	45	9	1540	138
7	17	42,0	—	31,2	22,0	10,2	—	—	10,0	5,0	4,0	52	10*	1494	—
8	19	46,2	43,8	34,0	21,5	9,5	—	—	7,6*	4,0*	3,0	51	10	1533	124
9	29	45,5	—	33,0	23,7	11,0	—	—	11,0	5,0	3,5	—	—	—	131
10	32	42,5	41,4	31,5	22,0	11,4	22,5*	15,3*	10,0	6,5	2,0	48	11,5	1692	124
11	33	49,3	46,4	33,6	25,0	13,5	—	—	12,5	7,7	—	—	—	1944	139
12	36	44,4	—	30,6	23,0	—	—	—	—	—	2,5	—	—	1733	132
13	39	42,0	39,9	33,7	—	—	—	—	—	—	5,0	48	11	1552	120
14	40	45,6	44,0	35,8	—	—	—	—	7,7	5,1	6,0	49	13	1689	126
15	47	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1628	131
16	48	43,0	—	34,2	20,0	9,0	—	—	8,2	3,9	6,0	—	—	1570	140
17	50	45,0	42,5	33,3	23,0	8,5	25,0*	13,0*	10,0	4,0	4,0	51	13	—	130
18	52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	65	41,5	40,0	29,0	21,2	11,0	23,0*	15,0*	7,3	4,4	—	—	—	1487	—
20	центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1586	—
21	1	42,0±1	—	30,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1371	121
22	10	40,2	—	34,2	22,0	—	—	—	—	—	5,0	—	—	—	—
23	12	39,6	38,3	33,5	21,0	9,5	—	—	7,8	4,7	2,0	47	9	1523	119
24	28	38,8	—	31,5±1	22,0±1	—	—	—	—	—	—	—	—	1366	128
25	55	43,2	39,8	28,9	19,9	8,0*	—	—	8,1	4,0	4,0	—	—	1435	120
26	66	43,5	41,5	32,3	26,0	8,5	—	—	11,5	4,3	5,0	52	11	1649	113*
27	67	42,2	40,5	29,8	26,0	8,5	—	—	—	—	4,0	—	—	1465	126
28	центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	132
29	центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	128
30	31	41,5	40,3	33,5	24,0	—	—	—	—	—	7,0	—	—	1748	120
31	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
33	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1601	—
34	15	41,2	—	33,5	23,6	11,0	—	—	9,3	6,5	3,0	55	11	1594	—
35	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1540	123
36	26	46,0	—	33,0	21,0	9,8	—	—	10,7	6,0	7,0	50	11	1535	—
37	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1461	118
38	31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1689	—
39	1	42,5	—	31,2	21,0	—	—	—	—	—	5,5	—	—	1356	114
40	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1260	118
41	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1368	—
42	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1559	—

66. Бігнiальна ширина	67. Передня ширина нижньої щелепи	68. Довжина нижньої щелепи від кутів	69. Довжина нижньої щелепи від м'якшкiз	69. Висота підборiддя	Товщина тіла в області підборiддя	69. Висота гiла на рівні 10. мент.	69. Товщина тіла на рівні 10. мент.	70. Висота гiлки нижньої щелепи	71. Найменша ширина гiлки нижньої щелепи	80. Довжина зубної ду- ги верхньої щелепи	80. Ширина зубної ду- ги верхньої щелепи	80. а. Довжина зубної ду- ги нижньої щелепи	80. Ширина зубної ду- ги нижньої щелепи	80. а. Довжина зубного р'яду (за iклом) верхньої щелепи	80. а. Довжина зубного р'яду (за iклом) нижньої щелепи	№ поховання
117	46	78	109	38	15	34	10	67	37	—	—	53	70	—	44	2
122	52	95	106	35	19	32,5	11	72	41	—	—	51	70	40	45	10
—	—	—	—	—	—	33	12	—	32	54	66	—	—	44	—	11
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15
125	47	89	114	38	17	32	10	65	34	54	71	52	73	42	46	16
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	55	66	—	—	44	—	16
111	47	83	98	36	14	36	10	76	36	54	68	53	70	44	49	17
112	50	88	114	33	16	32,5	12	58	39	55	72	56	73	43	49	19
109	48	81	108	34	16	30	12	57	34	—	—	56	70	—	51	29
123	52	86	107	37	19	37	13	67	41	—	—	52	75	—	46	32
119	50	78	108	37	13	31	11	65	36	—	—	50	72	42	46	33
111	46	85	110	32	14	30	11	65	33	—	—	49	73	—	44	36
124	50	87	115	40	17	36	11	65	38	—	—	49	73	—	46	39
111	50	87	124	40	16	39,5	12	68	37	—	—	47	72	—	43	40
119	47	77	107	38	14	35,5	10	68	36	53	65	51	69	41	45	47
114	46	91	113	37	16	36	11	65	37	51	71	51	73	42	49	48
107	49	—	—	36	17	35	11	—	38	—	—	—	—	—	—	50
—	51	—	—	34	16	31,5	10	—	—	—	—	49	69	—	45	52
—	—	—	—	41	17	37	12	—	—	—	—	—	—	—	49	65
центр. яма																
96	51	82	98	30	15	32,5	10	64	33	52	66	54	65	40	46	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	—	—	—	—	—	47	10
100	48	75	103	32	15	27,5	12	53	31	51	64	50	71	42	45	12
102	46	75	99	30	16	29,5	12	61	30	—	—	49	70	—	44	28
96	43	82	103	35	15	33	11	57	35	—	—	53	75	—	47	55
96*	43	82	112	38	15	35	11	58	37	51	58	49	60	39	43	66
120	47	75	108	34	16	31	11	58	35	54	66	53	72	43	46	67
117	48	81	108	36	18	33	13	62	38	—	—	49	67	—	44	центр. яма
108	46	78	111	33	17	32	11	58	34	—	—	51	71	—	48	центр. яма
центр. яма																
109	49	76	104	32	14	29	9	60	34	—	—	56	71	—	51	31
—	46	—	—	37	18	36	11	—	—	—	—	48	71	—	44	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
119	51	91	114	36	18	33	14	73	40	51	69	54	70	43	48	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15
119	49	86	118	40	17	37	12	68	40	49	65	47	66	38	42	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26
—	49	—	113+2	40	16	39	11	—	34	—	—	51	70	—	49	28
31																
104	45	86	111	33	19	30	12	67	33	52	66	52	67	43	49	1
104	47	78	104	—	14	31	9	63	32	—	63	53	68	43	47	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29

К у т и

Порядковий номер	Номер поховання	32 Кут лоба пас.—мет. до горизонталі	Кут лоба g.—мет. до горизонталі	33 (1) Кут верхньої частини потилиці 1—in до горизонталі	33 (2) Кут нижньої частини потилиці 1п—0 до горизонталі	33. Кут нижньої потилиці кістки	34 Кут потиличного отвору	72. Загальний кут обличчя	73. Кут середньої частини обличчя	74. Кут альвеолярної частини обличчя	75 (1). Кут носових ліній кісток до профілю	77. Назо-малярний кут
1	2	—	—	91	33	114	—3	86	87	86	—	135,3*
2	10	70	61	90	32	117	—9	83	83	82	34	135,5
3	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	16	74+2	65+2	93*	—	—	—	—	—	—	36*	137,0
6	16	78	69	98	29	118	—7	78	81	65	29±1	141,0
7	17	81	76	90	33*	115*	+2*	83	84	81	25±1	135,0
8	19	72	64	93	33	116	—4	86*	87*	83*	—	137,4
9	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	134,8
10	32	84	76	96	37	117	0°	86	85	85	27*	133,0
11	33	79*	70*	93*	26*	120*	—	—	—	—	—	142,5
12	36	83	75	91*	41*	111*	—9	85	85	84	—	142,0
13	39	82	76	94	33	115	—	—	—	—	—	137,3
14	40	82	76	92	35	116	—7	82	81	83	32*	140,2
15	47	85*	78*	93	26*	121*	—9	—	—	—	—	140,6
16	48	81	72	—	—	—	—	85	86	82	33±1	147,3
17	50	81	73	—	—	—	—	80	82	79	—	144,0
18	52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	65	86*	80*	90*	31*	116*	—	—	—	—	—	130,0±1
20	центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	1	85	78	95	28	118	—3	—	—	—	—	143,0
22	10	81	76	89	42	112	—	81	83	77	—	141,3
23	12	90	83	92	42	113	—5	89	90	88	28	140,2
24	28	74	88	87	35	113	—	—	—	—	—	136,0
25	55	87	82	95	35	116	—3	81	82	79	34±2	142,6
26	66	83*	76*	—	—	—	—	88±2	91±2	85±2	25±2	—
27	67	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32±2	138,6*
28	центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29	центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30	31	90	83	97	36	122	—	82*	—	—	—	144,3
31	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	142,3
32	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
33	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	140,8
34	15	84	76	91	26	115	—	83	84	81	30±2	140,5
35	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	138,4
36	26	76	65	85	36	111	0°	—	—	—	—	139,0
37	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38	31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
39	1	80	72	95	37	118	—	—	—	—	—	142,8
40	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	140,8
41	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
42	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

О п и с о в і о з н а к и

З зигомаксиларний кут	79. Кут нахилу гідки нижньої щелепи	Кут підборіддя (id — рг з базальною площиною)	Нахил ренісея (за Мар- тіним 1—6)	Надбріві дуги (ви- пання за Мартіном 1—6)	Надбріві дуги (протяж- ність 1—3)	Глибина іклової ямки (0—4)	Нахил край грушевид- ного отвору	Передньоносова ость (за Брока 1—5)	Зовнішній потличний горб (за Брока 0—5)	Сосцевидний в дрісток (1—3)	№ поховання
127,5*	123	67	4	5	2	2	ant.	4	3	3	2
125,3	107	60	5	5	1	2	ant.	4	4	2	10
—	—	—	3	4	2	—	ant.	—	—	—	11
122,4	—	—	5	5	—	3	—	—	—	—	15
126,9	122	54	4	4	2	2	ant.	4	3	3	16
128,5	—	—	3	4	2	2	ant.	—	2	3	16
—	109	80	5	5	2	2	ant.	—	3	2	17
129,5	122	—	4	4	2	1	ant.	—	—	—	19
124,9	125	65	3	3	2	2	ant.	4	—	—	29
—	117	68	4	5	1	1	ant.	—	1	3	32
128,3	136	63	4	4	2	—	ant.	—	4	3	33
132,6	128	58	3	3	1	1	ant.	—	3	3	36
123,5	125	63	3	4	2	2	ant.	—	3	2	39
—	134	62	3	4	2	3	ant.	4	3	3	40
—	123	71	3	3	1	2	—	—	4	2	47
—	118	57	3	3	1	3	ant.	—	3	3	48
—	—	63	—	4	2	2	ant.	—	2	3	50
—	—	73	3	—	—	—	—	—	—	3	52
—	—	—	—	4	2	—	—	—	4	2	65
центр. яма											
132,0*	113	69	3	3	1	2	ant.	—	2	2	1
133,6	—	—	2	2	1	2	ant.	—	1	1	10
125,8	132	59	2	2	1	1	ant.	4	1	1	12
—	125	63	2	2	1	—	—	—	1	1	28
123,2	131	56	3	3	1	2	ant.	—	2	2	55
123,0	131	68	3	3	1	2	ant.	—	2	2	66
130,3*	131	74	2	3	2	2	ant.	—	2	2	67
—	124	62	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
—	133	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
—	130	65	2	2	1	3	ant.	—	1	1	31
—	—	—	3	3	2	—	ant.	—	3	3	2
—	—	—	—	4	2	—	—	—	3	2	3
121,3	115	66	3	4	1	—	—	—	3	3	10
—	—	—	4	4	1	1	ant.	—	3	3	15
—	128	66	3	4	2	—	—	—	4	3	17
—	—	—	5	5	1	3	ant.	—	3	3	26
—	—	—	4	4	2	—	—	—	4	3	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31
11,92	122,0	67	3	3	1	3	ant.	—	2	2	1
—	122,0	—	2	2	1	—	—	—	2	1	4
—	—	—	2	—	—	—	—	—	1	1	13
—	—	—	3	3	1	—	—	—	—	2	29

Порядковий номер	Номер поховання	8:1 Черепний	17:1 Висотно-подовжній	20:1 Висотно-подовжній	17:8 Висотно-поперечний	20:8 Висотно-поперечний	9:8 Лобно-поперечний	FS:2) Показчик виступання лобної кістки	OS:3) Показчик виступання потиличної кістки	16:7 Показчик поглибленого овову	AS:4) Показчик прогнності на дуг	29:26 Показчик кінцівки лобної кістки
1	2	81,2	—	—	—	—	—	—	24,1	81,3	70,8	—
2	10	71,4	67,5	56,2	95,9	78,6	69,0	17,9	27,9	74,0	60,3	90,5
3	11	—	—	—	—	—	67,6	22,4	—	—	65,8	87,6
4	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	16	72,6	72,1	60,5	99,3	83,3	70,3	—	—	—	66,4	90,7
6	16	76,7	77,8	62,4	101,4	81,4	69,0	20,4	25,5	82,6	71,7	89,7
7	17	76,6	74,5	62,8	97,2	81,9	70,1	24,0	27,5	77,5	71,6	88,2
8	19	72,3	70,7	60,0	97,9	83,0	67,4	19,8	26,0	85,5	69,5	90,7
9	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	70,9	—
10	32	69,6	72,6	61,8	104,2	88,7	70,4	20,4	23,2	—	57,3	89,7
11	33	82,0	—	67,0	—	81,1	66,5	20,4	—	—	71,1	89,9
12	36	75,8	80,4	69,1	106,1	89,8	66,7	21,4	—	86,7	63,6	88,6
13	39	72,2	—	64,9	—	89,9	68,1	20,7	23,6	—	65,7	88,5
14	40	77,8	75,8	63,9	97,4	82,1	68,2	23,3	—	87,3	63,2	88,2
15	47	76,0	75,0	64,6	98,6	84,9	71,2	23,7	27,2	72,9	73,0	87,4
16	48	71,2	—	63,8	—	81,6	70,1	21,9	—	—	73,0	88,4
17	50	—	—	—	—	79,3	68,7	20,0	—	—	68,4	90,1
18	52	76,3	—	62,9	—	82,4	—	—	—	—	—	—
19	65	69,7	74,8	62,1	107,2	89,1	68,8	22,6	27,8	77,7	64,2	87,4
20	Центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	1	78,6	74,1	64,6	94,3	82,1	65,0	24,0	25,6	84,0	61,7	88,4
22	10	74,7	—	63,5	—	85,0	70,7	20,5	24,7	—	56,7	90,7
23	12	72,9	79,3	67,6	108,8	92,7	72,3	23,9	22,9	73,5	55,8	88,7
24	28	74,9	72,7	58,3	97,1	77,9	63,6	20,3	29,1	—	61,2	91,4
25	55	77,9	77,4	65,8	99,3	84,4	66,7	23,0	—	81,7	59,2	87,5
26	66	71,0	—	63,5	—	89,4	72,5	22,4	—	—	71,6	87,8
27	67	74,3	76,5	64,2	102,9	86,3	74,1	24,8	—	77,3	69,3	86,5
28	Центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29	Центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30	31	80,0	70,5	65,8	88,2	82,2	71,7	26,3	21,3	70,5	66,1	85,7
31	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	64,5	90,0
32	3	74,2	—	66,8	—	90,1	72,3	—	21,6	—	71,8	—
33	10	71,5	—	65,8	—	92,0	73,2	20,9	—	—	62,5	88,5
34	15	69,7	75,9	62,6	108,8	89,7	73,5	22,0	29,8	—	65,1	88,4
35	17	76,6	74,5	63,3	97,2	82,6	68,1	18,6	29,8	—	61,7	90,9
36	26	74,5	74,5	63,0	100,0	84,6	69,2	19,5	28,7	82,0	64,9	88,5
37	28	78,2	—	64,8	—	82,8	70,9	24,4	—	—	—	93,4
38	31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
39	1	72,4	—	61,6	—	85,1	70,9	23,3	23,9	—	60,9	90,2
40	4	81,7	—	63,7	—	79,0	67,4	19,6	23,0	—	51,9	91,8
41	13	72,8	—	63,0	—	86,6	66,4	—	25,0	—	—	87,3
42	29	79,9	—	57,7	—	72,3	—	26,2	—	—	—	85,2

Ч И К И

29:26 ₁ Глазлярний	29:26 ₂ Церезальний	29:29 ₂ Глазлярно-церезальний	30:27 Показчик кри-визни тім'яної кістки	31:28 Показчик кри-визни підтлочної кістки	48:17 Висогний	45:8 Широтний	40:5 Показчик вис-тупання обличчя	48:45 Вежньо-лицьовий	47:45 Лицьовий	54:55 Носовий	52:51 а Орбітний	№ показання
—	—	—	—	86,4	—	96,8	89,8	47,6	79,2	44,8	70,6	2
92,9	93,9	28,3	91,5	82,4	52,5	106,2	92,6	47,4	80,5	47,2	—	10
94,4	92,6	29,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
92,6	93,1	26,3	88,7	—	50,4	95,6	—	52,3	—	52,0	75,5	15
93,9	94,6	35,2	89,0	—	45,6	99,3	97,0	46,5	80,6	45,4	83,6	16
97,8	90,4	22,4	90,2	86,2	55,7	97,9	94,4	55,3	—	42,5	—	17
91,1	95,0	26,6	88,6	84,6	52,9	102,8	—	50,3	83,4	41,1	77,6	19
—	—	—	—	—	—	—	—	50,7	80,0	50,5	—	29
98,0	94,4	24,3	97,9	86,2	46,6	93,7	95,4	51,9	85,7	52,7	76,1	32
92,9	93,8	24,5	91,4	83,3	—	101,2	—	47,6	76,5	46,2	72,4	33
93,8	93,5	29,7	89,0	89,2	45,5	102,7	96,3	47,0	76,2	57,9	—	36
95,6	92,5	22,2	89,0	86,2	—	100,0	97,3	49,3	83,3	56,1	84,5	39
95,8	91,1	22,6	88,1	86,3	51,7	96,0	—	52,4	86,9	54,2	81,4	40
91,9	93,3	29,4	85,9	84,9	48,6	97,3	—	49,3	85,9	—	—	47
93,8	93,8	33,0	—	—	—	96,6	—	52,8	87,3	44,9	—	48
96,1	92,8	27,8	—	—	—	98,0	—	52,4	87,1	—	78,4	50
—	—	—	89,6	—	—	—	—	—	—	—	—	52
96,0	91,5	22,2	—	84,2	—	99,3	—	—	—	—	72,5	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
98,1	93,7	28,6	87,2	83,8	48,5	98,6	97,9	46,4	76,8	—	—	1
—	—	—	91,6	85,0	—	97,7	—	53,1	85,4	18,3	—	10
96,6	93,3	28,9	89,9	86,1	43,0	94,9	89,2	49,2	83,8	52,5	87,5	12
98,1	93,8	28,3	91,1	80,9	50,0	94,3	—	51,5	84,1	—	—	23
96,6	91,3	29,8	—	—	48,6	92,9	99,0	51,9	87,0	51,5	72,6	55
98,1	90,5	27,9	90,1	87,8	—	95,1	—	53,3	91,1	50,9	77,8	66
95,4	91,0	23,1	—	—	46,8	102,1	—	47,2	80,3	54,3	73,6	67
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	центр. яма
—	—	—	85,8	87,3	48,5	90,1	101,0	47,4	79,6	55,1	83,1	31
95,6	93,1	32,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	91,7	23,2	86,3	88,7	—	101,4	—	—	—	—	—	3
96,0	94,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
95,6	93,2	24,2	88,4	81,7	52,7	108,8	—	52,7	85,1	48,3	—	15
93,3	94,5	22,9	89,3	81,2	—	100,7	—	—	—	—	—	17
87,9	94,1	32,6	90,6	84,4	55,2	100,0	—	55,2	88,8	46,9	—	26
90,9	91,9	30,2	87,2	—	—	—	—	—	—	—	—	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31
96,7	95,7	—	89,4	86,1	—	102,2	—	47,4	77,4	45,8	—	1
96,4	85,1	34,6	89,2	87,5	—	—	—	—	—	—	—	4
—	—	—	86,9	85,5	—	—	—	—	—	—	—	13
94,2	89,9	33,0	89,3	—	—	—	—	—	—	—	—	29

Показники

Порядковий номер	Номер поховання	52 : 51 Орбітний	63 : 62 Піднебінний	61 : 60 Максилоальвеолярний	DS : DC Показник вис. тупанця перетісся	MS : SO Максилофронтальний	SS : SC Показник виступання носових кісток	Показник вис. тупання переднього краю лобного відростка верхньої щелепи (за Якимовим)	71a : 70 Показник гілки нижньої щелепи	Показник масивності області підборіддя	63 : 69; Показник масивності тіла нижньої щелепи	68 : 66 Показник нижньої щелепи поздовжньо-бігінальний
1	2	68,2	85,0	—	—	41,8	45,4	22,9	55,2	39,5	29,4	66,
2	10	69,4	88,3	119,0	—	52,8	57,6	23,1	56,9	54,2	30,8	77,
3	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36,4	—
4	15	71,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	16	69,9	88,9	115,1	—	43,5	50,0	26,5	—	—	—	—
6	16	80,3	—	124,1	63,1	45,5	50,0	20,0	52,3	44,7	31,2	71,
7	17	74,3	—	116,1	—	46,4	50,0	19,2	—	—	—	—
8	19	73,6	95,3	121,8	—	44,2	52,6	19,6	47,4	38,9	27,8	75,7
9	29	72,5	94,0	118,3	—	46,5	45,4	—	67,2	48,5	33,5	78,6
10	32	74,1	—	—	67,9	51,8	65,0	23,1	59,6	47,1	36,7	74,3
11	33	68,2	—	—	—	54,0	62,1	—	61,2	51,4	35,1	69,9
12	36	68,9	—	118,6	—	—	—	—	55,4	35,1	35,5	65,6
13	39	80,3	—	—	—	—	—	—	50,8	43,8	36,7	76,6
14	40	78,5	—	123,2	—	—	66,2	22,9	58,5	42,5	30,6	70,2
15	47	—	—	—	—	—	—	26,5	54,4	40,0	30,4	78,4
16	48	79,6	87,0	112,5	—	45,0	47,6	—	52,9	36,8	28,2	64,7
17	50	74,0	99,0	123,5	52,0	36,9	40,0	25,5	56,9	43,2	30,6	79,8
18	52	—	—	—	65,2	51,9	60,3	—	—	47,2	28,6	—
19	65	69,9	—	—	—	—	—	—	—	47,0	31,7	—
20	Центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	—	41,5	32,4	—
21	1	72,6	84,9	116,1	—	—	—	—	51,6	50,0	30,8	85,4
22	10	85,1	—	110,5	—	—	—	—	—	—	—	—
23	12	84,6	95,8	125,5	—	45,2	60,3	21,3	58,5	46,9	43,6	75,0
24	28	81,2	—	—	—	—	—	—	49,2	53,3	40,6	73,5
25	55	66,9	98,6	124,1	—	40,2	49,3	—	61,4	42,9	33,3	85,4
26	66	74,2	—	—	—	32,8	37,4	21,1	63,8	39,5	31,4	85,4
27	67	70,6	—	113,8	—	32,8	—	—	60,3	47,0	35,5	62,5
28	Центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	61,3	50,0	39,4	69,2
29	Центр. яма	—	—	—	—	—	—	—	58,6	51,5	34,4	72,2
30	31	80,1	—	123,1	—	—	—	—	56,7	43,8	31,0	69,7
31	2	—	—	—	—	—	—	—	—	48,6	30,6	—
32	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
33	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
34	15	81,3	—	119,6	—	46,7	69,9	20,0	54,8	50,0	42,4	76,5
35	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
36	26	71,8	83,8	107,1	—	46,7	56,1	22,0	58,8	42,5	32,4	72,3
37	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38	31	—	—	—	—	—	—	—	—	40,0	28,2	—
39	1	73,4	—	111,1	—	—	—	—	49,2	57,6	40,0	82,7
40	4	—	—	—	—	—	—	—	50,8	—	29,0	75,0
41	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
42	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Примітки: 1. Лінійні розміри подані в мм, кути—в градусах, об'єм—в см³.

2. Точність розмірів із знаком* сумнівна.

Таблиця II

Індивідуальні розміри довгих кісток з вовнизьких неолітичних могильників Солонянського району

Дніпропетровської області

Розкопки М. Я. Рудинського 1949—1952 рр.

Могильник	Номер поховання	Інвентарний номер	Стать	Довжина тіла (за формулою Манувріє)	Стегнова кістка			Велика стегнова кістка		Мала стегнова кістка		Плечова кістка		Ліктьова кістка		Промінева кістка	
					1. Найбільша довжина	2. Довжина в звичайному положенні	3. Окружність в середній ділянці фізу	1. Повна довжина	2. Найменша окружність	1. Найбільша довжина	2. Найменша окружність	1. Найбільша довжина	2. Найменша окружність	1. Найбільша довжина	2. Найменша окружність	1. Найбільша довжина	2. Найменша окружність
Лівобережний	3	3107	Ч	165	—	—	—	365 л	80 л	366 л	43 л	—	—	—	—	—	—
	10	3378	Ч	170	479 л	476 л	101 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	15	3379	Ч	167	466 л	464 л	106 л	—	—	—	—	338 л	81 л	—	—	260 л	51 л
	18	—	Ч	170	469 л	467 л	105 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	27	3380	Ч	176	473 л	467 л	106 л	404 л	89 л	—	—	346 л	73 л	—	—	—	—
Правобережний	1	3376	Ж	153	422 л	410 л	90 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	6	3400	Ч	169	—	—	—	—	—	—	—	343 л	73 л	—	—	—	—
	11	9844	Ч	165	454 л	450 л	97 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	14	3404	Ч	169	465 л	463 л	97 л	—	—	—	—	334 л	72 л	283 л	41 л	—	—
	23	3403	Ч	164	470 л	468 л	96 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Центр. яма	3405	Ч	183	433 л	431 л	97 л	369 л	88 л	—	—	—	—	—	—	—	—
	12	9845	Ж	157	448 л	443 л	98 л	428 л	85 л	—	—	—	—	—	—	—	—
	66	9867	Ж?	160	—	—	—	—	—	—	—	310 л	63 л	—	—	—	—
	67	3405	Ж?	160	432 л	430 л	91 л	354 л	76 л	—	—	305 л	70 л	264 л	43 л	—	—
	Центр. яма	3405	Ж	162	—	—	—	349 л	81 л	—	—	—	—	256 л	41 л	233 л	47 л

Примітка. Розміри довгих кісток подані в мм, довжина тіла—в см.

Таблиця III

Показники довгих кісток з вовнизьких неолітичних могильників Солонянського району Дніпропетровської області

Могильник	Номер поховання	Інвентарний номер	Стать	Стегнова кістка	Велика стегнова кістка	Мала стегнова кістка	Плечова кістка	Ліктьова кістка	Промінева кістка	Пропорції				
										Показник масивності				
										8 : 2	10 в : 1	4 а : 1	7 : 1	3 : 1
Лівобережний	3	3107	Ч	—	21,9 л	11,8 л	—	—	—	—	—	—	—	—
	10	3378	Ч	21,2 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	15	3379	Ч	22,9 л	—	—	23,9 л	—	19,7 л	77,0 л	—	—	—	—
	18	—	Ч	22,5 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	27	3380	Ч	22,7 л	22,1 л	—	21,1 л	16,0 л	19,3 л	—	—	—	—	—
Правобережний	1	3376	Ж	21,9 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	6	3400	Ч	—	—	—	21,3 л	—	—	—	—	—	—	—
	11	9844	Ч	21,6 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	14	3404	Ч	20,9 л	—	—	21,6 л	14,5 л	—	—	—	—	—	—
	23	3403	Ч	20,5 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Центр. яма	3405	Ч	22,6 л	23,9 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	12	9845	Ж	22,1 л	19,9 л	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	66	9867	Ж?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	67	3405	Ж?	—	—	—	20,3 л	16,3 л	—	—	—	—	—	—
	Центр. яма	3405	Ж	—	—	—	22,9 л	16,1 л	20,2 л	—	—	—	—	—

МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧЕРЕПІВ З КАІРСЬКОГО МОГИЛЬНИКА XI—XIII ст.

Г. П. Зіневич

Влітку 1954 р. загін Горностаївської археологічної експедиції Інституту археології Академії наук УРСР проводив розкопки могильника біля с. Каїри, Горностаївського району, Херсонської області. Могильник розташований над урвищем першої надзаплавної тераси лівого берега р. Конки. За визначенням керівника експедиції Є. В. Махно, досліджувані поховання відносяться до початку II тис. н. е. і не можуть вважатися одношаровою археологічною пам'яткою.

На території могильника були виявлені залишки поселення епохи пізньої бронзи, а також споруди, які датуються першими століттями нашої ери. Очевидно, ця територія до того, як на ній був розташований могильник, двічі заселялась.

Ряд речей, знайдених в окремих похованнях, а саме: срібні бляшки, прикрашені рослинним орнаментом, скляне пряслице, металеві гудзики з вушками, барилоподібні скроневі кільця, що нагадують тринамистові сережки часів Київської Русі, — дає підстави датувати могильник XI—XIII ст.¹

Поховання могильника розташовувались широкою смугою вздовж урвища, утворюючи кілька рядів, витягнутих з півночі на південь. Більшість могильних ям перекрита кам'яними закладками з каменів різного розміру.

Обряд поховань порівняно одноманітний: трупопокладення головою на захід з витягненими або розімкнутими ногами, з різним положенням рук; матеріальний інвентар бідний.

Палеоантропологічний матеріал Каїрського могильника заслуговує на особливу увагу, оскільки аналогічні йому в степовій смузі України пам'ятки, що відносяться до часу, який на даній території майже зовсім не вивчався археологами, зустрічаються дуже рідко.

В результаті розкопок було одержано кістковий матеріал середньої збереженості, який після попередньої обробки і часткової реставрації склав невелику краніологічну серію з п'ятнадцяти чоловічих, чотирнадцяти жіночих і п'яти дитячих черепів (останні не були включені у виміри). Ця серія в цілому характеризується загальною грацильністю, явно вираженою європеїдною будовою, відсутністю будь-яких слідів монголоїдної домішки, мезокранією, малою висотою черепної коробки, великим кутом виступання носа, великою глибиною іклової ямки, значною величиною симатичного і дакріального показників.

Чоловічі черепи—брахі- і доліхокранні, з невеликою домішкою мезокранів, при середньому поздовжньому (179,7 мм), середньому (140,3 мм) і навіть великому поперечному (155 мм) діаметрах. Жіночі черепи в середньому брахікранні (80,6), при середньому (173,8 мм) і навіть великому поздовжньому (186 мм) і середньому (139,8 мм) поперечному діаметрах.

Чоловічі черепи мають скроневий діаметр від базіона—130,7 мм, а від поріона—109,7 мм. Жіночі мають малу і середню висоту мозкової коробки від поріона—103—110 мм. Довжина основи чоловічих і жіночих черепів велика (104,4 мм у чоловіків, 98,3 мм у жінок).

¹ Е. В. Махно, Раскопки могильника в с. Каирах в 1954 г., КСИА, 1955, № 5.

Серія характеризується середніми величинами лицьового показника (у чоловічих черепів — 52,5, у жіночих — 52,7). Обличчя в середньому, судячи по загальному куту лицьового профілю, орто-мезогнатні. У чоловічих черепів цей кут дорівнює 84,4°, у жіночих — 84,2°.

Для черепів Каїрського могильника характерне сильне горизонтальне профілювання, середня величина назо-малярного кута (для чоловіків — 137,6°, для жінок — 139,0°), малий зиго-максиллярний кут (для жінок — 125,2°, для чоловіків — 123,7°). Іклова ямка глибока: середній бал 4,9. Найменша ширина лоба жіночих черепів середня (93,2 мм). Індивідуальними вимірами виявлено значний процент черепів з досить великою величиною даного периметра (103 мм). Лобовий кут профілю обличчя для чоловічих черепів середній — 82,1°, для жіночих малий — 82,6°. Середній бал розвитку надбрів'я (за схемою Мартіна) у чоловічих черепів дорівнює 3,5, у жіночих — 2,6. Виступання носа сильне, кут виступання великий — 29,5° у чоловіків, 25,0° у жінок. Носовий індекс — 48,7 — вказує на мезорінію при середній висоті 51,3 і ширині носа 24,9.

В цілому каїрські черепи відзначаються середньою висотою обличчя (69,5 мм) при середньому діаметрі вилиць (132,6 мм). За орбітним показником черепи мезоконхні (83,7). Висота орбіти мала у чоловіків (32,7) і середня у жінок (34,3); ширина орбіт у тих і других середня.

Аналіз статистичних даних, одержаних при обробці краніологічного матеріалу цього могильника, дозволяє з певною вірогідністю говорити про неоднорідність серії в цілому, насамперед за черепним показником.

Порівняння каїрських черепів з цілим рядом краніологічних серій, з урахуванням територіальної близькості і одночасності мо-

гильників дає можливість судити про значну подібність даного матеріалу до черепів Верхньосалтівського могильника (який, щоправда, відноситься до більш раннього часу — VIII—XI ст.)¹ і про ще більшу подібність до серії черепів з великого кургана в околицях Саркела на Дону, яка датується X—XI ст.² Черепи останньої серії відрізняються від каїрських тільки вищим і ширшим обличчям.

Антропологічний матеріал Каїрського могильника не має аналогії з жодною слов'янською серією, крім серії з слов'янського курганного могильника в с. Беседи, в центральній частині Іжорського плато³. Подібність даних серій не може братися до уваги насамперед тому, що каїрська серія нечисленна, відмінна від названих за типом поховання, а також значно віддалена від них територіально.

Палеоантропологічний матеріал даної серії потребує для свого розшифрування значно більшої кількості черепів.

Ставити і тим більше розв'язувати питання етнічної приналежності людей, останки яких знайдені в Каїрському могильнику, в даному випадку неможливо; в достатній мірі обгрунтовані висновки можуть бути зроблені тільки при дослідженні великих серій — у кількості сот, або, принаймні, кілька десятків черепів. Тому дальші розкопки могильників початку II тис. н. е. на території України, зокрема в степовій смузі її, являють собою одне з чергових завдань української антропології.

¹ Г. Ф. Дебєц, Палеоантропология СССР, М., 1949.

² В. В. Гинзбург, Антропологические материалы к проблеме происхождения населения хазарского каганата, «Сборник Музея антропологии и этнографии», 1951, т. XIII.

³ В. В. Седов, Антропологические типы северо-западных земель Новгорода, КСИЭ АН СССР, 1952, № 15.

№ поховання № інвентарний ІМФЕ АН УРСР Ознаки	Чоловічі											
	1a	2	3	14	17a	23	29	30	33	36	39	40
	1	3	2	8	10	13	18	19	20	23	26	27
1. Поздовжній діаметр	174	189	185	181	196	173	173	165	177	183	172	179
8. Поперечний діаметр	146	141	155	133	143	141	129	132	144	145	136	139
17. Висотний діаметр (ba—b)	135	136	135	131	149	—	134	—	136	138	135	134
5. Довжина основи черепа	103	106	105	99	116	—	103	—	99	102	103	102
9. Найменша ширина лоба	103	103	102	94	98	96	89	84	103	98	89	97
40. Довжина основи обличчя	94	99	89	98	110	—	97	—	90	97	96	97
45. Промір вилиць	135	133	141	125	—	134	127	—	126	135	—	133
47. Повна висота обличчя	—	—	114	106	—	117	—	—	114	—	113	—
48. Верхня висота обличчя	70	70	73	65	81	70	72	66	67	70	62	68
55. Висота носа	52	51	52	46	56	50	53	49	49	54	48	54
54. Ширина носа	23	26	24	28	26	23	21	23	24	24	24	26
51. Ширина орбіти від mf	44	44	43	39	45	39	38	39	40	—	37	38
51 a. Ширина орбіти від d	43	42	41	37	43	38	38	37	38	—	35	36
52. Висота орбіти	36	34	33	33	36	29	33	30	37	33	28	33
32. Кут лоба	86	86	80	86	82	79	78	83	91	77	—	78
72. Кут обличчя	—	88	94	82	86	84	82	82	86	83	84	81
75 (I). Кут носа	—	21	39	30	24	40	29	23	31	—	29	26

№ поховання № інвентарний ІМФЕ АН УРСР Ознаки	Чоловічі											
	1a	2	3	4	17a	23	29	30	33	36	39	40
	1	3	2	8	10	13	18	19	20	23	26	27
Надлеренісія (1—6)	3	3	4	3	5	4	4	3	2	—	3	4
Іклова ямка (в мм)	6,0	5,4	4,5	5,3	6,5	6,3	5,5	5,5	3,5	3,0	3,5	3,5
Нижній край грушеподібного отво- ру	Ant.	S. pr.	Ant.	S. pr.	Infan.	F. pr.	F. pr.	Infan.	Ant.	F. pr.	Infan.	F. pr.
Передньоносова ость	3	2	—	1	3	4	2	—	2	—	4	2
Показники:												
8:1 Черепний	83,9	74,6	83,8	73,5	73,0	81,5	74,6	81,0	81,4	79,2	79,1	77,6
17:1 Висотно-поздовжній	77,6	72,0	73,0	72,4	76,0	—	77,5	—	76,8	75,4	78,5	74,9
17:8 Висотно-поперечний	92,5	96,4	87,1	98,5	104,2	—	103,8	—	94,4	95,2	99,3	96,4
9:8 Лобно-поперечний	70,6	73,1	65,8	70,7	68,5	68,1	69,0	63,6	71,5	67,6	65,4	69,8
40:5 Показник виступання обличчя	96,1	93,4	84,8	98,6	94,8	—	94,1	—	90,9	95,1	93,2	95,1
48:45 Лицьовий	51,9	52,6	51,8	52,0	—	52,2	56,7	—	53,1	51,9	—	51,1
54:55 Носовий	44,2	50,9	46,1	60,9	46,4	46,0	39,6	46,9	48,9	44,4	50,0	48,1
52:51 Орбітний	81,8	77,3	76,7	84,6	80,0	74,4	82,5	76,9	92,5	—	75,7	86,8
52:51a Орбітний	83,7	80,9	80,5	89,1	83,7	76,3	86,8	81,1	97,4	—	80,0	91,7
ДС:ДС Дакріальний	56,2	60,6	72,6	60,4	67,8	84,5	58,3	63,2	56,2	—	59,5	58,7
SS:SC Симотичний	43,8	54,8	52,2	50,9	46,1	68,0	53,6	50,0	47,8	—	58,9	51,0
MS:50 Максилофронтальний	44,4	43,3	46,4	41,7	40,9	57,9	—	43,4	40,0	—	50,0	47,9

з Каїр (XI—XII ст.)

Жіночі																
45	51	52	5	6	18	19	28	28a	28б	34	36б	38	41	46a	49	53
29	36	37	4	6	11	12	14	15	16	22	24	25	28	30	34	38
185	184	179	167	174	176	183	179	175	186	172	172	172	172	162	169	174
150	137	133	134	133	145	137	135	137	143	139	136	150	134	150	160	124
131	138	133	139	130	131	134	127	125	141	129	134	133	120	126	—	130
102	112	105	101	99	94	106	97	99	99	93	101	99	92	93	—	105
95	99	97	88	87	92	98	95	88	100	98	100	95	89	92	98	85
97	104	98	—	—	94	98	90	99	89	91	94	95	—	91	—	102
140	134	128	—	—	123	132	132	123	—	126	122	132	128	130	—	122
—	120	—	—	—	111	—	100	—	—	119	—	117	—	107	—	108
67	72	70	58	63	66	66	64	64	64	73	64	74	—	66	75	65
52	52	52	46	47	48	51	50	45	49	52	49	53	51	40	55	49
28	28	26	23	22	24	27	23	24	25	24	22	24	24	25	23	25
43	42	42	36	38	39	43	41	39	—	40	41	41	38	41	39	39
40	40	—	—	—	38	40	39	37	—	39	39	39	37	—	—	36
31	32	33	31	31	34	35	36	32	37	35	37	36	35	32	37	32
81	81	82	90	92	85	82	81	84	—	85	84	79	73	77	82	80
83	83	83	83	94	83	84	88	83	—	85	85	81	—	80	—	80
32	—	30	—	21	28	22	31	30	—	—	27	25	—	31	—	10

Таблиця 2

з Каїр (XI—XII ст.)

Жіночі																
45	51	52	5	6	18	19	28	28a	28б	34	36б	38	41	46a	49	53
29	36	37	4	6	11	12	14	15	16	22	24	25	28	30	34	38
4	4	3	2	2	3	2	2	3	3	3	2	3	2	3	3	3
3.0	7.0	5.3	3.5	—	4.5	1.0	7.3	5.0	6.9	4.0	6.0	3.4	2.7	3.0	4.5	8.4
F. pr.	F. pr.	Ant.	F. pr.	Ant.	Ant.	S. pr.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	F. pr.	F. pr.	F. pr.	Ant.	S. pr.	F. pr.
4	4	3	2	—	3	2	2	2	2	3	2	4	1	3	—	2
81.1	74.5	74.3	80.2	76.4	82.4	74.9	75.4	78.3	76.9	80.8	79.1	87.2	77.9	92.6	94.0	71.3
70.8	75.5	74.3	83.2	74.7	74.4	73.2	70.9	71.4	75.8	75.0	77.9	77.3	69.8	77.8	—	74.7
87.3	100	100	103.7	97.7	90.3	97.8	94.1	91.2	98.6	92.8	98.5	88.7	89.6	84.0	—	104.8
63.3	72.3	72.9	65.7	65.4	63.5	71.5	70.4	64.2	69.9	70.5	75.3	63.3	66.4	61.3	61.2	68.6
95.1	92.9	93.3	—	—	100.0	92.5	92.8	100.0	89.9	97.9	93.1	96.0	—	97.9	—	97.1
47.9	53.7	54.7	—	—	53.7	50.0	48.5	52.0	—	57.9	52.5	56.0	—	50.8	—	53.3
53.9	53.9	50.0	5.0	46.8	50.0	52.9	46.0	53.3	51.0	46.1	44.9	45.3	47.0	62.5	41.8	51.0
72.1	76.2	78.6	85.1	81.6	87.2	81.4	87.8	82.1	—	87.5	90.2	87.8	92.1	78.1	94.9	82.1
77.5	80.0	—	—	—	89.5	87.5	92.3	86.5	—	89.7	94.9	92.3	94.6	—	—	88.9
73.8	50.5	65.6	—	—	62.2	54.5	68.4	64.7	63.6	—	52.7	58.1	52.6	54.6	—	37.6
65.6	—	55.0	—	60.0	63.5	39.1	54.3	47.6	48.5	—	43.2	52.8	39.7	50.0	—	24.3
51.2	—	44.4	—	29.6	50.0	39.0	50.0	44.1	—	—	38.9	47.2	41.7	40.9	—	26.2

Таблиця 3

Середні величини черепів з Каїр (XI—XII ст.)

Ознаки	♂			♀		
	N	M	σ	N	M	σ
1. Поздовжній діаметр	15	179,7	7,7	14	173,8	6,1
8. Поперецний діаметр	15	140,3	7,2	14	139,8	9,0
17. Висотний діаметр (ba — b)	13	135,8	4,6	13	130,7	5,6
5. Довжина основи черепа	13	104,4	4,8	13	98,3	4,4
20. Висота поріон — брегма	15	111,1	4,2	14	109,7	4,2
9. Найменша ширина лоба	15	96,5	8,4	14	93,2	5,2
40. Довжина основи обличчя	13	97,4	5,4	10	94,3	4,2
45. Промір вилиць	12	132,6	5,2	10	127,0	4,4
48. Верхня висота обличчя	15	69,5	4,4	13	66,3	4,9
47. Повна висота обличчя	6	114,7	4,8	6	110,3	6,4
55. Висота носа	15	51,3	2,6	14	48,9	3,6
54. Ширина носа	15	24,9	2,3	14	23,9	1,4
52. Висота орбіти	15	32,7	2,4	14	34,3	2,2
51. Ширина орбіти від mf	14	41,1	2,4	13	39,6	1,7
51a. Ширина орбіти від d	13	39,1	2,4	9	38,2	1,4
50. Міжорбітова ширина	14	20,0	2,8	12	19,3	1,7
MS. Висота перенісся від mf — mf	12	9,0	2,2	10	7,8	1,0
DC. Дакріальна хорда	14	21,1	2,6	10	20,2	2,0
DS. Дакріальна висота	14	13,25	1,4	10	11,3	1,0
SC. Симотична хорда	13	9,5	1,7	11	9,4	2,2
SS. Симотична висота	13	5,1	0,77	11	4,4	1,4
77. Назо-малярний кут	14	137,6	—	11	139,0	4,0
Z. Зіго-максиллярний кут	15	123,7	4,2	12	125,2	4,2
32. Кут профілю лоба	14	82,1	4,1	13	82,6	5,0
72. Загальний кут обличчя	14	84,4	4,1	11	84,2	5,0
75 (1). Кут носа	12	29,5	5,7	9	25,0	6,7
Надперенісся (1—6)	14	3,5	0,7	14	2,6	0,5
Іклова ямка (в мм)	15	4,9	1,4	13	4,6	2
Передньоносова ость (1—5)	12	2,8	1,0	12	2,3	0,77

Таблиця 4

Середні величини черепів з Каїр (XI—XII ст.)

Ознаки	♂			♀		
	N	M	σ	N	M	σ
Показчики						
8 : 1. Черепний	15	78,1	3,7	14	80,6	2,0
17 : 1. Висотно-поздовжній	13	75,0	2,4	13	75,1	3,6
17 : 8. Висотно-поперечний	13	96,6	5,1	13	94,8	5,3
9 : 8. Лобно-поперечний	15	68,8	3,1	14	66,8	4,0
40 : 5. Показчики виступання обличчя	13	93,7	3,1	10	95,7	3,4
47 : 45. Лицьовий	5	86,6	8,1	6	86,6	6,5
48 : 45. Верхньолицьовий	12	52,5	2,2	9	52,7	2,8
54 : 55. Носовий	15	48,7	5,0	14	49,2	5,1
52 : 51. Орбітний	14	79,7	5,4	13	86,1	4,8
52 : 51a. Орбітний	13	83,7	6,0	9	90,7	3,0
DS : DC. Дакріальний	13	64,4	8,3	10	56,9	8,7
SS : SC. Симотичний	13	53,7	7,3	11	47,5	8,6
MS : 50. Максифронтальний	12	45,9	5,1	10	40,8	7,9
Нижня щелепа						
65. Мищелкова ширина	12	119,5	7,8	12	113,8	5,6
66. Бігоніальна ширина	13	100,0	7,6	13	93,2	5,8
68. Довжина нижньої щелепи	13	77,4	4,3	12	73,3	4,3
68 (1). Довжина нижньої щелепи повна	13	107,1	4,0	12	101,8	5,3
70. Висота галузки	14	59,4	6,0	12	52,8	3,7
71a. Ширина галузки	14	32,4	2,2	13	30,9	2,4
79. Кут галузки	13	124,9	6,0	12	126,9	6,0
79 (1). Кут підборіддя	13	71,0	4,2	12	68,2	5,0

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР.
ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры.
ИИМК АН СССР — Институт истории материальной культуры АН СССР.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории и материальной культуры.
КСИЭ — Краткие сообщения Института этнографии.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
СЭ — Советская этнография.

ТАБЛИЦІ ІЛЮСТРАЦІЙ

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

ДО СТАТТІ Т. С. КОНДУКТОВОЇ
І. ЛІВОБЕРЕЖНИЙ МОГИЛЬНИК

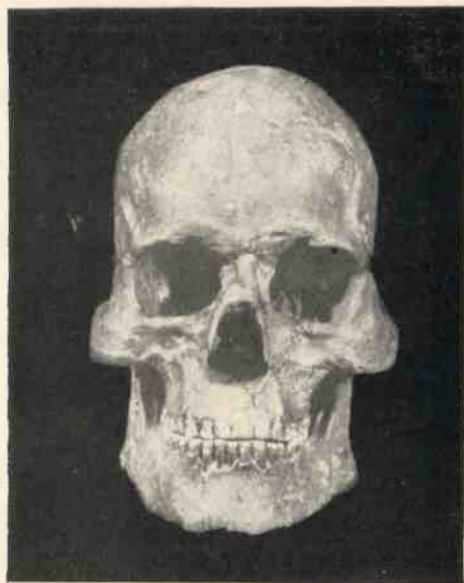

Рис. 1. Чоловічий череп 30 — 40 років, пох. 15 № 9489.

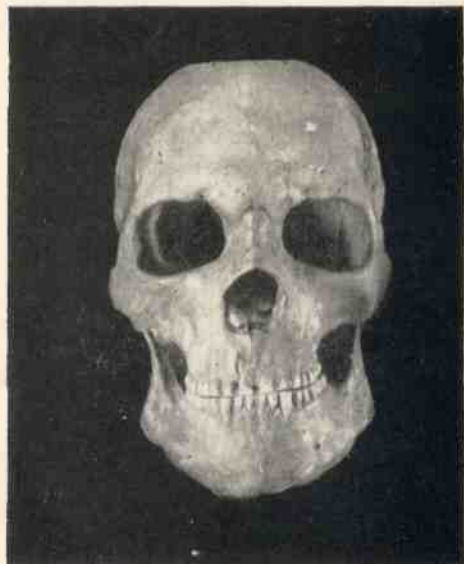

Рис. 2. Чоловічий череп 40 — 50 років, пох. 26 № 9497.

Рис. 3. Жіночий череп 40—50 років, пох. I № 9478.

Рис. 4. Жіночий череп 20—30 років, пох. 13 № 9487.

II. ПРАВОБЕРЕЖНИЙ МОГИЛЬНИК

Рис. 5. Чоловічий череп 50—60 років, пох. 10 № 9842.

Рис. 6. Чоловічий череп 25—35 років, пох. 16 № 9842.

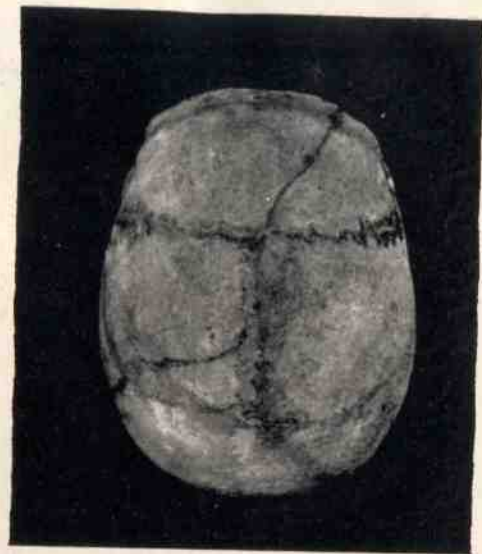
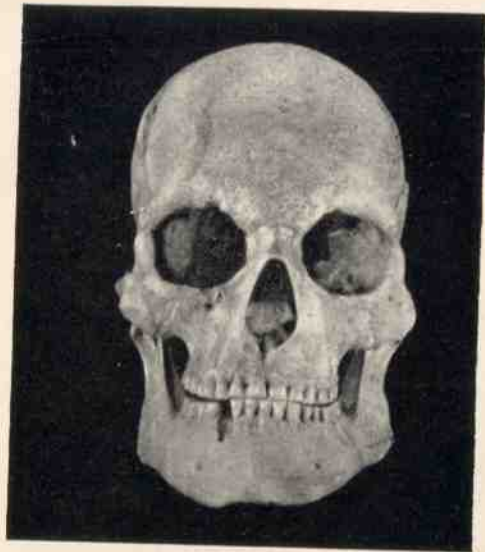

Рис. 7. Чоловічий череп 25—35 років, пох. 16 № 9847.

Рис. 8. Чоловічий череп 25—35 років, пох. 17 № 9848.

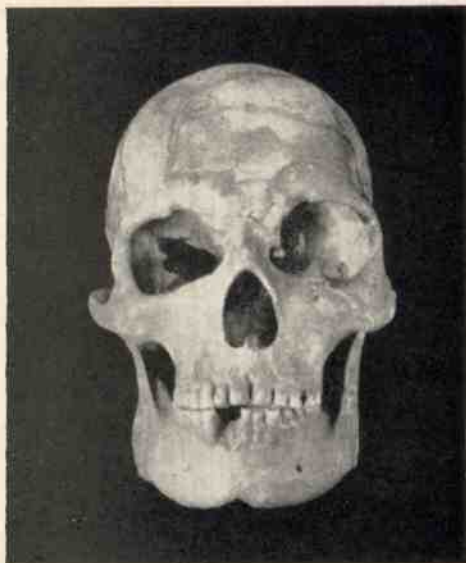

Рис. 9. Чоловічий череп 30—40 років, пох. 19 № 9892.

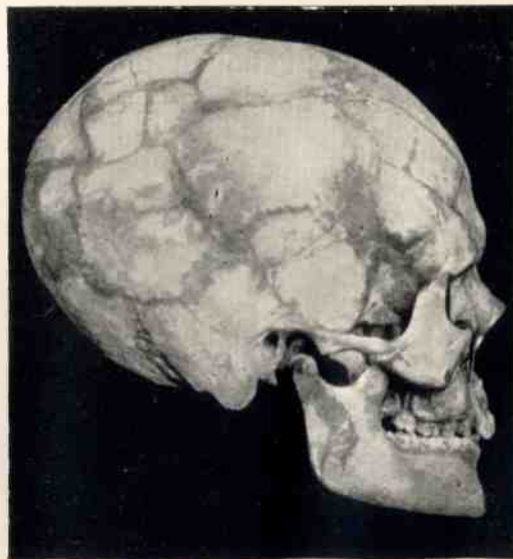

Рис. 10. Чоловічий череп 17—25 років, пох. 32 № 9854.

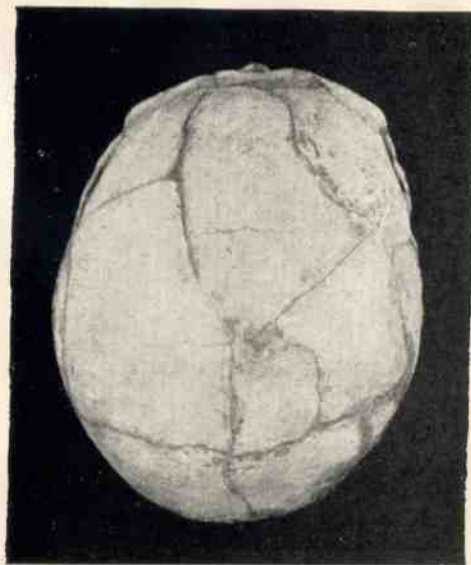
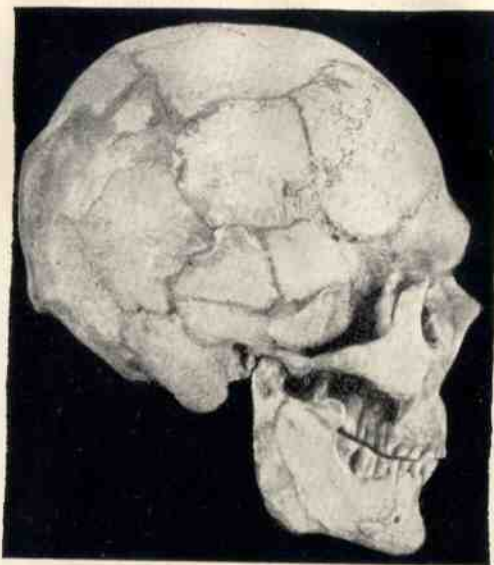

Рис. 11. Чоловічий череп 55—65 років, пох. 33 № 9856.

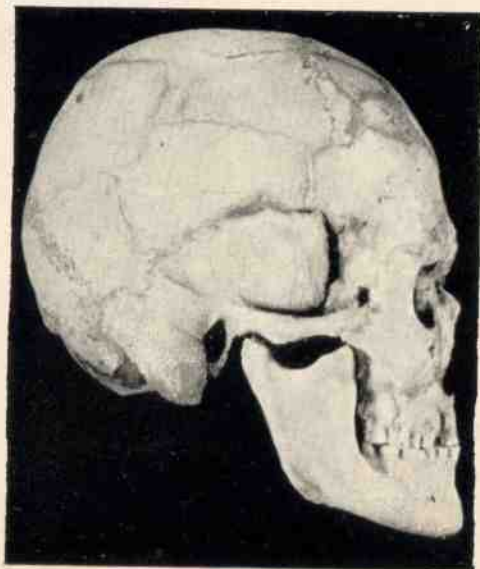

Рис. 12. Чоловічий череп 45—55 років, пох. 31 № 9857.

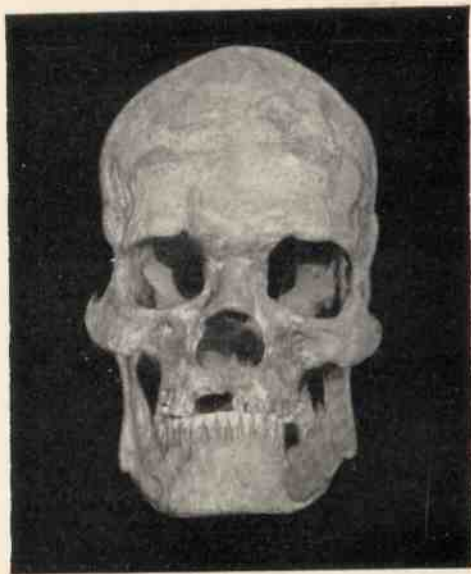

Рис. 13. Чоловічий череп 45—55 років, пох. 39 № 9858.

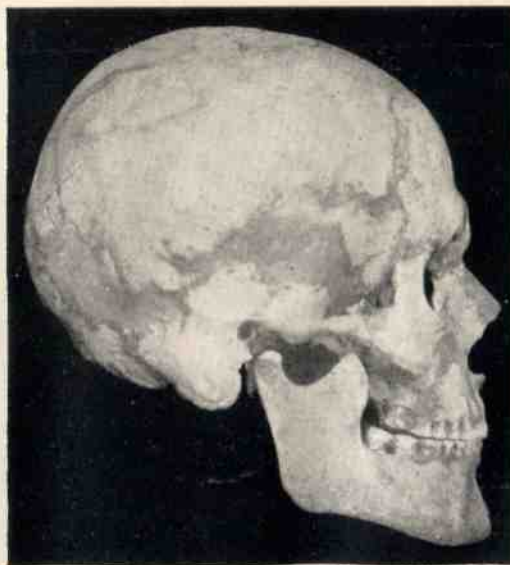

Рис. 14. Чоловічий череп 35—40 років, пох. 10 № 9859.

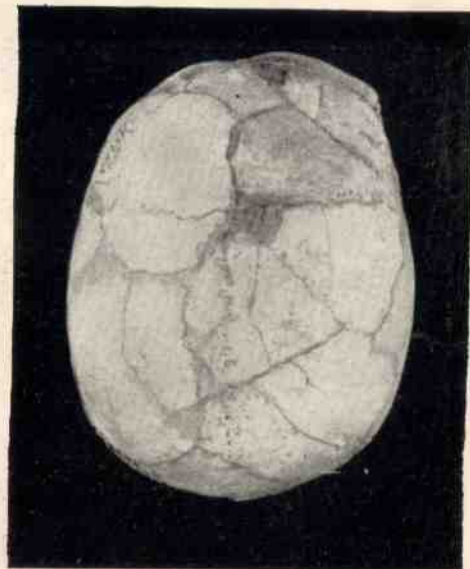
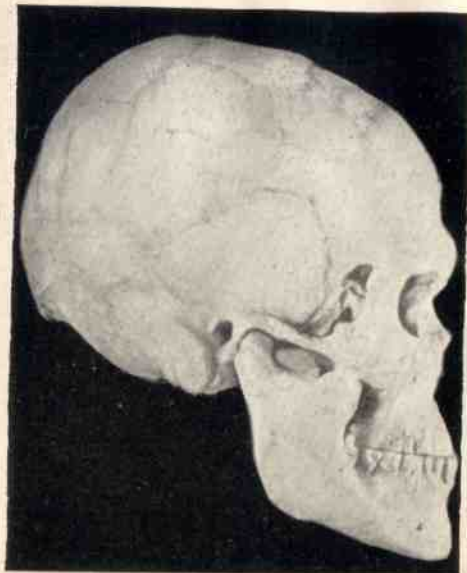
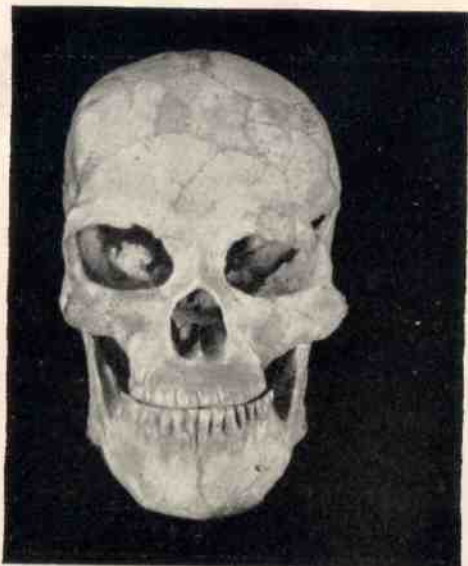

Рис. 15. Чоловічий череп 50—55 років, пох. 47 № 9861.

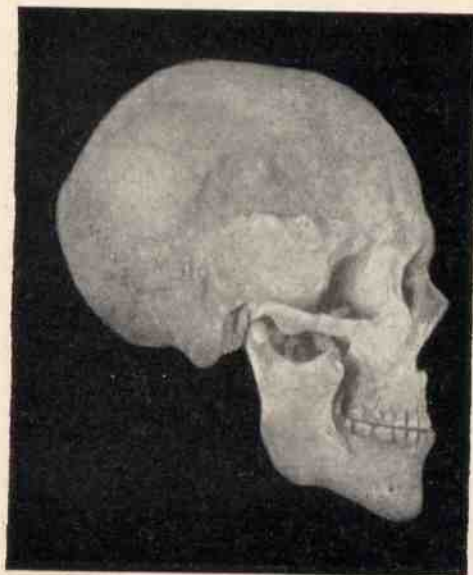

Рис. 16. Чоловічий череп 45—55 років, пох. 48 № 9852.

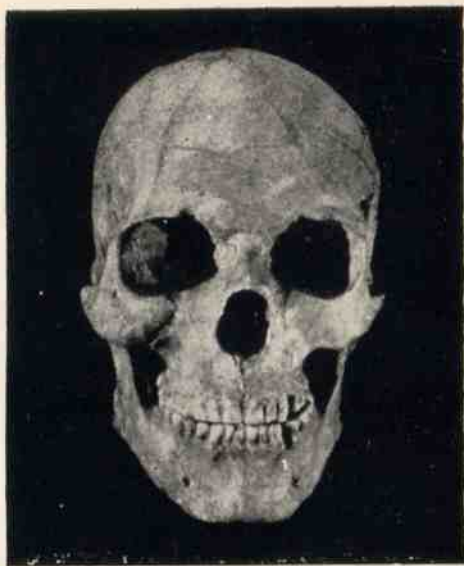

Рис. 17. Чоловічий череп 25—35 років, пох. 50 № 9863.

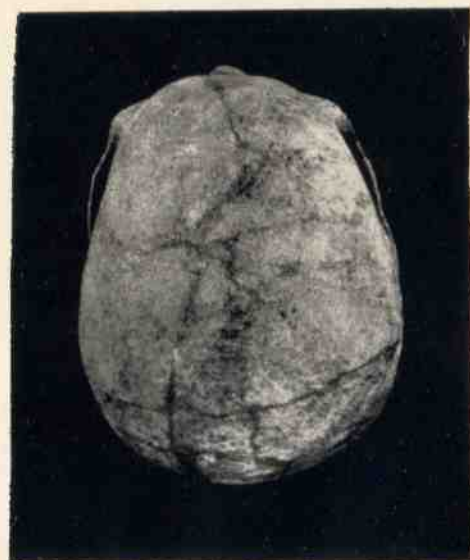

Рис. 18. Жіночий череп 52—60 років, пох. № 9840.

Рис. 19. Жіночий череп 45—55 років, пох. 10 № 9843.

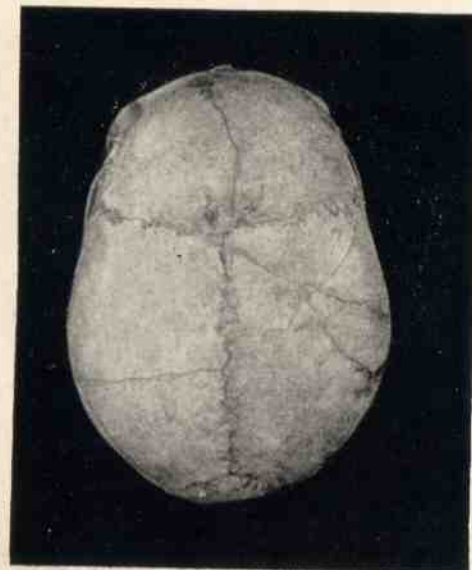
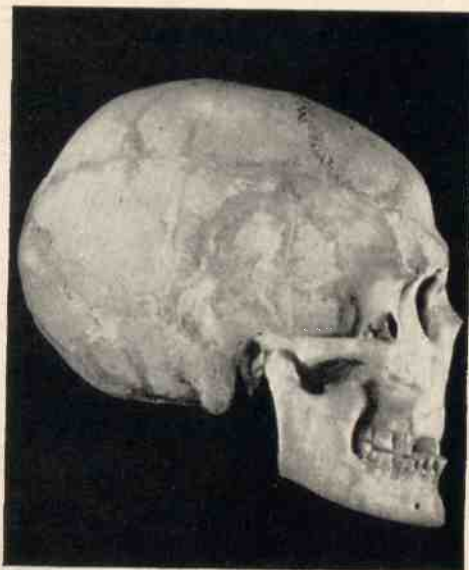

Рис. 20. Жіночий череп 45—55 років, пох. 28 № 9851.

Рис. 21. Жіночий череп 17—19 років, пох. 31 № 9853.

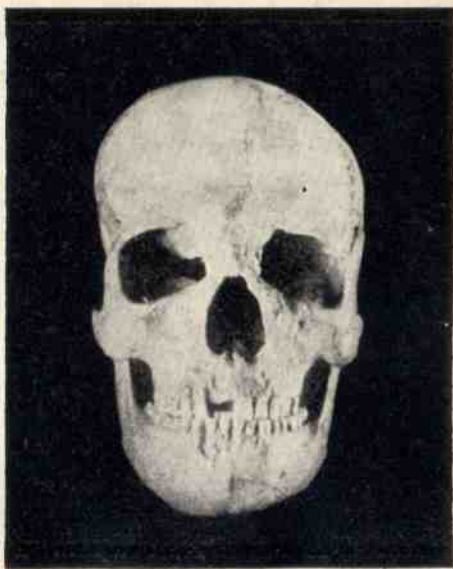

Рис. 22. Жіночий череп 17--20 років, пох. 35 № 9855.

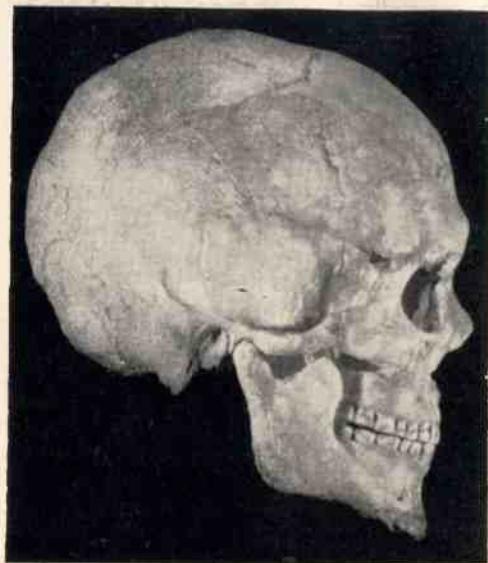

Рис. 23. Жіночий череп 30—40 років, пох. 66 № 9867.

Рис. 24. Жіночий череп 30—35 років, пох. 67 № 9897.

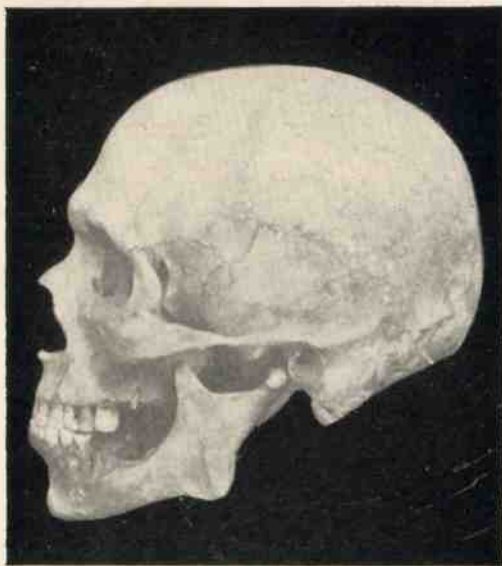
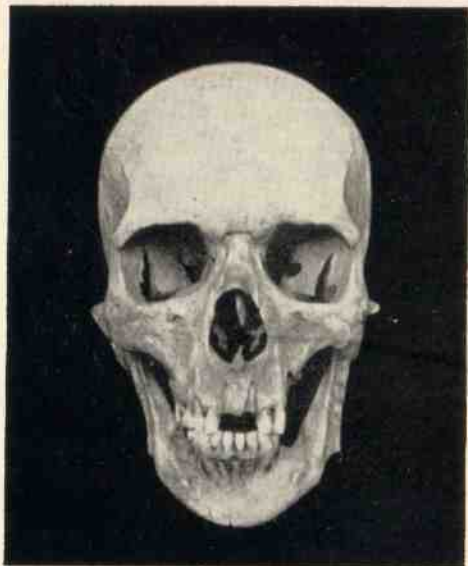

Рис. 1. Чоловічий череп пох. 17 а № 10.

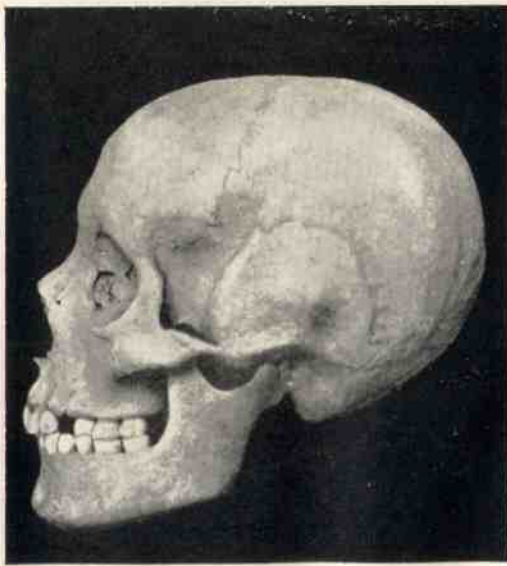
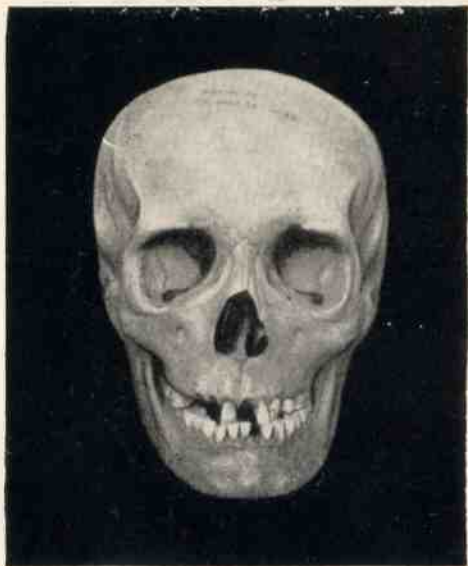

Рис. 2. Жіночий череп пох. 38 № 25.

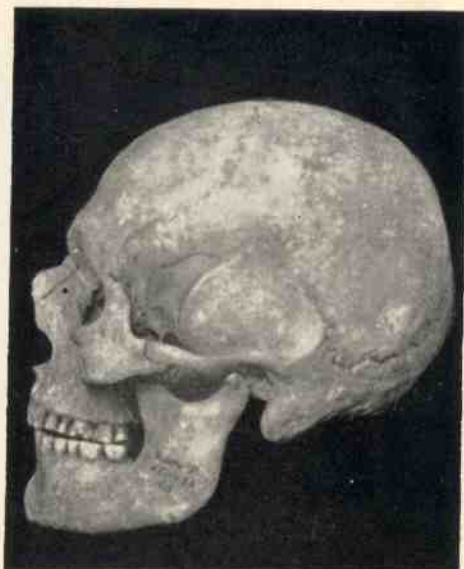
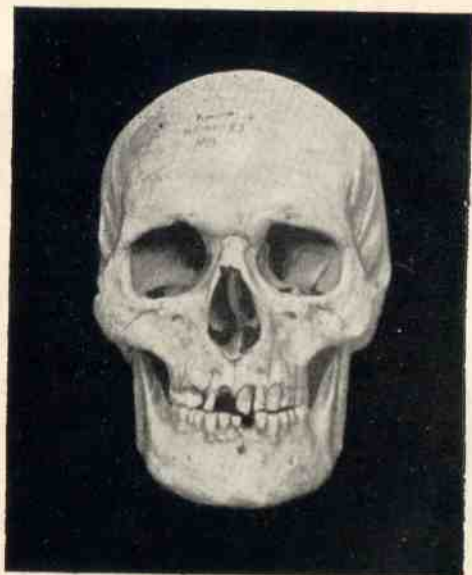

Рис. 3. Чоловічий череп пох. 23 № 13.

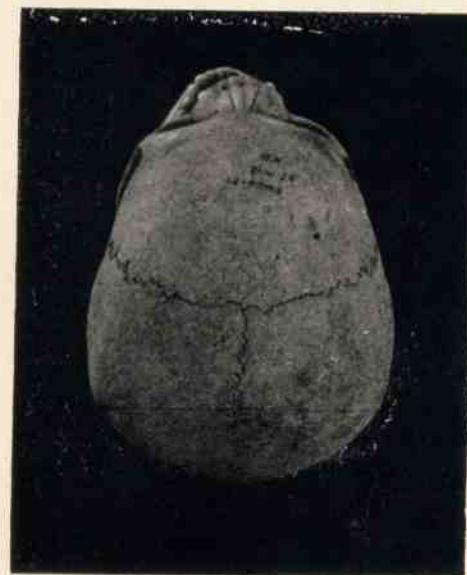
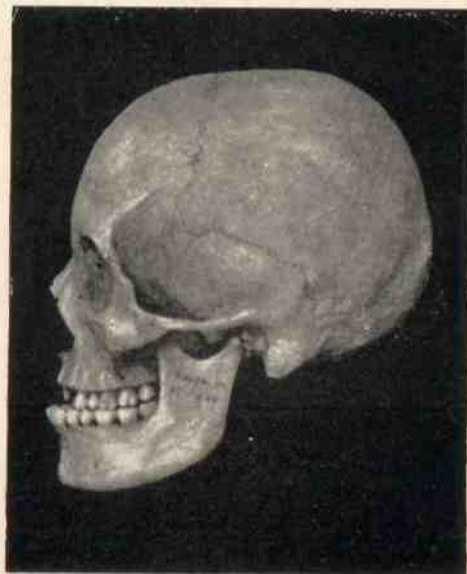

Рис. 4. Жіночий череп пох. 18 № 11.

Рис. 5. Чоловічий череп пох. 2 № 3.

З М І С Т

Передмова	3
І. Г. ПІДОПЛІЧКО, До питання про географічні умови, в яких виникла і розсе- лялась людина	7
В. В. БУНАК, Сучасний стан і чергові завдання антропологічного вивчення Укра- їнської РСР	14
В. Д. ДЯЧЕНКО, Наслідки роботи Української антропологічної експедиції 1956 року	18
Г. Ф. ДЕБЕЦ, Стан і завдання палеоантропологічних досліджень на Україні	47
Д. Я. ТЕЛЕГІН і М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ, Огляд досліджень стародавніх мо- гильників на Україні за останні роки (1945—1955)	51
Т. С. КОНДУКТОРОВА, Палеоантропологічні матеріали вонизьких пізньонео- літичних могильників	66
Г. П. ЗІНЕВИЧ, Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI—XIII ст.	98
Список скорочень	103
Таблиці ілюстрацій	105

ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
36	37 зн.	69	59
39	1 зн.	16	8
	17 зн.	45	55
98	3 зв.	XI—XIII	XI—XII
101	4 зв.)	45, 51, 52—жіночі	45, 51, 52—чоловічі
	18 зн. /		